

A KULTURA REGÉNYTÁRA

ANATOLE FRANCE

PÉTERKE
(LE PETIT PIERRE)

REGÉNY

FORDITOTTA
SZINI GYULA

BUDAPEST, 1920
A KULTURA KÖNYVKIADÓ ÉS NYOMDA R.-T. KIADÁSA

A mű elektronikus változatára a Nevezd meg! - Így add tovább! 4.0 Nemzetközi (CC BY-SA 4.0) Creative Commons licenc feltételei érvényesek. További információk: <http://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/deed.hu>

Elektronikus változat:
Budapest : Magyar Elektronikus Könyvtárért Egyesület, 2017
Készült az Internet Szolgáltatók Tanácsa támogatásával.
Készítette az Országos Széchényi Könyvtár E-könyvtári Szolgáltatások Osztálya
ISBN 978-963-417-206-2 (online)
MEK-17417

TARTALOM

- I. Incipe, parve puer, risu cognoscere matrem.
- II. Primitiv korom.
- III. Alphonsine.
- IV. A kis Péter benn van az ujságban.
- V. Egy téves megítélés következései.
- VI. A lángész osztályrésze az igazságtalanság és megvetés.
- VII. Navarin.
- VIII. Hogyan derült ki hamar, hogy nincs üzleti érzékem.
- IX. A dob.
- X. Egy szorosan összetartó szintársulat.
- XI. A tépés.
- XII. A két nővér.
- XIII. Cathérine és Marianne.
- XIV. Az ismeretlen világ.
- XV. Ménage úr.
- XVI. A kezét a fejemre tette...
- XVII. „A testvér az embernek természet adta barátja.”
- XVIII. Cochelet anyó.
- XIX. Laroquené és Granville ostroma.
- XX. Ekként csikorogtak a szörnyek a rettenetes agyarukkal.
- XXI. A papagály.
- XII. Hyacinthe nagybácsi.
- XXIII. Bara.
- XXIV. Mélanie.
- XXV. Radégonde.
- XXVI. Caire.
- XXVII. A troglodyták fiatal örökösnoje.
- XXVIII. Többféle életet élni.
- XXIX. Mérelle kisasszony.
- XXX. Szent mámor.
- XXXI. Első találkozásom a római nöstény farkassal.
- XXXII. Pillangó szárnyak.
- XXXIII. Csatangolás.
- XXXIV. A kollégiumban.
- XXXV. A szobám.

I. **Incipe, parve puer, risu cognoscere matrem.¹**

Az édesanyám gyakran emlegette születésem különböző körülményeit, amiknek a szememben nem volt meg az a nagy jelentőségük, mint ő hitte. Nem nagyon ügyeltem rájuk és el is felejtettem őket.

Ha a gólya gyermeket szállit,
Bábaasszony a házhoz beállit,
Meg egy csomó jó komámasszony.

A magam részéről csak megerősíthetem, hogy Lajos Fülöp uralkodása végén ez a szokás, amelyről egy régi párisi embernek ez a verse beszél, még egyáltalán nem multa divatját. Mert a tiszteletreméltó asszonyok egész zsinatja volt ott Noziérené szobájában, hogy megvárják a megérkezésemet. Áprilisban volt, az idő hűvös. Négy vagy öt kerületbeli komámasszony - köztük Caumontné, a könyvkereskedőné; özvegy Dusuelné, Danquinné - rakta a hasábfát a kandallóba és meleg bort ittak, mialatt édesanyám a nagy fájdalmakat érezte.

- Orditson, Noziérené, ahogy csak tud - mondta Caumontné - ettől könnyebb lesz.

Özvegy Dusuelné, minthogy nem tudta máshová elhelyezni Alphonsine nevű tizenkét éves leányát, elhozta őt magával a szülőszobába, ahonnan minden percben kiküldte, mert félt, hogy hirtelen meg találnék jelenni az ifju kisasszony előtt, ami nem lett volna illendő.

A hölgyeknek ugyancsak föl volt vágva a nyelvük és ahogy nekem mondták, sokat fecsegték, mint a régi időkben szokás volt. Caumontné derűre-borura és édesanyám bosszuságára szörnyű históriákat mesélt a «szemmel való verés»-ről és hasonló dolgokról. Egy ismerőse áldott állapotban találkozott egy «cul-de jatte»-tal, vagyis láb nélkül való emberrel, aki mindkét kezében vasalót tartott, így tolta magát előre és koldult: az asszony láb nélkül való gyermeket hozott a világra. Ő maga, Caumontné is, amikor Noémi nevű leányával volt viselő, megijedt egy nyultól, amely átfutott a lába közt és Noémi hegyes füllel született, amely mozgékony volt.

Éjfélkor anyám fájdalmai abbamaradtak és világrajövelemben némi szünet állt be. Ez annál nagyobb okot adott a nyugtalanságra, mert előzőleg anyám holt gyermeket szült és csaknem belehalt. A sok komámasszonynak valamennyinek volt valami tanácsa, úgy hogy Mathias asszony, az öreg cseléd nem tudta, kire hallgasson. Apám minden öt percben belépett a szobába, nagyon sápadt volt és szó nélkül kiment. Orvos volt, ügyes gyakorló orvos, sőt szülész is volt, ha kellett, de a felesége szüleiébe semmi szín alatt sem avatkozott be és segítségül elhívta régi kartársát, Fourniert, Cabanis tanítványát. Az éj folyamán a szülőfájdalmak újra megindultak.

Reggel öt órakor pillantottam meg a világot.

- Fiu! - mondta az öreg Fournier.

És valamennyi komámasszony egyszerre kiáltotta, hogy: ugy-e megmondták előre?

Morin ténsasszony vörösréz lavórban lemosott engem nagy szivaccsal. Ez emlékeztet a régi pikturákra, amik Mária születését ábrázolják. Az igazat megvallva, engem olyan réz edényben fürösztöttek meg, amiben a lekvárt főzik. Morin ténsasszony jelentette, hogy a bal ágyékomon piros folt van, aminek valószínűleg az az oka, hogy anyám egyszer, mikor engem viselt, a

¹ Kezdd el, szegény fiu, nevetéséről megismerni anyádat.

Chausson néni kertjében nagyon megkivánta a cseresznyét. Mire az öreg Fournier, aki nagyon megvetette a népies babonákat, azt felelte, hogy hála Istennek, Noziére asszony csak a cseresznyét kivánta meg más állapotban, mert ha paradicsommadár-tollat, ékszer, kasmir sált, négylovas batárt vagy palotát, kastélyt, parkot kivánt volna meg, az én satnya kis testemen nem lett volna elég bőr, hogy mindezeknek a hatalmas kívánságainak a nyomát viseljem.

- Mondhat akármit, doktor - felelte Caumont asszony - de karácsony éjszakáján, mikor Malvina nővérem érdekes állapotban volt, ellenállhatatlan vágyat érzett, hogy részt vegyen a «réveillon»-ban² és a leánya...

- A leánya véres hurkával az orrán született, ugy-e? - vágott a szavába a doktor.

És a lelkére kötötte Morin ténsasszonynak, hogy ne fáslizzon be nagyon szorosan.

Mindazonáltal én olyan erősen kiabáltam, hogy azt hitték, megfulladok.

Vörös voltam, mint a paradicsom-alma, és mindenki tanúsága szerint csunya kis állat voltam. Anyám látni kívánt engem, félig fölemelkedett, felém nyújtotta a karját, rám mosolygott és fáradt feje visszaesett a párnára. Így tehát én, boldogságomra, az ő gyöngéd és tiszta ajkáról részesültem abban a mosolyban, amely nélkül a költő szerint az ember nem méltó sem az istenek asztalára, sem az istennők ágyára.

Az én szememben születésem legjelentősebb körülménye az volt, hogy Puck, akit azóta Caire-nek neveztek el, ugyanabban az időben jött a világra, mint én, a szomszéd szobában, egy ócska szőnyegen. Az anyja, Finette alacsony származású, de szellemes nőtény volt. Apám egy régi barátja, Adelestan Bricou, aki szabadelvű ember volt és a reformok barátja, a Finette példájára hivatkozva, szokta dicsőíteni a nép értelmességét. Puck nem hasonlított barna, göndör szőrű anyjára; sárga, kurta és durva volt a szőre, de az anyjától örökölte közönséges modorát és kitűnő szellemét. Együtt nőttünk föl és apám kénytelen volt megállapítani, hogy Puck kutyájának értelme sokkal gyorsabban fejlődik, mint az enyém és hogy öt vagy hat teljes év múlva is az élet iránt való érzékével és a természet ismeretével Puck messze fölülmulta a kis Noziére Pétert. Ez a tény kínos volt neki, mert apa volt és mert az ő elmélete nem szívesen ismerte el, hogy az állatoknak is jutott valami abból a bölcsességből, amit az ember sajátosságának jelentett ki.

Napoléon Szent Ilona szigetén nagyon csodálkozott, hogy O'Méara, aki orvos volt, nem atheista. Ha ismerte volna apámat, láthatott volna egy orvost, aki spiritualista és mint ilyen hitt külön Istenben, aki más, mint a világ és külön lélekben, amely a testtől különbözik.

- A lélek - mondta - a lényeg, a test a látszat. Maguk a szavak is kifejezik ezt: a látszat az, ami látszik, a lényeg (substantia) rejtett dolgot jelent.

Sajnos, engem a metafizika sohasem érdekelt. A szellemem az apámé szerint mintázódott, mint az a kehely, amit valaki a kedvese melléről mintáztatott: a leglágyabb kerekdedségeit is hiven utánozta, homoru alakban. Az apám az emberi lélekből és emberi sorsból fönséges fogalmat csinált, azt hitte, hogy ezek az ég számára vannak alkotva; ez a hite optimistává tette. De a mindennapi életben komoly és néha komor volt. Mint Lamartine, ő is ritkán nevetett, nem volt érzéke a kómikum iránt, nem tudta elviselni a karrikaturát, nem tudta élvezni sem Rabelaist, sem Lafontainet. Valami költői bubánatba burkolózott be, igazán századának fia volt, századának a szelleme és póza volt meg benne. Haja viselete, ruhája összhangban voltak a romanticizmus szellemével. Ennek a kornak az emberei úgy fészülködtek, mintha a

² Karácsony éjszakáján a párisiak megvárják a nap fölkeltét, ilyenkor egész éjjel talpon vannak az emberek, az utak mentén sátrak állnak, hol mindenfélét árulnak, a multság, a jókedv óriási. Ez az ünnep a „réveillon.”

szél borzólná föl a hajukat. Igaz, hogy ügyes kefe tette a hajukat ilyen zilálttá, de olyan volt, mintha mindig szélvésznek volna kitéve és vihar csapkodná. Az apám, aki egyszerű ember volt, kivette a részét korának ebből a szélvészből és mélabujából.

Mint hogy apám a saját képére formált, pesszimista és vidám lettem, mint ahogy ő optimista volt és mélabus. Minden dologban ösztönszerűleg az ellentéte lettem. A romantikusaival együtt ő a bizonytalant, a határozatlant szerette. Én a klasszikus művészet ékes okosságát és szép rendjét kezdtem el szeretni. Az évek folyamán ez a köztünk lévő különbség mind élesebb lett és társalgásunkat kissé nehézkesé tette, de nem ártott egymás iránt való érzelmeinknek. Én tehát kiváló atyámnak néhány tehetségemet és sok hibámat köszönhetem.

Anyám, bár nem volt sok teje, mindenáron maga akart engem szoptatni. Ezt meg is engedte neki az öreg Fournier, aki Jean-Jacques Rousseau követője volt ebben a kérdésben. Anyám a keblét vidám jókedvvel nyújtotta nekem.

Az egészségemnek jót is tett és szerencsét kívánhatok ehhez magamnak, ha igaz, amit sokan állítanak, hogy az ember a lelki tulajdonságait az anyatejjel együtt szívja be.

Anyám bájos szellemű, szép és nemes lelkű és nehézkes jellemű nő volt. Nagyon érzékeny volt, nagyon szeretett, nagyon könnyen föl lehetett izgatni és épp ezért nem tudta megtalálni a nyugalomát önmagában, hanem a vallás, amint mondta, boldog békességgel töltötte el. Az igazságnak tartozom azzal, hogy nem hitt a pokolban. De ebben nem nyilvánult meg semmi makacssága vagy gunyja, mert a gyóntatója, Moinier abbé nem tagadta meg tőle a szentségek kiszolgáltatását. Anyám vidámságra hajlott, de örömtelen gyermekkorra, a háztartás gondjai, gyermekei iránt való szenvedélyes szeretete komollyá tették a jellemét és megzavarták természetétől fogva jó egészségét. Gyermekkoromra ránehezedtek az ő bánatos kitörései és sirógörccsei. Irántam való gyöngédsége még az eszét is megzavarta, amely különben oly tiszta és határozott volt. Azt szerette volna, hogy mindig kicsi maradjak, hogy mindig magához ölelhessen. És bár szívéből kívánta, hogy lángész legyek, örült, hogy nem voltam okos és rászorultam az ő okosságára. Ami engem kissé függetlenné tett és némi szabadsághoz juttatott, az őt elkomorította. Örült rémülettel gondolta el azokat a veszedelmeket, amiknek nélküle elébe nézhettem és nem térhettem vissza kissé hosszabb sétából anélkül, hogy ne lázas fejjel és égő szemmel láttam volna őt viszont. Minden mértéken felül tulozta erényeim és minduntalan elárulta tulságos rajongását, ami kinos volt nekem, mert mindig mint valami megalázást éreztem a becsülését, amely nem illetett meg engem. De a legnagyobb baj az volt, hogy anyám ugyanilyen mértékben tulozta hibáimat. Nem büntetett meg értük soha, de olyan fájdalmas hangon vetette őket a szememre, hogy a szívem csaknem megszakadt. Akárhányszor csak rajta mult, hogy nagy bűnösnek kellett volna magamat tartanom és tulságosan skrupulózussá nevelt volna, ha idejekorán nem csináltam volna saját használatomra egy elnézőbb erkölcsant. Nem is tettem magamnak ezért szemrehányást, hanem épp ellenkezőleg, örültem neki. Csak azok kedvesek másokhoz, akik magukhoz is kedvesek tudnak lenni.

A Saint-Germain-des-Prés templomban kereszteltek meg és keresztanyám, aki a víz alá tartott, tündér volt. Marcelle volt a földi neve, szép volt, mint a napsugár és a felesége volt egy Dupont nevű embernek, aki valami kínai bálványoz hasonlított; örületesen szerette a férjét, mert a tündérek kínai bálványokba szerelmesek. Ez a tündér a bölcsőmben eldöntötte a sorsomat és nyomban elutazott tengerentúlra a bálványával. Serdülő ifjúságom kezdetén egy pillanatra láttam őt, mint Dido megsebzett árnyékát a mirtus-erdőben, mint holdfényt, amely erdei tisztásra világít. Csak villámfény volt és emlékezetemben ma is színesen és illatosan él.

A keresztapám, Pierre Danquin ur már kevésbé ritka emléket hagyott bennem. Még most is látom ezt a kövér, kurta embert egészen göndör szürke hajával, kerek és nehézkes orcájával, aranykeretű szemüvege mögött kellemes és finom tekintetével. A hasán, Grimod de La Reyniére mintájára szép virágos szatén mellény volt, amelyet felesége keze himzett. Nagy fe-

keteselyem nyakravalót viselt, amely hétszer volt a nyaka köré csavarva és inge gallérja mint valami bokréta övezte virágos arcát. Láttam Nagy Napoléont 1815-ben Lyonban, a liberális párthoz tartozott és geológiával foglalkozott.

Azoknak az utcáknak az egyikében, amelyek a Szajna partjára torkolnak ki, - ahol ez a gyermek, e sorok írója született, aki ma sem, annyi év után sem tudja, hogy javára vagy kárára jött-e a világra - a rejtélyes életü embersokaság közt élt egy ember, akinek a hatalmas, kopasz, kemény koponyája olyan volt, mint valami breton gránit szikla és a szeme, amely mélyen ült gótivü szemöldöke alatt, nemrég még lángot szórt, de most már alig pislákol; mogorva, beteg, nagyszerű aggastyán volt: Chateaubriand; miután századát megtöltötte dicsőséggel, halálos unalommal haldokolt.

Néha ugyanezen a Szajna partján sétált egy öreg ember, aki Passy dombjairól jött le: kopasz volt a homloka, hosszú, fehér haja volt, orcája pattanásos volt, gomblyukában rózsaszínű mosoly, aféle derék jó embernek látszott, a modora épp olyan plebejusi volt, mint amilyen arisztokratikus a másiké. És a járókelők megálltak, hogy megnézzék a népszerű költőt.

A katolikus és monarchista Chateaubriand és a Napoléon-párti, republikánus és szabadgondolkodó Béranger: ime ebben a két jelben születtem.

II. Primitív korom.

A legrégebbi emlékem egy cylinder: hosszuszörű, széles karimájú, zöld selyem bélésű; belső fakó bőrvédője felső részén visszahajló nyelvecskékben végződött, amik, mint valami zárt korona ágai, csaknem egyesültek fönn és csak kerek nyílást hagytak szabadon, amelyen át kilátszott a vörös selyemkendő, ami a bőr és a kalap cimeres bélése közé volt iktatva. Egészen fehér haju öreg ur lépett be a szalónba és kezében tartotta a cylinderét, amelyből a szemem láttára huzta ki a selyemkendőt, amely burnótfoltos volt és ha kitergegették, látni lehetett rajta Napoléont szürke kabátjában, ahogy a Vendôme-oszlop tetején áll. Az öreg ur a cylinderéből kivett egy kis száraz süteményt és lassan fölemelte a feje fölé, a sütemény kerek, lapos, fényes volt és egyik felén csikos. Fölemeltem kezem, hogy elkapjam a süteményt, de az öreg ur nem adta ide, csak miután kellőképp kiélvezte hiábavaló igyekezetemet és meghiusult vágyaim miatt való nyögdcicsélésemet. Szóval, úgy mulatott el velem, mint valami kis kutyával. És azt hiszem, amint ezt észrevettem, megsértődtem, mert éreztem, hogy ahhoz a vakmerő fajtához tartozom, amely valamennyi állaton uralkodik.

A kis sütemények, ha beléjük harapott az ember, valami olyasmit hullattak az ember szájába, mint a homok, de nyomban átváltoztak elég kellemes izű cukros péppé a keserű dohányiz ellenére is, amelyet érezni lehetett rajtuk. Szerettem ezeket a süteményeket, vagy azt hittem, hogy szeretem őket mindaddig, míg föl nem fedeztem, hogy a rue de Seine egyik régi pékboltjából valók, hol szomorun vannak egy zöldes üvegedényben. Megutáltam őket és ezt nem titkoltam el az öreg ur előtt, akit ezzel megszorítottam.

Azóta megtudtam, hogy az öreg urat Morissonnak hívták és 1815-ben az angol hadseregben törzsorvos volt.

A waterlooi ütközet után a tiszti étkezőben, hol elsiratták a nevezetesebb elesetteket, Morisson ur így szólt:

- Uraim, megfeledkeznek egy halotról, akit a legjobban kell sajnálnunk és a leginkább megsiratsunk.

És mikor kérdezték, hogy ki ez a halott -

- Az Előléptetés, uraim - felelte a törzsorvos. - A mi győzelmünk véget vetett Napoléon pályafutásának és megszünteti a háborukat, amikben olyan rohamosan értük el a rangunkat. Az Előléptetés esett el Waterloonál. Sirassuk meg, uraim.

Morisson lemondott és Párisba ment lakni, ahol megházasodott és orvosi gyakorlatot folytatott. Ott halt meg kolerában a feleségével egyidőben 1848-ban.

Arra is emlékszem, hogy azidőtájt, mikor Mathiasné kötőjéhez tűzve járkáltam, egy nap a szalónban láttam egy barna embert nagy pofaszakállal - ez Debas ur volt, álnevén: Simon de Nantua - aki csirizbe mártott ecsettel kente be a virágdiszes zöld papiroskárpitot, amely mintegy két ujjnyi hosszúságban meg volt repedve és fölhajlott, a papiros alól durva vászonhuzat látszott elő, amely meg volt repedve és a huzat mögött sötét, mély lyuk tátongott. Ezeket a dolgokat szokatlanul élesen láttam és ma is különös határozottsággal vannak belevésve az emlékező tehetségembe, miután a többi látványosság, amely ebben a primitív koromban kínálkozott a számomra, eltűnt szemem elől. Valószínűleg nem ügyeltem rájuk, mert még nem voltam abban a korban, amikor gondolkodni szokás. De némi idő múlva, mikor már négy éves voltam és elég szellemi erőm volt arra, hogy tévedjek és kellő nevelésem ahhoz, hogy a jelenségeket hamisan magyarázzam: az az eszmém támadt, hogy a durva vászonhuzat mögött,

amely virágos zöld papirossal van bevonva, ismeretlen lények uszkálnak a sötétben; embertől, madártól, haltól, bogártól különböző lények, nagyon finomak, bizonytalanok és rosszakaratu gondolatokkal vannak telve. És nem minden kíváncsiság és rémület nélkül közeledtem a szalón ama pontjához, hol Debas ur beragasztotta a hasadékat, amely ezután is csak látszott: a zöld papír széle nem ért össze olyan szorosan, hogy az ember észre ne vehesse az ujság-papirost, amivel ki volt bélelve; az ujságpapír kellemetlen, de értékes dolog volt, mert elzárta a kaput a rémek, a két kiterjedésü, rejtélyes és veszélyes lények elől.

Egy nap a többi nap közt - ahogy a keleti mesélők mondják, akik, mint én, nem tudják pontosan megállapítani a dátumot - egy nap a többi nap közt négy éves koromban észrevettem, hogy a zongora közelében a virágdiszes zöld papiros, amely vászonná repedt szét, néhány szál zsákvászonzoszlányt mutat, amely egy fekete lyuk fölé van kifeszítve és hogy ez a lyuk még borzalmasabb, mint az, amit Debas ur ragasztott be. Japhet vakmerő fajához méltó szentségtöréssel kukucskáltam be ezen a nyíláson és eleven árnyakat láttam, amiktől minden hajam szála égnek meredt; aztán rátapasztottam a fülemet és iszonyatos, baljós morajt hallottam, ugyanekkor az arcomat jéghideg légáramlás surolta, ami megerősítette azt a hitemet, hogy a tapéta mögött más világ van.

Ebben az időben kettős életet éltem. Természetes, mindennapi, néha unalmas életet nappal és természetfölötti, rettenetes életet éjjel. Kis ágyam körül, amelyet anyám emelt fölé, groteszk és vad mozdulatokkal - amikben azonban ritmus és mérték volt - apró, torz, pupos alakok nyüzsgtek, amik nagyon régi divat szerint voltak öltözve, ahogy később Callot metszetein láttam őket. Bizonyos, hogy ezeket az alakokat nem találtam ki újra Callot után. Magyarázatuk: a szomszédunk Letord asszony volt, a metszetkereskedő, aki a képeit ott rakta ki a Szajna partján azon üres telken, melyen most a Szépművészetek Iskolája áll. Mégis a saját fantáziám is valamivel hozzájárult: éjszakai rémeimet fölfegyverezte nyárrsal, fecskendővel, kis seprővel és más hasonló háztartási szerszámmal. De azért nagy komolyan vonultak el előttem bibircsókos orrukkal, kerek szemüvegükkel; egyébként nagyon siettek és nem néztek rám.

Egy este, mikor még égett a lámpa, apám az ágyamhoz közeledett és nézett azoknak a szomorú embereknek drága mosolyával, akik ritkán mosolyognak. Én már szundikáltam, ő megcsiklandozta a tenyeremet, tréfálkozott velem, de tréfájából csak a szavait értettem:

Kerekecske dombocska,
Erre szalad a nyulacska.

Minthogy a nyulacska nem láttam, joggal kérdezhettem:

- Papa, hol a nyulacska, amely erre szaladt?

Elaludtam és viszontláttam az apámat álomban. Ezuttal a tenyerében kis fehér, piros foltos nyulacska volt, élt, még pedig oly elevenen, hogy éreztem leheletének melegét és istállója szagát. Még sok éjszakán át viszontláttam a vörös foltos fehér nyulacska.

III. Alphonsine.

Dusuel Alphonsine hét évvel idősebb volt nálam, soványka és bitringes leányka, a haja zsiros fényű és az arca szeplős volt. Ha nem tévedek, épp ezeket a tulajdonságait nem bocsátotta meg neki később a világ. Pedig ismertem komolyabb hibáit is, mint például a kétszínűségét és a gonoszágát, amik oly természetesen voltak benne, hogy már szinte bájosan hatottak.

Egy nap, mikor mamámmal sétáltam a Szajna partján, találkoztunk Dusuelnével és a leánykájával. Megálltunk és a két hölgy beszélgetni kezdett.

- Milyen drága! Milyen édes! - kiáltotta a kis Alphonsine és megcsókolt engem.

Annyi eszem sem volt, mint a kutyának, macskának, én is háziállat voltam, mint ők és mint ők, én is szerettem a dicséretet, amit a vad állatok megvetnek. Megindító nagy szeretetében a kis Alphonsine fölemelt engem a földről, a szívére szorított, csókokkal halmozott el és dicsérte a szépségemet. De ugyanakkor a lábikrámat megszurta gombostüvel.

És én elkezdtem védekezni, ököllel vertem és megrugtam Alphonsinet, bögttem, könnyekre fakadtam.

Erre a látványra Dusuelné szeméből néma meglepetés és méltatlankodás tükröződött. Anyám fájdalmasan nézett rám, azt kérdezte, hogy hozhatott a világra ilyen elvetemült, rossz gyermeket és hol az Eget vádolta ezért a meg nem érdemelt szerencsétlenségért, hol saját magát vádolta, hogy bűneivel megérdemelte ezt a büntetést. Végül is ijedten elhallgatott és egészen megzavarta őt az én érthetetlen perverzitásom. De nem magyarázhattam meg neki az okát, mert hiszen nem tudtam beszélni. Az a kevés szó, amit ki tudtam dadogni, nem volt segítségemre ilyen körülmények közt. Álltam a lábamon, lihegtem és könnyeztem; és a kis Alphonsine felém hajolt, letörülte az orcámat, sajnált engem és mentetetett:

- Hiszen olyan kicsi még! Ne szidja össze, Noziére néni. Az fájna nekem. Annyira szeretem a kicsikét.

Nem egyszer, hanem vagy huszszor megölelt engem rajongón a kis Alphonsine és mindig beleszurta a tüt az ikrámba.

Később, mikor már beszélni tudtam, elpanaszoltam anyámnak és Mathias néninek, aki gondomat viselte, Alphonsine hallatlan szemtelenségét. De nem hitték el nekem és a szememre vetették, hogy megrágalmazom az ártatlanságot, hogy a saját igaztalanságomat szépítsem.

Már rég megbocsátottam a kis Alphonsinenak aljas kegyetlenségét, még a zsiros haját is. Sőt hálával tartozom neki, hogy olyan hamar, már két éves koromban beavatott az emberi természet ismeretébe.

IV.

A kis Péter benn van az ujságban.

Amig nem tudtam olvasni, az ujságnak különös vonzóereje volt rám nézve. Amikor láttam, hogy apám kiteregeti ezeket a nagy oldalakat, amik tele vannak apró fekete jelekkel, és hogy ezekből főnhangon fölolvadásokat tartanak és a fekete jelekből eszmék áradnak, azt hittem, hogy valami varázslatnak vagyok tanuja. Ezekből a vékony lapokból, amikben oly finom, előttem teljesen érthetetlen sorok vannak, bűnök, szerencsétlenségek, kalandok, ünnepek pattantak elő; Napoléon Bonaparte megszökött Ham erődjéből; Tom-Pouce generálisnak volt öltözve; a Mardi Gras bikáját, Dagobertet megsétáltatták Párisban; Praslin hercegnőt megölték! Mindez egyetlen papiroslapon és még sok ezer más dolog, ami nem oly ünnepies, családiasabb és ami mind sarkalta a kíváncsiságomat; a sok «egyén», akik adtak vagy kaptak ütlegetet, akik kocsikkal elgázoltatták magukat, akik leestek a háztetőről, vagy elvitték a kapitányságra a pénztárcát, amit találtak. Hogyan lehet annyi egyén, mikor én egyet sem láttam közülök? És hiába próbáltam elképzelni egy egyént. Mi ez, kérdeztem, de senki sem tudott kielégítő feleletet adni.

Ezekben a régi időkben Mathias néni azért jött a házukba, hogy Mélanienak segítsen, akivel különben nehezen fért meg. Mathias néni, aki nem volt kellemes személy, erőszakos és izgékony volt, velem nem nagyon törődött. Mindenféle épületes és erkölcsös cselt talált ki, hogy engem megjavítson. Például úgy tett, mintha az ujságban a napihirek közt - egy «gondatlanságból» okozott tüzvész és egy «Duchesne nevű egyén, ujságárus» balesete közt - olvasta volna az én tegnapi viselkedésem leírását. Felolvasta: «A kis Nozière Péter tegnap a Tuileriák kertjében engedetlen és makacs volt, de megígérte, hogy meg fog javulni».

Az eszem elég erős volt két éves koromban is arra, hogy ne higgyem el könnyen, hogy benn vagyok az ujságban, mint Guizot és mint a Duchesne nevű egyén, ujságárus. Észrevettem, hogy Mathias néni, aki kissé akadozva, de magát ki nem javítva olvasta föl az ujságból a napihireket, egyszerre különös habozás lepte meg, mikor a rám vonatkozó hírekhez jutott és ebből azt következtettem, hogy a rólam szóló híreket nem olvasta az ujságban, hanem ő maga találta ki őket, kissé ügyetlenül. Nem csapott be engem, de ha nem hiszem el neki, le kellett volna mondanom arról a dicsőségről, hogy az ujságban szerepeljek és jobbnak láttam, hogy kétesnek tartsam a dolgot és ne teljesen hazugnak.

V. Egy téves megítélés következései.

Még egy dologra emlékszem primitív korom éjszakájából. Kis dolog, de minden eredet vonz minket a titokzatosságával és minthogy nem ismerhetjük az emberi gondolat kezdő korát, legalább a gyermek értelmének fölébredését kísérjük figyelemmel. És ha maga a gyermek nem is valami különös vagy rendkívüli, annál értékesebb a megfigyelése, mert ő maga egy sereg gyermeket képvisel. Ezért mondom el az esetet, de meg azért is, mert nagy örömöm lesz benne.

Egy napon - amit nem tudok pontosan meghatározni, mert ezt a napot az események időrendjében nem tudom hová tenni és nem is fogok rá soha emlékezni - egy nap, mikor sétánkról visszajöttünk Mélanieval, az én öreg dajkámmal, szokásom szerint bementem anyám szobájába és ott valami szagot éreztem, amit nem tudtam fölismerni és ami, mint azóta megtudtam, a kőszén füstjétől eredt; ez a szag nem volt éles és fojtó, hanem makacs, alattomos, lehangoló, bár engem nem nagyon bántott, hiszen a szagok iránt való érzékenységem inkább hasonlított a kis Caire nevű kutyánkéhoz, mint Robert de Montesquieu uréhoz, aki a parfümök költője. És ugyanakkor, amikor ez az ismeretlen, vagyis inkább félreismert szag csiklandozta ügyetlen orrlyukamat, a kedves mamám, miután megkérdezte, hogy jól viseltem-e magam a sétán, a kezembe nyomott egy smaragdzöld színű szarát, ami akkora volt, mint egy desszert-kés nyele, de vastagabb, cukortól csillogott és a szememben valami csodálatos eseménynek tűnt föl az ismeretlenség zománcával: ehhez hasonlót még nem láttam.

- Kóstold meg - mondta anyám - nagyon jó.

Csakugyan nagyon jó volt. Ez a szár, ha beleharaptam, igazán kellemes ízű cukros rostokra hullt szét és finomabb volt, mint azok a sütemények és cukorkák, amiket addig izleltem.

És ez a mézédés gyümölcs eszembe juttatta annak az országnak a gyümölcsseit, hol patakokban folyik a ribizli-szirup és karamel-sziklákról csurog le - bár hogy őszinte legyek, épp oly kevésbé hittem Cocagne országában,³ mint ahogy Vergilius nem hitt az Elysiumi mezőkben, amiket a görögök csodáltak:

«Quamvis elysios miretur Graecia campos».⁴ De mint Vergilius, én is gyönyörűségemet leltem a varázslatban való hitemben és szellemem megtelt csodával, hiszen nem tudtam, hogy a cukrászok milyen eljárással teszik kellemessé a száj íze számára az angelika-gyökeret. Mert az a pompás ízű, smaragdzöld szár nem volt egyéb, mint egy darabka angelika-gyökér, amit Caumont asszony ajándékozott, aki egész ládával kapott belőle Niortból.

Néhány nap múlva, mikor Mélanieval megint sétáról tértem vissza, újra éreztem anyám szobájában az édeskés és alattomos füst szagát, amit először az angelika-gyökér látásakor éreztem és amit az angelika illatának hittem.

Szertartásos pontossággal megcsókoltam anyámat. Ő megkérdezte, jól mulattam-e a sétatéren, mire azt feleltem, hogy jól; nem kinoztam-e a Mélaniet, mire azt feleltem: nem. És amint eleget tettem fiúi kötelességemnek, vártam, hogy anyám adjon egy darab angelikát. Minthogy mama újra elővette a kézimunkáját és úgy látszott, hogy nem hajlandó arra a nemes cselekedetre, amit elvártam tőle, elhatároztam, hogy követelni fogom az angelikámat, amit

³ Pays de Cocagne = a francia gyermekek Eldorádója.

⁴ Bár Görögország csodálja az elysiumi mezőket.

szívesen tettem meg, mert nagyon vágytam rá. Anyám fölemelte a szemét a munkájáról, kissé meglepetve nézett rám és azt mondta, hogy nincs.

Nem gyanusítottam meg azzal, hogy kissé hazudik, inkább azt hittem, hogy tréfál és csak el akarja halasztani kívánságom teljesítését, vagy hogy ezzel még nagyobbá növelje, vagy pedig azért, hogy a felnőtt emberek rossz szokását kövesse: akik a kutyák és gyermekek türelmetlenségével szeretnek játszani.

Sürgettem anyámat, hogy adja ide az angelikámat. Ujra csak azt mondta, hogy neki nincs angelikája és szemmel láthatólag őszintén beszélt. De érzékeim és eszem világos okai mást mondtak és határozottan kijelentettem, hogy van angelika a szobában, hiszen érzem a szagát.

A tudomány története tele van hasonló tévedések példáival; és az emberiség legnagyobb lángelméi is ugyanugy tévedtek gyakran, mint a kis Noziére Péter. A kis Péter az egyik testet olyan tulajdonsággal ruházta föl, amelyik a másik testé volt. A fizikában és a vegytanban ugyanilyen rosszul megalapozott törvények vannak, amiket tiszteletben tartanak és tisztelni fogunk, míg nagykésőn meg nem cáfolják őket.

Ez a meggondolás nem jutott eszébe az anyámnak és csak a vállát vonogatta és engem kis butának nevezett. Meg voltam sértve és kinyilatkoztattam, hogy nem vagyok kis buta, mert van angelika, hiszen érzem a szagát és hogy nem illik, ha egy mama hazudik az ő kis fiának. Az anyám, mikor ezt a válaszomat hallotta, meglepetéssel és nagy szomorúsággal nézett rám. Ebből a pillantásából nyomban meggyőződtem, hogy jó anyám nem csalt meg és hogy a látszat ellenére sincs angelika a lakásban.

Ezuttal tehát a szívem világosította föl az eszemet. Ebből azt a tanulságot szeretném levonni, hogy az ember mindig a szíve szerint igazodjék, a gyöngéd lelkek örülnének ennek. De meg kell mondani az igazságot, még ha nem is tetszik. A szív épp úgy téved, mint az ész; a tévedései nem kevésbé gyászosak és sokkal nehezebb szabadulni tőlük a gyöngéd szálak miatt, amik beléje keverednek.

VI.

A lángész osztályrésze az igazságtalanság és megvetés.

A lángész osztályrésze az igazságtalanság és megvetés; ezt már idejekorán kitapasztaltam. Négy éves koromban szenvedélyesen rajzoltam, de korántsem rajzoltam le mindent, ami a szemem elé került, hanem csakis katonákat. Igazat szólva nem természet után rajzoltam őket; a természet bonyolult és nehéz utánozni. Nem rajzoltam őket az epinali színes képek alapján sem, amiknek darabját egy souért vettem. Azokon a képeken nagyon sok vonal van, amikbe én belezavarodtam volna. Rajzaim mintájául az epinali képek egyszerűsített emléke szolgált. Az én katonáim nem álltak másból, mint egy karikából, amely a fejet jelentette és egy-egy vonal jelképezte a két kart, illetve a két lábat. Egy cikázó villámszerű tört vonal jelentette a szuronyos puskát és ez a rajz nagyon kifejező volt. A csákót nem rajzoltam a katona fejére, hanem fölibe, hogy megmutathassam a tudományomat és jobban megrajzolhassam a fej és a haj alakját. Nagyon sok katonát rajzoltam ebben a stilben, amely a gyermekek rajzának közös stílje. Ezek a rajzok, ha úgy tetszik, csontvázak voltak, még pedig leegyszerűsített csontvázak. Bármilyenek voltak is, a katonáimat nagyon csinosoknak láttam. Ceruzával rajzoltam őket és a ceruzát folyton megnedvesítettem, hogy jobban fogjon. Jobb szerettem volna tollal rajzolni, de a tinta használata tilos volt a számomra a pocák miatt. De azért meg voltam elégedve műveimmel és tehetségesnek tartottam magam. Nemsokára valósággal bámulatba ejtettem saját magamat.

Egy emlékezetes estén épp az ebédlő asztalán rajzoltam, amelyet Mélanie az imént takarított el. Tél volt; a lámpa, amelyen zöld kínai ernyő volt, meleg fényt vetett a papirosra. Már rajzoltam öt vagy hat katonát a magam módszere szerint, amelyet könnyűséggel gyakoroltam. Hirtelen villámfényként az a lángeszű ötletem támadt, hogy a karokat és lábakat nem egyetlen vonással, hanem két párhuzamos vonallal jelezsem. Így olyan felületem támadt, amely a valóság illúzióját adta. Élethű volt. El voltam ragadtatva tőle. Daedalus, mikor megcsinálta a szobraikat, amik jártak, nem lehetett elégedettebb nálam. Kérdezhettem volna ugyan magamban, vajjon én találtam-e föl elsőnek ezt a szép művészi fogást és hogy nem láttam-e már hasonlót. De nem kérdeztem. Nem kérdeztem magamban semmit, csak tágranyilt szemmel és rőfnyi hosszúra kinyújtott nyelvvel ostobán bámultam művemet. Aztán, amint az a művészek természete, hogy műveiket kiállítják világ csodájára, anyámhoz mentem, aki épp könyvet olvasott és feléje tartottam az ákombákomos papiromat. Kiáltottam:

- Nézd!

Minthogy azonban anyám nem figyelt arra, amit neki mutattam, a katonámat rátettem a könyvre, amit olvasott.

Anyám maga volt a türelmesség.

- Nagyon szép - mondta gyöngéden, de olyan hangon, amely elárulta, hogy nem méltatta eléggé figyelmére az én rajzművészeti forradalmamat.

Többször is mondtam neki:

- Mama, nézd!

- Jól van, látom. Hagyj békén.

- Nem, te nem látod, mama!

És ki akartam venni a kezéből a könyvet, ami elvonta a figyelmét a remekművemről.

Rám parancsolt, hogy ne nyuljak a könyvhöz piszkos kezemmel.

Kétségbeesetten kiáltottam:

- Mama, te nem látsz semmit!

Anyám nem méltatott arra, hogy valamit lásson és rám szólt, hogy hallgassak.

Bántott engem ez a vaksága és igazságtalansága, toporzékoltam, könnyekre fakadtam, szétszakítottam remekművem.

- Milyen ideges ez a gyermek! - sóhajtott anyám.

És lefektetett az ágyba.

Sötét kétségbeesés vett erőt rajtam. Gondolják csak meg! Amikor hatalmas lépéssel előre-
vittem a művészetet, amikor az élet kifejezésére új, csodálatos eszközt találtam ki, akkor minden dicsőségem az, hogy ágyba fektetnek!

Kevéssel ezután a baleset után másik ilyen is történt velem, ami nem kevésbé sujtott le. Az
eset így történt: Anyám hamar megtanított rá, hogy türethetően betűt vessek. Mikor már kissé
írni tudtam, azt hittem, hogy most már nincs semmi akadálya annak, hogy könyvet írjak. Jó
anyám szemeláttára elkezdtem írni egy kis theológiai és erkölcsi művet. Ezekkel a szavakkal
kezdtam: «Mi az Isten...» és azonnal odavittem anyámhoz, hogy jól van-e így? Anyám azt
felelte, hogy jól van írva, de a mondat végére kérdőjelet kell tenni. Kérdeztem, mi az a kérdő-
jel.

- A kérdőjel - felelte anyám - olyan jel, amivel kifejezzük azt, hogy valamit kérdezzünk.
Minden kérdőmondat után kérdőjelet teszünk. Kérdőjelet kell tenni, hiszen kérdezed: «Mi az
Isten?»

A feleletem óriási volt:

- Én nem kérdezem. Én tudom.

- Dehogynem! Te kérdezed, kis fiam.

Én huszszor is elismételtem, hogy nem kérdezem, mert tudom és a világért sem akartam
kérdőjelet írni, amely olybá tűnt föl előttem, mint a tudatlanság jele.

Az anyám szememre vetette csökönyösségemet és ostobának nevezett.

Szerzői hiúságom szenvedett emiatt és valami szemtelenséggel válaszoltam, nem emlékszem,
mivel, de megbüntettek érte.

Azóta nagyon megváltoztam, már nem utasítom vissza, hogy kérdőjelet tegyek mindenüvé,
ahová szokás tenni. Sőt, szeretnék igen nagy kérdőjeleket tenni minden sor írásom, minden
gondolatom után. Szegény jó anyám, ha élne, talán azt mondaná, hogy most már sok is a
kérdőjel.

VII. Navarin.

Laroquenét minden időben ismertem; Laroque asszony a leányával együtt a házukban lakott egy kis lakásban az udvar végén. Öreg normandiai hölgy volt, a császári gárda egyik kapitányának özvegye. Nem volt már foga és puha ajka becsuszott az inye alá, de orcája kerek volt és piros, mint Normandia almái. Akkor még fogalmam sem volt a természet állhatatlanságáról és a dolgok elmulásáról, azt hittem, hogy Laroquené a világ kezdete óta a föld lakója és öreg-sége halhatatlan. Az anyám szobájából látni lehetett a kapucinus párkányu ablakot, amelyben Laroquené papagálya az állványán ide-oda ringatta magát és pikáns meg hazafias kuplékat énekelt. A papagály 1827-ben jött a Nagy Indiáról és a Navarin nevet kapta emlékéül annak a tengeri győzelemnek, amelyet Franciaország és Anglia flottái arattak a törökön és amelynek a hire épp a papagály megérkezésének napján jutott el Párisba. Navarinról sejtették, hogy már nem volt fiatal, mikor Európába került. Laroquené róla való gondoskodásában minden reggel az ablakba tette az öreg papagályt, hogy gyönyörködjék az udvar mozgalmas életében. Voltaképp nem tudom, hogy ez az amerikai miféle gyönyörűséget találhatott abban, hogy Auguste megmosta Bellaguet ur fogatát és Alexandre apó kigyomlálta a füvet, amely az udvar kőkockái közt nőtt. A papagály, úgy látszott, nem busul hosszú számkivetése miatt. Az ember azt hihette volna, hogy örült az erejének, mert ez az állat határozottan rendkívül izmos volt. Amint a kis szürke mancsával megfogott egy darab fát, néhány perc alatt eltörte a csőrével.

Mindig szerettem az állatokat; de akkor valami vallásos tiszteletet és félelmet keltettek bennem. Azt sejtettem, hogy nagyobb az értelmük, mint az enyém és a természetet mélyebben érzik. A Zerbin nevű pulikutya, úgy látszott előttem, olyan dolgokat megért, amikhez én nem konyitok és szép angora macskámról - Mohamed Szultán volt a neve - aki ismerte a madarak nyelvét, azt hittem, hogy titokzatos lángész és a jövőbe tud látni. Mikor anyám egyszer elvitt a Louvre muzeumba, az egyiptomi teremben háziállatokat mutatott nekem, amik be voltak balzsamozva és mumiaszalagokkal bepólyázva.

- Az egyiptomiak - magyarázta - istenként tisztelték őket és haláluk után gondosan bebalzsamozták.

Nem tudom, hogy a régi egyiptomiak ápolták-e az ibiszeket és a macskákat; azt se tudom, hogy - amint ma hiszik - az emberiség első istenei az állatok voltak-e, de Mohamed Szultánnak és a Zerbin kutyának természetfölötti hatalmat tulajdonítottam. Ami a leginkább csodálatossá tette őket a szememben, az volt, hogy álmomban megjelentek előttem és beszélgettek velem. Egy éjjel álmomban megjelent előttem Zerbin, a földet kaparta és kiásott a körmével egy jácint-hagymát belőle.

- A kis gyerekek is - mondta nekem - épp így vannak a földben a születésük előtt és úgy bujnak ki, mint a virágok.

Ebből látható, hogy szerettem az állatokat, csodáltam az okosságukat és eléggé nyugtalanul kérdezgettem őket nappal, hogy aztán éjjel eljöjjenek hozzám és megtanítsanak a természet bölcsületére. A madarakat is tiszteltem, barátaim voltak, Navarint csaknem úgy szerettem, mint valami apát és a vén kacikát elhalmoztam volna tiszteletem és figyelmességem minden jelével, ha megengedte volna, hogy engedelmes tanítványa legyek. De még azt sem engedte meg, hogy ránézzek. Ha közeledtem feléje, türelmetlenül ringatta magát állványán, fölborzolta nyaka szőrét, tüzes szemmel nézett a szemembe, fenyegetően kinyitotta a csőrét és mutatta fekete nyelvét, amely kövér volt, mint valami nagy bab. Szerettem volna tudni ennek az ellenséges érzésének az okát. Laroquené ezt azzal magyarázta, hogy egyszer még mint tudatlan és jártani sem tudó gyermeket odavittek a papagályhoz és én a kis ujjaimmal a fejéhez

nyultam, hogy megérintsem a szemét, ami úgy csillogott, mint a rubintkő és visitottam, mert nem tudtam elérni. Az asszony szerette a papagályt és mentséget keresett a számára. De el lehetett-e hinni, hogy az állat ilyen mélyen és ilyen sokáig haragot tart?

Navarin ellenségeskedése, bármi volt is az oka, igazságtalannak és kegyetlennek tűnt föl előttem. Szerettem volna ennek a félelmetes hatalmasságnak a kegyébe jutni és azt hittem, hogy ajándékokkal megszelidíthetem és hogy a cukor kedves ajándék lesz neki. Anyám tilalma ellenére kinyitottam az ebédlőben a pohárszéket és a cukortartóból kiválasztottam a legszebb, legnagyobb darabot. Mert tudni kell, hogy ebben az időben nem géppel vágták a cukrot; a háziasszonyok süvegszám vették és nálunk az öreg Mélanie kalapáccsal és öreg, nyeletlen, kicsorbult késsel vágta egyenetlen darabokra a süvegcsukrot, miközben számtalan szilánk pattogzott le róla, mintahogy a geológusok a szikláról lefejtenek próbaszilánkokat. Hozzá kell tenni, hogy a cukor akkor nagyon drága volt. Tele jó szándékkal és az ajándékomat a kötényem zsebébe rejtve állítottam be Laroque nénihez és Navarint az ablakban találtam. Kényelmesen kendermagot tört föl a csőrével. A pillanatot alkalmasnak találtam és a cukrot odaadtam a vén kacikának, de ő nem fogadta el az ajándékomat. Sokáig némán, mozdulatlanul nézett rám a félszemével, aztán hirtelen lecsapott az ujjamra és megharapott. Vér serkedt belőle.

Laroque néni többször is elmondta később, hogy mikor láttam a vérem hullását, rettenetesen sivalkodni kezdtem, vastag könnyeket hullattam és azt kérdeztem, hogy meg fogok-e halni. Én ezt sohasem akartam elhinni Laroque néninek, de lehet, hogy valami igaz mégis volt a szavaiban. Megnyugtatózott engem és bekötötte az ujjamat.

Méltatlankodva távoztam, a szívem nehéz volt a haragtól és gyűlölettől. Ettől a naptól fogva Navarin közt és én köztem élet-halál harc kezdődött. Mindenkor, ha találkoztam vele, sértettem, ingereltem és Navarin dühbe gurult: ezt az elégtételt sohasem tagadta meg tőlem. Hol a nyakát csiklandoztam szalmaszállal, hol kenyérgolyókkal hajigáltam meg és ő szélesen föltátotta a csőrét és rekedt hangon érthetetlen fenyegetéseket mondott. Laroque néni, aki szokása szerint gyapju alsószoknyához való szegélyt horgolt, rám nézett az okuláréja fölött és megfenyegetett fa-tűjével:

- Péter hagyd békén azt az állatot. Tudod, hogy egyszer már megjárta vele. Hidd meg, még rosszabbul fogsz járni, ha nem hagyod abba.

Semmibe sem vettem ezt az intelmet és később meg is bántam. Egy nap, mikor az evővályuját piszkáltam és belőle igaztalanul kicsentem a kukoricaszemeket, a vén kacika rám ugrott, a mancsait bemélyesztette a hajamba és éles körmei megdolgozták a fejemet. Ha a sastól, amely elrabolta a gyermek Ganymedest és bársonyos karmaiba szeretettel ölelte, megijedt a gyermek, el lehet gondolni, hogy megiszonyodtam én, mikor Navarin rabul ejtett vasujjaival. Akkorákat visitottam, hogy az még a Szajna partjáig is elhallatszott. Laroquené ott hagyta örökös horgolását, az amerikanust lefejtette áldozata fejéről és a vállán visszavitte az állványáig. Ott büszkén felfujt bögyével és karmai közt hajam egy részével, égő szeméből diadalmas tekintetet lövelt felém. Vereségem teljes, megalázásom mély volt.

Kis idő múlva, mikor bementem a konyhába, aminek ezerféle vonzó ereje volt rám nézve, ott találtam Mélaniet, amint petrezselymes késsel vágott valamit a deszkán. Mindenféle kérdést intéztem hozzá a fűről, aminek az éles szaga csiklandozta az orrlukaimat. Mélanie bőségesen válaszolt, elmagyarázta, hogy a petrezselymet a ragout-hoz használják, a roston sült husokat is fűszerezik vele és végül megtudtam, hogy a petrezselyem a papagálynak halálos mérge. Erre a hirre a szagos fűből elvettem egy csipetnyit, amit a kés megkimélt és magammal vittem a rózsabimbós tapétájú kis szobánkba és ott egyedül, csöndben gondolkodtam. A kezemben tartottam Navarin halálát. Hosszas tünődés után átmentem Laroquenéhoz. Ott megmutattam a mérges fűvet Navarinnak:

- Nézd csak, ez petrezselyem - mondtam neki. - Ha ezeket a kis bodros, zöld leveleket belekeverem a kendermagodba, akkor elpusztulsz és én bosszút álltam rajtad. De másként foglak megbosszulni. Élve hagylak, ez lesz a bosszum.

Igy szóltam és az ablakon kihajítottam a vészes füvet.

Azóta nem kinoztam többé Navarint. Nem akartam elrontani nemes cselekedetemet. Jó barátok lettünk.

VIII.

Hogyan derült ki hamar, hogy nincs üzleti érzékem.

A negyvennyolcadiki párisi forradalom előtt történt; még nem voltam négy éves, ez biztos, de három voltam-e vagy negyedfél? Ez homályos előttem és már hosszú évek óta; nincs már a földön senki, aki fölvilágosítást adhatna róla. Ugy kell venni ezt a bizonytalanságot, ahogy van és vigaszul szolgáljon, hogy a népek történetében nagyobb és kellemetlenebb bizonytalanságok vannak. A chronológia és a földrajz, mondják, a történelem két szeme. Ha ez igaz, akkor a Saint-Maur congregatio bencéseivel szemben is - akik kitalálták a történelmi adatok hitelesítésének művészetét - igaz az, hogy a történelem legalább is vak. És hozzátenném, hogy ez a legkisebb hibája. Clio, a történelem muzsája komoly és néha szigorú járású nő, akinek a tapasztalt szava - mint mondják - érdekes, izgatónak, mulattató; az ember elhallgatná szívesen egész nap. De én, aki kitartón jártam el hozzá, nagyon gyakran kaptam őt rajta, hogy feledékeny, hiú, pártos, tudatlan és hazug. Hibái ellenére is nagyon szerettem és ma is szeretem. Ezek az egyetlen kötelékek, amik ehhez a muzsához fűznek. Clionak nem kell tudnia semmit sem gyermekkoromról, sem életem többi részéről. Szerencsére nem vagyok történelmi alak és a fönséges Clio sohasem fogja kutatni, hogy harmadik évem elején, közepén vagy végén adtam-e jellememnek olyan jelét, amely mélyen lesújtotta anyámat.

Nagyon rendes kis fiú voltam akkor, akinek minden eredetisége abban állt, ha nem csalódom, hogy nem hitt mindenben, amit mondtak neki és emiatt a tulajdonsága miatt, amely kutató szellemét árulta el, tévesen ítélték meg; mert három vagy negyedfél éves fiúnak a kritikai érzékét nem szokás semmire sem becsülni.

Elengedhettem volna ezt a sok részletet. Mert ha ilyen kerülő utakat végzek és ilyen kacska-ringós utakra tévedek, sohasem fogok kilyukadni; de viszont ha utközben nem mulatok, akkor szempillantás alatt célhoz érek. És ez kár volna, legalább számomra, mert szeretek elkószálni; ennél kellemesebbet és egyszersmind hasznosabbat nem tudok. Minden iskola közül, amit végeztem, a faiskola⁵ tetszett nekem a legjobban és a legtöbb hasznát is láttam. Minden iskola közül, amit végeztem, a faiskola⁵ tetszett nekem a legjobban és a legtöbb hasznát is láttam. Csak a csatángolás ér valamit, barátaim. Az ember mindig csak nyer rajta. Ha a kis Pirosbóbitás Lyánka úgy ment volna az erdőn át, hogy nem szakítja le a mogyorót, a farkas nem ette volna meg; és a kis Pirosbóbitás számára erkölcsi tanulságként nincs is boldogabb sors, mint hogy fölfalja a farkas.

Ez az ötlet szerencsére visszavisz minket tárgyunkhoz. Mert meg akartam önöknek mondani, hogy három éves koromban - Első Lajos Fülöp francia király uralkodásának tizennyolcadik és egyben utolsó évében - a legnagyobb gyönyörűségem a séta volt. Nem küldtek engem az erdőbe, mint a kis Pirosbóbitást. Nem voltam, sajnos, falusi gyerek! Páris szívében születtem, nevelkedtem, a szép Malaquais-rakparton, nem ismertem a mező örömeit. De a városnak is megvan a maga gyönyörűsége; jó anyám kézenfogva vezetett engem végig a sok zajos utcán, amik tele voltak eleven színekkel, a járókelők vidám mozgásával; és ha valami bevásárolni valója volt, magával vitt az áruházakba. Nem voltunk gazdagok, anyám nem költött sokat, de az áruházak, hol vásárolni szokott, végtelenül fényűzőknek tündek föl előttem. A «Bon Marché», a «Louvre», a «Printemps», a «Galleries Lafayette» és hasonló áruházak még nem voltak a világon. Az alkotmányos királyság utolsó éveiben a legnagyobb áruháznak a vevőköre nem terjedt túl a kerület lakosain. Anyám, aki a faubourg Saint-Germainben lakott, a «Deux Magots»-ba és a «Petit Saint-Thomas»-ba járt vásárolni.

⁵ Faiskola (école buissonnière) a párisi diák argotban az iskolakerülést jelenti.

A két áruház közül - az egyik a rue de Seine-en, a másik a rue du Bac-on volt - ma már csak az utóbbi áll fönn, de annyira meg van nagyobbítva és a két szájtató nagy oroszlánjával, amik most borzalmassá teszik a homlokzatát, annyira különbözik az eredetinek fiatalos bájától, hogy nem ismerem rá. A «Deux Magots» eltűnt és talán én vagyok a világon az egyetlen ember, aki emlékszem arra a nagy olajfestményre, amely cégéréül szolgált és amelyen fiatal kínai nő állt két honfitársa közt.⁶ Már akkor is élénk érzésem volt a női szépség iránt és a fiatal kínai nőt nagyon csinosnak találtam a frizurájával, amely nagy fésűvel volt feltűzve és a halántékára fésült «szivhorog»-nak nevezett hajtincsével. De a két udvarlójáról, a magatartásukról, a tekintetükről, mozdulataikról, szándékaikról nem szolgálhatok fölvilágosítással. Nem ismertem még a hódítás művészetét.

Ez az áruház rengetegnek és kincsekkel telinek tűnt föl előttem. Talán itt szerettem meg a fényűző művészetet, amely iránt való izlésem nagyon erős lett és nem is hagyott el soha. A szövetek, szőnyegek, himzések, tollak, virágok látványa valami rajongásba sodort és teljes lelkemből csodáltam azokat a nyájas urakat és bájos kisasszonyokat, akik mosolyogva kínálták a csodáikat a habozó vevőknek. Ha a segéd kiszolgált az anyámat és szövetet mért a mérőrudon, amely vízszintesen volt felfüggesztve egy vörösréz szárhoz, amely a mennyezetről lógott alá - ilyenkor a segéd élete valami nagyszerűnek és dicsőségesnek tűnt föl előttem.

Megcsodáltam Augris urat is, a rue du Bac-beli szabót, aki kabátot és rövid nadrágot próbált rajtam. Jobb szerettem volna, ha hosszú nadrágot és szalónkabátot varrt volna nekem, amilyet az urak hordtak; és ez a vágyam nagyon nagy lett később, mikor olvastam Bouilly meséjét arról a szerencsétlen kisfiúról, akit egy jószívű és tekintélyes tudós szedett föl az utcán, titkárául alkalmazta és viseltes ruháit adta rá. A jó Bouillynak ez a meséje rávitt egy bolondságra, amit máskor fogok elmondani. A művészet és ipar iránt való nagyrabecsüléssel csodáltam Augris urat, a rue du Bac-beli szabót, aki nem volt egyáltalán csodálatos, mert a szöveteket rosszul szabta. Hogy az igazat megmondjam, az ő ruháiban olyan voltam, mint valami majom.

Jó anyám, mint aféle jó gazdasszony maga vásárolta a fűszert Courcellesnél, a rue Bonapartban, a kávé Corceletnél, a Palais Royal-ban és a csokoládét «Debeauve és Gallais»-nál, a rue des Saints-Péresben. Courcelles ur talán azért, mert bőkezűen kínált meg aszalt szilvájával, talán mert a napfényben megcsillogtatta a mézeskalácsa kristályos cukrát, vagy mert elegáns és merész mozdulattal fordította föl a ribizlisajtos edényt, hogy ellenőrizze a tartalmát, Courcelle ur valósággal elbűvölt engem meggyőző kedvességével és döntő mutatványaival. Szinte haragudtam jó anyámra, hogy kételkedve és hitetlenül fogadta az ékesszóló fűszeres állításait, amiket pedig mindig példákkal fűszerezett. Azóta tudom, hogy édesanyám hitetlensége megokolt volt.

Látom még magam előtt Corcelet boltját is, amely a «Gourmand»-hoz volt címezve, kicsi, alacsony helyiség volt, falán vörös alapon aranybetűs fölírás. Pompás kávéillatot árasztott és látni lehetett ott egy festményt, amely már akkor régi volt és egy «gourmand»-ot ábrázolt a nagyapám korának divatja szerint való ruhában. A «gourmand» egy asztal előtt ült, amelyen palackok, óriási nagy pástétom és diszes ananász álltak. Megmondhatom azt is, - azoknak a fölvilágosításoknak alapján, amiket jóval később kaptam - hogy a festmény Grimod de la Reynière⁷ arcképe volt, amelyet Boilly festett. Nagy respektussal léptem be ebbe az üzletbe, amelyről azt hittem, hogy más korból való és a Directoire idejét hozta elém. Corcelet segédje hallgatagon mért és szolgált ki. Egyszerűsége, amely ellentétben volt Courcelles ur lelkes

⁶ *Magot*-nak nevezi a francia a kínai és japán furcsa bálványfigurákat.

⁷ *Grimod de la Reynière*, aki 1758-1838 közt élt, híres francia gasztronómus volt és egy „*Almanach des gourmands*” című könyvet írt.

bőbeszédűségével, nagy hatással volt rám és lehet, hogy ez az öreg fűszeres segéd tanított meg először az izlésre és mértéktartásra.

Corcelet boltjából sohasem távoztam anélkül, hogy ne vittem volna magammal egy szem babkávét, amelyet az uton elszopogattam. Azt mondtam magamban, hogy ez nagyon jó és félig el is hittem. Belül azonban éreztem, hogy ez förtelmesen rossz, de még akkor nem tudtam napfényre hozni magamból a belém temetett igazságokat. Akármilyen kellemes is volt a Corcelet áruháza a «Gourmand»-hoz, a Debeauve és Gallais, udvari szállítók üzlete mégis jobban tetszett nekem és minden más üzletnél jobban elbűvölt. Olyan szépnek tűnt föl előtttem, hogy vásárnapi ruhám nélkül nem is tartottam magam méltónak, hogy belépjek és az üzlet küszöbén mindig megvizsgáltam jó anyám toalettjét, hogy eléggé elegáns-e. Ugy ám, nem is volt olyan rossz izlésem! A Debeauve- és Gallais-féle csokoládé-üzlet, «Franciaország királyainak szállítója» még ma is fönnáll és berendezése nem nagyon változott. Róla tehát ismereteim alapján és nem csupán hűtlen emlékezőként beszélhetek. Az üzletnek jó képe van; diszitése a Restauráció első éveiből való, amikor a kor stílje még nem volt oly nehézkes, Percier és Fontaine modorában van diszítve. Szomorúan gondolok arra, ha látom ezeket a kissé száraz, de finom, de tiszta és jól rendezett motívumokat, hogy egy század óta mekkorát hanyatlott az izlés Franciaországban. Milyen messze vagyunk ma az Empirenek ettől az iparművészetétől, amely egyébként alacsonyabb rendű a XVI. Lajos és a Directoire stíljénél! Dicsérni kell ebben a régi áruházban a cégérének arányos, jól rajzolt betűit, boltíves ablakait, legyező-alaku boltvállait, áruraktárának mélyét, amely ki van kerekítve, mint valami kis templom és a félkör-alaku comptoirját, amely a terem formáját követi. Nem tudom, álmodok-e, de úgy emlékszem, láttam ott valaha trumeaukat is a Hir géniuszaival, amik épp úgy ünnepelhették Arcole és Lodi napoléoni dicsőségét, mint a kakaó-krémet és a csokoládé pralinékat. Végül is mindennek stílje van, jelleme van, jelentősége van. És mi van ma? Mindig vannak lángeszű művészek, de diszitőművészetünk gyalázatosan lehanyatlott. A Harmadik Köztársaság stílje miatt meg kell siratnunk a III. Napoléon stíljét, ami miatt meg kellett siratnunk a Lajos Fülöp stíljét, ami viszont X. Károly stíljét sirattatja meg velünk, ami az Empiret teszi számunkra feledhetlenné, ami meg a Directoiret és ez viszont a XVI. Lajos stíljét teszi pótolhatatlan veszteséggé. A vonalak és arányok érzése egészen kiveszett belőlünk. És épp ezért örömmel üdvözlöm az új művészetet, nem azért, amit alkot, hanem azért, amit lerombol.

Kell-e mondanom, hogy három vagy négy éves koromban nem okoskodtam a diszítés fölött? De amikor a Debeauve és Gallais-üzletbe beléptem, azt hittem, hogy tündérpalotába megyek be. Ami még fokozta illúziómat, az volt, hogy ott szép kisasszonyokat láttam fekete ruhában, ragyogó hajjal, amint bájos ünnepiességgel ültek a félkör-alaku comptoir mögött. Közéjük kedvesen és komolyan illeszkedett be egy idősebb hölgy, aki magas pulpituson irt az üzleti könyvekbe és pénzdarabokat meg bankjegyeket kezelte. Mindjárt ki fog tűnni, hogy nem értettem meg teljesen, mit művel ez a tiszteletreméltó hölgy. Mellette fiatal szőke vagy barna leányok azzal foglalatostkodtak, hogy az egyik a csokoládétáblákat vékony, finom ezüstpapirosba csomagolta, a másik pedig kettesével az ezüstpapirosos táblákat vignettás fehér papirosba burkolta és ezeket a borítékokat beragasztotta viasszal, amit egy kis bádoglámpa fölött melegített meg. Munkájukat oly ügyesen és oly gyorsan végezték, hogy az szinte jókedvűnek látszott. Ma azt gondolom, hogy nem gyönyörűségből dolgoztak így. De akkor tévedhettem, mert afelé hajlottam, hogy minden munkában mulatságot lássak. De annyi bizonyos, hogy szemnek való öröm volt látni a fiatal leányok fürge ujjainak munkáját.

Mikor anyám befejezte vásárlását, az idős hölgy, aki ezeknek a tisztességes szüzeknek az élén állt, a mellette álló kristályos üvegből egy szem csokoládé-pasztillát vett ki és sápadt mosollyal felém nyújtotta. És emiatt az ünnepies ajándék miatt mindennél jobban szerettem és csodáltam Debeauve és Gallais uraknak, Franciaország királyai udvari szállítóinak a cégét.

Minthogy az áruházak nagyon megfeleltek az ízlésemnek, természetes, hogy odahaza, amikor megérkeztünk, játék közben próbáltam utánózni azokat a jeleneteket, amiket anyám bevásárlásai alatt figyeltem meg. És ezért voltam a lakásunkban csakis a magam számára, anélkül, hogy bárkinek a világon sejtelme lett volna róla, hol szabó, hol fűszeres, hol divatárus-segéd, sőt minden nagyobb nehézség nélkül ruhakereskedő és csokoládéárus is. És egy este a kis szobában, amely rózsabimbós papírral volt kárpitozva és ahol anyám himzett, a szokottnál nagyobb gonddal igyekeztem utánózni a Debeauve és Gallais cég szép kisasszonyait. Miután kellő számu csokoládé-darabkát és lehetőleg sok papirost szereztem be, sőt még olyan fémleveleket is, amiket hangzatosan «ezüstpapír»-nak neveztem és amik őszintén szólva, nagyon gyűröttek voltak, hozzáláttam a munkához kis széken - amely Chausson nevű nagynénem ajándéka volt - előttem kis moleszkinnel kárpitozott taburett állt, ami a szememben a rue des Saints Péres-beli üzlet elegáns félkör alakú comptoirját jelképezte. Mint egyetlen fiú, aki magamban szoktam játszani, álmodozásba elmerülni és sokat forogtam az álmok országában, könnyen el tudtam képzelni a távollevő áruházat, falának faborítását, vitrináit, trumeautükeit, amiket a Hir génuszai díszítettek, vevőit, akik beözönlöttek, nőket, gyermekeket, aggastyánokat; megvolt bennem az az adomány, hogy tetszésem szerint tudtam magam elé idézni jeleneteket, embereket. Nem került nagy fáradságomba, hogy én legyek az elárusító hölgy, vagy a csokoládét csomagoló kisasszony, vagy a tiszteletreméltó dáma, aki az üzleti könyveket vezette és a pénzt kezelte. Varázshatalmamnak nem volt korlátja és felülmulta mindazt, amit az «Aranyszamár» meséjében olvastam Thesszália varázslónőiről. Tetszésem szerint változtattam meg természetemet, képes voltam rá, hogy a legkülönösebb, legendakivülőbb alakokat öltsem magamra és voltam király, sárkány, ördög, tündér... mit mondjak? én magam képes voltam átváltozni egész hadsereggé, folyóvá, erdővé, hegygyé. Amire tehát ezen az estén vállalkoztam, «gyerekjáték» volt a számomra és nehézséget egyáltalán nem okozott. Tehát borítékoztam, pecsételtem, kiszolgáltam a rengeteg vevőt, nőket, gyerekeket, aggastyánokat. Meg voltam győződve fontosságomról és nagyon kurtán bántam képzeletbeli társaimmal, siettettem és jóakarattal nélkül megvettem őket. De amikor az idős és tiszteletreméltó hölgyet kellett alakítanom, aki a pénztárt vezette, hirtelen zavarba jutottam. Ilyen körülmények közt kénytelen voltam távozni az üzletből és anyámhoz fordultam fölvilágosításért egy pontban, amely homályos volt előttem. Jól láttam ugyan, hogy az idős hölgy kinyitja a fiókját és arany- és ezüstpénzek közt kotorász, de nem volt pontos fogalmam róla, hogy valaképp mit csinál. Letérdeltem jó anyám lábához, aki karosszékeiben keszkenőt himzett és ezt kérdeztem tőle:

- Mama, az áruházban ki ad pénzt, az, aki elad, vagy aki vásárol?

Anyám meglepetéssel nézett rám, egészen kerekre nyílt a szeme; a szemöldöke fölszaladt és felelet helyett rám mosolygott. Aztán elgondolkodott. Ebben a pillanatban apám lépett a szobába.

- Barátom, - mondta neki anyám - tudod-e, mit kérdezett tőlem Pierrot?... Nem fogod soha kitalálni... Azt kérdezte, hogy a boltban ki ad pénzt, aki elad vagy aki vásárol?

- Ó, a kis haszontalan! - szólt apám.

Az anyám elkomolyodott, az arcáról nyugtalanság tükröződött:

- Barátom, - szólt férjéhez - ez nemcsak gyermekes csacsiság nála, hanem jellemvonása. Péter nem fogja soha érteni a pénz értékét.

Jó anyám fölismerte géniumot és belelátott jövőmbé: jószolt. Sohasem ismertem meg a pénz értékét. Amilyen voltam három vagy negyedfél éves koromban a rózsabimbós tapétájú szobában, olyannak maradtam meg aggkoromig, amelyet könnyen viselek el, mint minden lélek, amely mentes a fősვნისეგტილ és გოგტილ. Nem, mama, én nem ismertem meg soha a pénz

értékét. Még most sem ismerem, vagy legalább is nem jól ismerem. Tudom, hogy a pénz az oka minden bajnak, ami kegyetlen társadalmunkat aláássa, amelyre pedig oly büszkék vagyunk. Az a játékos kis fiú, aki voltam és aki nem tudta, hogy ki köteles fizetni, az eladó-e, vagy a vevő: eszembe juttatja azt a pipagyárost, akit William Morris rajzol meg szép, prófétai elbeszélésében; ez a jámbor pipametsző, aki a jövő városában páratlan szépségű pipákat farag, mert szeretettel csinálja őket, nem adja el a pipáit, hanem odaadja ingyen.

IX. A dob.

Élni annyi, mint vágyakozni. És aszerint, hogy az ember a vágyakozást édesnek vagy keserűnek tartja, itéli jónak vagy rossznak az életet. Ez mindnyájunk egyéni érzésén mulik. Ezen nem lehet okoskodni; ez a metafizikusok dolga. Öt éves koromban egy dobra vágytam. Édes vagy keserű volt-e ez a vágyam, nem tudom. Mondjuk, hogy keserű volt, mert baj lett belőle a végén és édes is volt, mert képzeletem elé rajzolta a mohón kívánt tárgyat.

Hogy félre ne értsenek, azt akartam, hogy dobom legyen, anélkül, hogy vágyat éreztem volna arra, hogy magam dobos legyek. Ennek a foglalkozásnak sem a dicsőségével, sem a kockázatával nem törődtem. Bár koromhoz képest eléggé jártas voltam Franciaország katonai történetében, akkor még nem hallottam a fiatal Bara esetét, aki úgy halt meg, hogy a szívéhez szoritotta a dobverőjét; arról a tizenötéves dobosról sem hallottam, aki a zürichi csatában, mikor golyó furta át a karját, tovább pergette dobján a riadót és ezért az Első Konzultól a «revue du décadi» napján⁸ dísz dobverőt kapott és hogy ezt megérdemelje, a legelső alkalommal elesett. Békeidőben nevelkedtem föl és nem ismertem más dobost, mint a Nemzeti Gárdának azt a két tambourját, akik minden újévkor apámnak, aki a 2-ik zászlóalj ezredorvosa volt és feleségének átnyújtották színes képpel díszített üdvözlő levelüket. Ez a kép a két tambourt ábrázolta, amint kicsinosítva, katonásan üdvözlőnek egy aranyozással dus teremben egy zöld redingoteba öltözött urat és egy hölgyet, aki krinolinba és csipkés fodrokba van öltözve. A valóságban a két tambournak vidám szeme, nagy bajusza és piros orra volt. Az apám ötfrankos pénzdarabot adott nekik és egy palack bort, amelyet az öreg Mélanie a konyhában szolgált föl nekik. A poharukat egy hajtásra itták ki, csettintettek a nyelvükkel és a szájukat a ruhájuk ujjával törölték meg. Bár tetszettek nekem joviális arcukkal, de korántsem keltették bennem azt a vágyat, hogy hozzájuk hasonló legyek.

Nem, nem akartam dobos lenni, inkább tábornok és ha mégis mohón vágytam arra, hogy dobom és fekete dobverőm legyen, ez azért volt, mert ezekhez a tárgyakhoz ezernyi harcias képzetem fűződött.

Akkor még nem lehetett a szememre vetni, hogy Kasszendra ágyát többre becsülöm Achilles lándzsájánál. Hadseregekről és csatákról álmodoztam, bennök éltem; élvezetet találtam a mészárlásban; hős lett volna belőlem, ha a sors, «amely meghiusítja gondolatainkat», megengedte volna. A sors nem engedte meg. A következő évben eltérített ettől a szép pályától és arra ihletett, hogy a babákat szeressem. Bármennyire is rám piritottak ezért, megtakarított pénzből babákat vásároltam. Valamennyi babámat szerettem, de egyet különösen és anyám azt mondta, hogy ez nem a legszebb. De miért homályosítsam el oly hamar negyedik évem oly tiszta dicsőségét, amikor a vágyaim vágya a dob volt?

Minthogy nem voltam sztoikus bölcselő, a vágyamat gyakran elárultam azoknak, akik kielégíthették volna. De ők úgy tettek, mintha nem hallották volna meg a kérésemet, vagy pedig egyenesen kétségbeejtő módon válaszoltak.

- Jól tudod, - mondta jó anyám - hogy a papa nem szereti azokat a játékokat, amik lármát csinálnak.

⁸ A francia forradalmi naptár a vasárnap helyett minden tizedik napot tett meg ünneppé. Itt tehát oly katonai szemlérről van szó, amely ilyen tizedik napon volt.

Amit ő hitvesi szeretetből tagadott meg tőlem, azt aztán Chausson nagynénimtől kértem, aki nem félt, hogy kellemetlenséget okoz vele apámnak. Ezt nagyon is észrevettem és ezért számítottam arra, hogy megkapom tőle azt, amire oly mohón vágytam. Szerencsétlenségemre Chausson tánti nagyon takarékos volt, ritkán és keveset ajándékozott.

- Mit csinálnál azzal a dobbal? - kérdezte. - Nincs-e elég játékos vagyis? Szekrények vannak teli a játékaiddal. Az én koromban nem kényeztették el ennyire a gyermeket; a kis pajtásaim és magam is levelekből csináltunk bábút... Nincs-e gyönyörű Noé-bábkád?

A néni arról a Noé bárkájáról beszélt, amit tavaly ujévkor adott nekem: ez a bárka előszörre, megvallo, természetfölötti dolognak tünt föl előttem. Benne volt Noé patriarcha a családjával és a teremtés minden állatfajtajából egy pár. De benne a pillangók nagyobbak voltak, mint az elefántok és ez idővel bántotta az arányok iránt való érzékenységet; és most, mikor az én hibámból a négylábu állatok már csak három lábbon álltak és Noé elvesztette botját, a bárka már nem tetszett nekem.

Egy nap meghültem, benn kellett maradnom a szobában, a hálósipkám le volt kötve az állam alá; ekkor dobót és dobverőt csináltam agyagfazékból és fakanálból. Ebben volt valami hollandiai stil és Brauwer meg Jean Steen hangulata. Az izlésem ennél nemesebb volt és mikor Mélanie visszavette tőlem a vajas köcsögét és a fakanalát, már rég rá is untam ezekre a dolgokra.

Körülbelül ebben az időben az apám egy este a számomra kis színes biscuit-figurát hozott: egy pierrot, amint a nagy dobót veri. Nem tudom, hogy mit akart vele apám: a valóságot akarta ezzel a képpel pótolni, vagy pedig gunyt üzött belőlem. Szokása szerint mosolygott, kissé szomoruan. Mindegy; én az ajándékot rossz szívvvel fogadtam és a biscuit-figura, amelyhez borzalmas volt nyulnom is, gyűlöletessé lett előttem.

Már egészen lemondtam vágyaim tárgyáról, mikor egy világos nyári napon anyám az ebéd után gyöngéden megcsókolt, intett, hogy jó legyek és elküldött sétálni az öreg Mélanievel, de előbb átadott nekem egy hengeralaku dolgot, amely szürke papirba volt csomagolva.

Fölbontottam a csomagot. Dob volt benne. Anyám akkor már nem volt a szobában. A kedves jószágot a vállamra akasztottam a spárgával, amely a dob szíját helyettesítette, és nem törődtem vele, hogy a sors ez ajándék fejében mit kíván tőlem; akkor még azt hittem, hogy a szerencse ajándékait ingyen adják. Még nem ismertem a Herodotosz égi Nemeziszét és nem tudtam ezt a költői sort, amin később annyit tünődtem:

C'est un ordre des Dieux qui jamais ne se rompt:
De nous vendre bien cher les grands biens qu'ils nous font.⁹

Boldogan és büszkén, a dobbal az oldalomon, a dobverőkkel a kezemben kiszaladtam a szabadba és Mélanie előtt lépkedtem nagy dobolva. Ütemesen lépkedtem, bizva benne, hogy a hadseregemet diadalra viszem. Bár némiképp éreztem - anélkül, hogy bevallottam volna magamnak, - hogy a dobom nem elég hangos és szava nem hallatszik el egy mérföldnyi területben. És csakugyan a számárbőr - ha ugyan bőr volt, amiben most erősen kételkedem - rosszul volt kifeszítve és egyáltalán nem peregetek rajta a vékony dobverők, amik olyan könnyűek voltak, hogy alig éreztem őket az ujjaimban. Ez a dob az édesanyám békés és gondos szelleméről tanuskodott, amivel számüzte a lakásból a zajos játékszereket. Már ki-dobta a puskáimat, pisztolyaimat, karabélyaimat is; nagy bánatomra, mert nagy gyönyörüséget találtam a fülsiketítő lármában és a lelkem átszellemült a robbanások hallatára. A dobtól

⁹ Isteni törvény, amely soha el nem évül: jó drágán adják el nekünk az istenek azokat a jókat, amiket nekünk juttatnak.

kétségkívül nem azt kívánja az ember, hogy néma legyen, de lelkesedésem mindent pótol. A szívem heves dobogása a fülemet megtöltötte a dicsőség zajával. Képzeletemben hallottam az ütemes dobpergést, amely ezer meg ezer embert egyforma lépésekre készítet, hallottam a dobverők záporát, amely hősiességgel és borzalommal tölti el a lelkeket. Elképzeltem, a Luxembourg virágos parkjában, amint katonák hadi rendben rohannak előre és a végtelen sík szemhatára nyeli el soraik elejét, láttam a lovakat, az ágyukat, a municiók szekereket, amik fölszántják az utat, a fekete lószőr-csóvás csillogó sisakokat, a szőrös sipkákat, tollakat, forgókat, kócsagokat, lándzsákat, szuronyokat.

Láttam, éreztem, alkottam magamban mindezt. És alkotásomban én voltam minden: az emberek, a lovak, az ágyuk, a löszeres kocsik, a lángvörös ég és a véráztatta föld. Ennyi mindent tudtam kicsalni a dobomból! És Chausson néni még azt kérdezte, hogy mit csináljak majd a dobbal!

Mikor hazaértem, a házunk nagyon csendes volt. Hívtam mamát, de ő nem felelt. Befutottam a szobájába, aztán a rózsabimbós tapétás kis szobába, sehol senki. Bementem apám szobájába, üres volt. A szalón álló órájának tetejéről csak Foyatier «Spartacus» szobra felelt a pillantásomra az ő örökös méltatlankodásának mozdulatával.

Kiáltottam:

- Mama! Hol vagy, mama?

És elkezdtem zokogni.

Az öreg Mélanie ekkor tudtomra adta, hogy apám és anyám a rue du Bouloi postakocsijával elutaztak Le Havreba, Danquin urral és feleségével együtt és hogy egy hetet fognak ott tölteni.

Ez a hír kétségbe ejtett és megtudtam, hogy a sors milyen áron juttatott dobhoz; megértettem belőle, hogy anyám azért adott nekem játékot, hogy leplezze elutazását, hogy távozásáról elterelje figyelmemet. És ha eszembe jutott komoly és kissé szomorú hangja, amikor így szólt: «Légy jó!» és megcsókolt, akkor csodálkoztam, hogy nem fogtam akkor mindjárt gyanút. És elgondoltam:

- Ha ezt tudom, megakadályoztam volna az elutazását.

Vigasztalhatatlan voltam és szégyeltem is, hogy így lépre mentem. Pedig hány jel figyelmeztetett volna rá! Napokon át hallottam, hogy a szüleim sugnak-bugnak, hallottam a szekrények ajtainak nyikorgását, láttam a fehérneműt halomra rakva az ágyakon, podgyászokat, bőröndöket a szobákban. Az egyik ládának a gömbölyded födele olyan bőrrel volt bevonva, amit valami rühes állatról nyuztak le és fekete, nagyon piszkos lécek szoritották le, ami förtelmes volt. Hiába volt tehát ez a sok áruló jel, ami egy kis szegény kutyát is nyugtalanná tett volna. Hallottam, hogy mondták is az apámnak, hogy Finette megérezte az elutazását.

A lakás nagy és hideg volt. Rettenetes csend uralkodott benne és ez megdermesztette a szívemet. És hogy a lakást megtöltse, ahhoz Mélanie nagyon kicsi volt és mángorolt főkötőjével is alig volt magasabb nálam. Szerettem Mélaniet, gyermeki önzésem minden erejével szerettem, de nem foglalkoztatta eléggé a szellememet. A szavait izlésteleneknek éreztem. Szürke hajával, görbe hátával gyermekesebbnek tűnt föl nekem, mint jómagam. Az a gondolat, hogy vele együtt töltsék el egy egész hetet, kétségbe ejtett.

Mélanie vigasztalni próbált, azt mondta, hogy egy hét hamar mulik és hogy mama hoz majd nekem szép kis vitorlás hajót, amit a Luxemburg medencéjében fogok usztatni és hogy papa és mama majd elmondják utazási élményeiket és olyan szépen fogják elmesélni Le Havre szép kikötőjét, hogy azt fogom hinni, magam is ott vagyok.

El kell ismerni, hogy ez a legutóbbi dolog nem is olyan rossz, hiszen a meseíró galambja ezzel vigasztalta meg gyöngéd párját, mikor utra kelt. De nem akartam, hogy megvigasztaljanak. Ezt nem tartottam lehetségesnek és szépnek sem.

Chausson tanti eljött, hogy velem együtt vacsorázzék. Nekem nem telt benne nagy gyönyörűségem, hogy láthattam bagoly arcát. Ő is vigasztalt, de az ő vigasztalása olyan volt, mint a régi maradék-holmi; általában mindennek, amit adott, ilyen színe volt. Sokkal fukarabb természet volt, semhogy bő, friss és tiszta vigasztalásokat hozzon. Az asztalnál anyám helyére ült és így elejét vette annak, hogy jó anyám széke fölött megjelenjék az a fény, amit nem vett volna észre, az a tapinthatatlan árnyék, az a láthatatlan arc, szóval mindaz, amit szeretett lények hagynak maguk után azokon a tárgyakon, amiket mindennap használtak.

Ez a képtelenség feldühösített. Kétségbeesésemben nem akartam megenni a levesemet és az elhatározásomban makacsul kitartottam. Nem tudom már, gondoltam-e akkor arra, hogy hasonló körülmények közt Finette is így tett volna; de ez a gondolat nem lett volna megalázó, hiszen fölismertem, hogy ösztön és érzés dolgában az állatok messze fölülmulnak engem. Anyám vacsorára «vol au vent» pástétomot rendelt számomra és krémet, mert azt hitte, hogy ez el fogja üzni bánatomat. A levest visszautasítottam, a «vol-au-vent»-t és a krémet elfogadtam és némi enyhülést találtam bennök.

Vacsora után Chausson néni azt tanácsolta, hogy a Noé bárkájával játsszam, ez földühített. A legszemtelenebb módon válaszoltam és még hozzá le is szidtam Mélaniet, aki szent világéletében mást, mint dicséretet nem érdemelt meg.

A szegény teremtes gyöngéd gonddal fektetett le, letörülte a könnyeimet és vaságyát az én szobámban vetette meg. Mégis anyám távolléte rettenetes hatással volt rám. De hogy megértésék, hogy mi történt velem, tudniok kell, hogy ebben a szobában minden éjjel, mielőtt elaludtam, ágyam körül fölrajzoltak a különféle nagyfejű, pupos, csámpás, torz apró emberkék, tollas süveggel a fejükön, a szemükön óriási kerek okuláréval és mindenféle eszközt, nyársat, mandolint, rézüstöt, csörgődobot, fűrészt, trombitát, mankót tartottak a kezükben és rajtuk muzsikáltak és hozzá furcsán ugráltak, táncoltak. Megjelenésük ebben a szobában, ebben az órában nem döböntött meg: nem ismertem eléggé a természet törvényeit, nem tudtam, hogy ezekkel ellenkezik a jelenség. És minthogy pontosan minden éjjel beköszöntöttek, nem tartottam a dolgot rendkívülinek; bár borzongtam tőle, de nem ijesztett rám annyira, hogy fölkiáltottam volna. Nagyon megnyugtató az, hogy láttam, hogy a kis muzsikusok csak surolják a falat és nem közelednek egyáltalán az ágyamhoz. Ez volt a szokásuk. Nem vettek észre, rám sem néztek és én visszafojtottam a lélekzetemet, hogy ne vonjam magamra a figyelmüket. Bizonyosan jó anyám befolyása tartotta őket tőlem távol és az öreg Mélanie kétségkívül nem tudott olyan hatással lenni az apró, gonosz szellemekre, mert ezen a szörnyű éjszakán, amikor a rue du Bouloi delizánsza kedves szüleimet messzi tengerpartok felé vitte, a kis muzsikusok először vették észre, hogy én is itt vagyok. Az egyikük, akinek falába volt és tapaszt a szemén, ujjával mutatott rám és figyelmeztette a szomszédját és valamennyien egymásután felém fordultak, óriási kerek okulárékat tettek föl és kíváncsian vizsgáltak minden jóakarattal nélkül. Egész testemben reszketni kezdtem. Táncolva közeledtek felém és lobogtatták nyárskáikat, fűrészeiket, fazekáikat, az egyikük, akinek klarinét alakú orra volt, akkora fecskendőt fogott rám, mint az Observatorium messzelátója; a rémület megfagyasztotta véretem és fölkiáltottam:

- Mama!

Az öreg Mélanie futott a segítségemre. Láttára könnyekben törtem ki. Aztán újra elaludtam.

Mikor reggel verebek csiripelésére ébredtem, már mindent elfelejtettem, szüleim távollétét és elhagyatottságomat. De sajnos, jó anyám tiszta arca nem hajolt fölém, hajának fekete csigái

nem simogatták orcámat, nem éreztem fésülőköpenyének iriszt illatát. Az öreg Mélanie jelent meg téli almához hasonló arcával, óriási fátyolos főkötő volt a fején és a jó teremtés hálóréklíjén templomokat és Ámorokat láttam. Ezek rózsaszínben voltak nyomva a gyapjuszínű szöveten és Mélanie oly ártatlanul viselte őket. A látvány fölujította fájdalmaimat. Minden reggel buskomoran bolyongtam a néma lakásban. Amikor az ebédlő egyik székén megtaláltam a dobomat, dühösen a földre dobtam és a cipőm sarkával rátiportam, megrepesztettem.

Később, embersorban is néhányszor elfogott volna hasonló vágy, hogy rátiporjak erre az üresen kongó hangszerre, a reklám nagy dobjára, a dicsőség tympanonjára, a közszeretet cimbalmára. De amint éreztem, hogy ez a vágyam támad és megmozdul bennem, eszembe jutott négyéves koromnak a dobja és az ár, amit fizetnem kellett érte és nyomban fölhagytam azoknak a jóknak a kívánásával, amiket a sors nem ad nekünk ingyen.

Jean Racine, mikor latin bibliáját olvasta, aláhuzta benne ezt a helyet: «Et tribuit eis petitionem eorum». És ez a sor juthatott eszébe, amikor Aricie ajkára ezeket a szavakat adja, amikre elsápad a vakmerő Theseus:

Craignez, seigneur, craignez que le ciel rigoureux

Ne vous laisse assez pour exaucer vos vœux.

Souvent dans sa colère il recoit nos victimes:

Ses présents sont souvent la peine de nos crimes.¹⁰

¹⁰ Féljen, uram, féljen, hogy a szigorú ég - ne gyűlölje önt azért, hogy meghallgatta a kérését. - Haragjában az Ég gyakran elfogadja áldozatainkat - ajándékai sokszor bűneink büntetése.

X.

Egy szorosan összetartó szintársulat.

Ebben az időben, amikor az ágyban maradtam, de nem aludtam - lehet, hogy kissé rosszul voltam, lehet, hogy kelleténél hamarább ébredtem föl - valami szürke és zord alak nézett rám, formátlan, rengeteg arcával, amely félelmetesebb kísértet volt a fájdalomnál és félelemnél: az Unalom. És nem az az unalom, amelyet a költők megénekelnek, amelyet gyűlölet és szerelem színez, amely büszke és szép, hanem az egyhangu unalom, a mély unalom, a belső köd, az érezhetővé lett semmi. Hogy elűzzem ezt a rémet, magamhoz hívtam anyámat és Mélaniet; sajnos, nem jöttek egyáltalán vagy csak egy percig maradtak nálam és azt mondták, amit a méh mondott Desbordes-Valmore asszony költeményében a kis fiunak:

...Je suis très pressée...

...On ne rit pas toujours.¹¹

És anyám hozzátette:

- Fiacskám, ha mulatni akarsz, vedd elő a sokszorozó tábládat és fúsd át.

Erre a másik végletre nem tudtam magam elhatározni. Akkor már szivesebben magam elé képzeltem földkörüli utazásomat és más rendkívüli kalandokat. Hajótörést szenvedtem és uszva elértem a partot, hol tigrisek és oroszlánok tanyáztak. Hatalmas képzelő erőm segítségével eléggé védekezhettem volna az unalom ellen. Szerencsétlenségemre a képek, amiket földidéztem, olyan sápadtak, ványadtak voltak, hogy nem tudták elfeledtetni a szobám papirkárpitját, sem azt a kudarcot, amelytől féltem. Idővel jobbat találtam és fekvőhelyemen végre olyan mulatságot fedeztem föl, amely kellemes, szellemes és amelyet nagyon szeretnek a művelt népek: színházat játszottam magamnak. Az én színházam - kell-e mondanom - nem volt egy csapásra tökéletes. A görög tragédia is Thespis kordójából keletkezett. Dudoltam és kezemmel vertem hozzá a taktust: így kezdődött az én Odéonom. Alacsony sorból született. A jóindulatu kanyaró, ami az ágyhoz szögezett, segített hozzá, hogy színházamat tökéletesítsem. Igazgatásom alá öt színész, helyesebben öt typus tartozott, mint az olasz komédiajátékban. Az öt színész a jobb kezem öt ujja volt. Mindegyiknek neve es arca is volt. És mint az olasz komédia alakjai - akikhez nem győzöm őket eléggé hasonlítani - az én alakjaim is megőrizték a nevüket a szerepükben, amiket eljátszottak, hacsak a darab nem kényszerítette őket a nevük megváltoztatására, ami például a történelmi drámákban meg is esett. De megtartották változatlanul saját jellemüket. E tekintetben hízeltetés nélkül mondhatom, hogy sohasem cáfoltak magukra.

A hüvelykujjamnak Rappart volt a neve. Miért? Nem tudom. Ne reméljük, hogy mindent megmagyarázhatunk. Nem lehet mindennek az okát adni. Rappart kurta, széles vállú, tömzsi ember volt, csodálatos erejű, nevelésben nem részesült, erőszakos, veszekedő, iszákos alak volt, igazi Caliban; kovács, hordár, butorszállító, rabló, katona volt, ahogy a szerepe megkívánta; csak erőszakosságokat és kegyetlenségeket követett el. Ha szükség volt rá, vadállati szerepet kapott, így például a «Pirosbóbitás kisleány» meséjében a farkas szerepét játszotta és ő volt a medve abban az elég csinos vigjátékban, amelyben egy fiatal pásztorleány rábukkan egy fehér medvére, amely alszik, gyűrűt huz az orrába, foglyul ejti és viszi magával a királyi palotába, hol a király nyomban feleségül veszi a pásztorleányt.

A mutatóujjam neve Mitoufle volt és Rappartnak tökéletes ellentéte volt külsejében és szellemében is. Mitoufle nem volt sem a legnagyobb, sem a legszebb tagja a társulatomnak,

¹¹ Nagyon sietek... Nem lehet mindig nevetni.

kissé elcsufította és némiképp alaktalanná tette az a kézművesség, amit nagyon fiatal korában folytatott. De mozdulatai élénkségével és szellemes visszavágásaival ez volt a legjobb színészem. Mint nemes keblű lény mindig rögtön a gyöngék pártjára állt. Bátorsága vakmerőségig fokozódott és a dramaturg gyakran adott neki alkalmat, hogy ezt meg is mutathassa. Nem volt neki párja abban, ha tüzvész alkalmával gyermeket kellett kimenteni a lángokból és visszavinni az anyjához. Egyetlen hibája tulságos élénksége volt, de ezt megbocsátották neki, sőt ezért még jobban szerették:

«Achille déplairait moins bouillant et moins prompt».¹²

A középső ujjam, amely elegáns, egyenes, magas és büszke termetű volt, szerencsés külseje alatt lovagias lelket rejtetegetett. Hires ősoktól származott és Dunois volt a neve. Félek, hogy ennek a névnek az eredetét tudom és sejtem, hogy anyám volt az oka. Jó anyám nem énekelt valami szépen és csak akkor dalolt, ha más nem volt ott, mint én. Ilyenkor ezt énekelte:

Partant pour la Syrie,
Le jeune et beau Dunois,
Alla prier Marie,
De bénir ses exploits.¹³

És ezt is énekelte: «Reposez-vous, bons chevaliers» (Pihenjetelek, jó lovagok). És ezt is: «En soupirant, j'ai vu naître l'aurore». (Sóhajtozva láttam a hajnal születését.) Anyám imádta Hortense királyné románcait, amiket ebben az időben nagyon szerettek.

Bocsássák meg előadásom lassuságát: egy egész művészetet tárok önök elé. A gyűrűs ujjam, amelyen egyáltalán nem volt gyűrű, azonos volt egy nagyon szép hölgygel, akinek a neve Blanche de Castille volt. Lehet, hogy ez csak álnév volt. Mint társulatom egyetlen női tagja, ő játszotta az anyákat, hitveseket, szeretőket. Erényes volt és üldözték, a szép és fiatal Dunois akárhányszor megmentette őt nagy veszedelmekből a Mitoufle szíves és önzetlen segítségével. Blanche gyakran férjhez ment Dunoishoz, ritkán Mitouflehoz. Még egy színész van hátra és akkor végeztem a társulatommal. Jeannot, a kis ujjam, ártatlan kis fiú volt, akiből alkalomadtán leányt is csináltam, így például, ha a «Pirosbóbítás»-t játszották. És azt hiszem, mikor leány lett, szellemesebb is volt.

A felsorolt színészeim számára készült darabok a «commedia del arte»-hez álltak közel abban a tekintetben, hogy én komponáltam a vázlatokat és a színészeim rögtönözték a párbeszédet, ahogy jellemük és a helyzet kívánta. Azonban mégis távol estek az olasz farcettól és azoktól a vásári daraboktól, amik Arlequint, Colombine és a Doktor alacsony érdekek és aljas ösztönök szolgálatába állítják. Az én szindarabjaim nemesebbek voltak, a hősi műfajhoz tartoztak, amely jobban illik az egyszerű és ártatlan lényekhez. Lirikus, pathetikus, tragikus és nagyon tragikus voltam. Ha a szereplők szenvedélyei oly magas fokot értek el, hogy a szavak már nem voltak elégségesek, akkor elkezdtek énekelni. Ezekbe a drámákba kómikus jelenetek is voltak beleszőve. Akaratlanul is Shakespeare modorában dolgoztam; sokkal inkább nehezemre esett volna Racine stílusában dolgoznom. Nem gyűlöltem úgy a bouffonériát, a vaskos tréfát, mint Lamartine ur. Épp ellenkezőleg! De az én kómikumom nagyon egyszerű volt és nem keveredett bele semmi guny. Ugyanazok a helyzetek gyakran megismétlődtek az én színházamban. Nem volt bátorságom, hogy szakítsak velük, hiszen olyan meghatók voltak! Fogoly hercegnők, akiket a derék lovag kiszabadított, elrabolt gyermekek, akiket visszaadtak anyjuknak, ezek voltak kedves szindarab-tárgyaim.

¹² Achilles nem tetszett volna, ha kevésbé heves és kevésbé gyors lett volna.

¹³ Mikor Szíriába utazott - az ifjú és szép Dunois - elment imádkozni Máriához - hogy áldja meg vállalkozását.

Közben azonban más ösvényekre is rátértem. Szerelmi drámákat komponáltam, amikbe sűrűn szőttem bele híres szépségeket. Az ehhez a műfajhoz tartozó daraboknak nem volt cselekményük és főként nem volt megoldásuk; ezek a hibák a lelkeim tisztaságából eredtek: a szerelmet olyannak tekintettem, amely önmagának a tárgya és egyszersmind kielégítése és ezért nem vágyott elérni semmit. Ez szép volt, de egyhangu.

Katonai tárgyú darabokat is szereztem és nem féltem tőle, hogy hozzányuljak Nagy Napoléon történetéhez, amelyet azok ajkáról hallottam, akik a nagy idők kortársai voltak és akik közül oly számosan álltak bölcsőm körül. Dunois játszotta Napoléont, Blanche de Castille a Joséphine császárnét (Mária Lujzát nem ismertem); Mitoufle gránátos volt; Jeannot sip volt; Rapport az angolokat, poroszokat, osztrákokat és az oroszokat, az ellenséget alakította. És ezekkel az eszközökkel meg tudtam nyerni Austerlitz, Jena, Friedland, Wagram diadalmas ütközeteit és bevonultam Bécsbe és Berlinbe. Rendszerint nem játszottam egyszernél többször ugyanazt a darabot. Hiszen darab mindig volt készenlétben. Termékenység dolgában valóságos Calderon voltam.

El lehet gondolni, hogy e színházosdi óta, amelyben egyszerre igazgató, szerző, társulat és néző voltam, többé nem unatkoztam az ágyban. Sőt ellenkezőleg, ameddig csak lehetett, az ágyban maradtam és betegségeket színleltem, hogy ne kelljen fölkelnem. Jó anyám nem ismert rám többé és azt kérdezte tőlem, honnan ered ez az új lustaságom. Nem ismerte művészetemet, nem tudta értékelni lángelmémet, lustaságnak nevezte, ami cselekvés és mozgás volt.

Ez a színház, amely körülbelül hat éves koromban érte el tetőpontját, nemsokára gyors hanyatlásnak indult, amelynek okait fontos, hogy megmagyarázzam.

Hat éves koromban, mikor növésem miatt muló testi zavaraim voltak és több napon át ágyban feküdtem, a közelemben kis asztalkán egy skatulyával festék és szalagok voltak; elhatároztam, hogy ezekkel a kezem ügyébe eső eszközökkel meg fogom szépíteni színházamat és a tökéletesség legmagasabb fokára emelem. Nem vettem soha észre, hogy a színészeimnek épp oly kevésbé van arcuk, mint a tojásnak; egyszerre azonban mást gondoltam, szemet, orrot, száját csináltam nekik és látva, hogy meztelenek, selyembe és aranyba öltöztettem őket. Azt is észrevettem, hogy kalapot is kell rájuk adnom és különböző formájú kalapokat, sipkákat csináltam nekik, bár ezek a fejfedők többnyire csucsosak voltak. A festőiségnek a keresésénél nem álltam meg, magam szerkesztettem össze színpadot, én festettem a díszleteket, én készítettem el a kellékeket. És egészen lázasan színre hoztam egy darabot, amelynek ez volt a címe: «A Szent Sir Bárói». Ennek a darabnak keletet és nyugatot kellett egyesítenie valami félelmetesen hosszú cselekményben. Sajnos, az első jelenetig sem jutottam el. Ihletem megfagyott; a színház mozgalmassága, lelke megszűnt. Nem volt benne többé szenvedély, élet. Színházam, amíg segédeszközeim nem voltak, mindenféle szint, az illúzió minden formáját képes volt magára öltetni. Mihelyt megjelent a fényűzés, az illúzió elmúlt. A muzsák elszálltak. És nem jöttek többé vissza. Mily tanulság! A művészetnek meg kell hagyni nemes meztelenségét. A jelmezek gazdagsága és a díszletek fénye megfojtják a drámát, amely nem kíván más díszet, mint a cselekvés nagyszerűségét és a jellemek igazságát.

XI. A tépés.

Még nem voltam egészen négy éves: egy reggel az anyám fölkelte az ágyamból és édesapám, aki magára öltötte nemzetőri egyenruháját, gyöngéden megcsókolt. Apám csákóján aranykakas és piros pompon volt. A Szajna partján riadót fújtak; a lovak patáinak dübörgésétől rengett a kövezet; helyenkint ének és vad zaj hallatszott föl és messziről hangzott a puskalövés ropogása. Apám elment hazulról. Anyám az ablakhoz közeledett, fölemelte a muszlin-függönyt és zokogott. Ez volt a forradalom.

A Februári Napok kevés emléket hagytak bennem. Az utcai harcok alatt egyszer sem vittek el hazulról. Ablakaink az udvarra nyíltak és a külső események rám nézve végtelenül rejtélyesek voltak. A ház lakói egyszerre barátságosak lettek egymáshoz. Caumontné, a könyvkereskedő és kiadó felesége; Mathilde kisasszony, Laroquené már öreg leánya; Cécile kisasszony, a varrónő; a nagyon elegáns Petitpas asszony, a szép Moserné, akit rendes időben nem volt szokás meglátogatni, délután találkoztak anyámnál, ahol tépést csináltak a sebesültek számára, akiknek a száma percről-percre növekedett. A kórházakban az akkori szokás szerint a sebekre rostokra fosztott vásznat tettek és senki sem kételkedett ennek az eljárásnak a kitűnőségében, míg az orvosi tudományban forradalom nem támadt, amely száműzte a nedves kötéseket. A hölgyek valamennyien egy csomó vásznat hoztak magukkal; leültek az ebédlőben a kerek asztal köré és ott a vásznat keskeny csikokra tépték, aztán szálakra szedték szét. Az ember elcsodálkozik, ha eszébe jut, hogy ezeknek a régi háziasszonyoknak mennyi öreg fehérműjük volt.

Petitpas asszony egy lepedődarabkáról, amit magával hozott, leolvasta az anyai nagynyja monogramját és az 1745-ös évszámot. Anyám együtt dolgozott a vendégekkel. Én és a kis Caumont Octave szintén résztvettünk ebben a jótékonyági mozgalomban az öreg Mélanie felügyelete alatt, aki kerges ujjaival tépte a vásznat, kissé távolabb az asztaltól, a tisztelet okából. Én nagy buzgalommal csináltam a tépést és minden szállal, amit téptem, büszkébb lettem. De mikor láttam, hogy Caumont Octave tépéscsomója nagyobb, mint az enyém, ez annyira bántotta a hűségomat, hogy a lelkesedésem is, amivel a sebesültek számára segítséget nyújtottam, kissé megcsappant.

Időnkint jó ismerőseink, Debas ur, melléknevén: Simon de Nantua; aztán Caumont ur, a könyvkiadó híreket hoztak nekünk.

Caumont ur is nemzetőri egyenruhában járt, de nem volt olyan elegáns benne, mint az apám. Az apám sápadt arcú és karcsu dereku volt. Caumont ur arca pattanásos volt, három tokája volt, a kabátját nem tudta begombolni, úgy hogy dicstelenül kilátszott a hasa.

- A helyzet rettenetes - jelentette. - Páris lángokban áll, utcáin hétszáz barrikád emelkedik, a nép ostromolja a kastélyt, amelyet Bugeaud tábornagy véd négyezer emberével és hat darab ágyujával.

A híreket borzalommal és szánalommal hallgatunk. Mélanie titokban keresztet vetett magára és némán mozgatta az ajkát.

Anyám a vendégeket Madeira borral és száraz süteménnyel kínálta. (Ebben az időben alig ittak teát és a hölgyek nem féltek úgy a bortól, mint ma.) Gyűszünyi Madeira bor élénkítette a tekintetüket, mosolygóssá tette az ajkukat. Ettől egészen más arcuak, egészen más lelkűek lettek.

Uzsonna idején Clérot ur a Malaquais-rakparti keretező tette tiszteletét nálunk. Nagyon kövér ember volt, kövérebb, mint Caumont ur és fehér blúza még gömbölyűbbnek tűntette föl. Üdvözölte a társaságot és kérte, hogy Noziére doktor menjen a Palais Royal sebesültjeinek segítségére, mert azoknál nincs senki. Anyám azt felelte, hogy Noziére doktor a Charité-kórházban van. Clérot ur rettenetes képet festett arról, amit a Tuileriák környékén látott. Mindenfelé holtak, sebesültek, és lovak, amiknek egyik lába törve van, a hasuk fölhasítva, föl akarnak állni, de visszaesnek; és a kávéházak mégis tele vannak kíváncsi emberekkel és egy csoport utcai gyermek tréfát űz egy kutyából, amely egy holttest fölött vonit. Elmondta, hogy a Palais Royal előtt lévő téren a Chateau-d'Eau kaszányát a fölkelők mélyen tagozott oszlopban ostromolták, fegyverük és lőszerük is volt, lángba borították az épületet, amikor a védő őrség egyszerre csak leeresztette a fegyverét.

Clérot ur az elbeszélését körülbelül ezekkel a szavakkal folytatta:

- Amint az őrség megadta magát, jó szándéku embereket toboroztak, hogy eloltsák a tüzet; én is köztük voltam; vödröket szereztünk és nekifogtunk az oltáshoz. Láncba álltunk. Én ötven lépésnyire voltam a tüztől, egyfelől egy tiszteletreméltó, komolyabb polgártárs állt mellettem, másfelől egy gamin, akinek a vállán katonai tölténýtáska volt. A vödrök kézről-kézre jártak. És így szóltam: «Vigyázzunk, polgártársak, vigyázzunk!» Nem éreztem jól magam, a szél felénk kergette a lángot és a füstöt; a lábam megfagyott, és néha a lábamon valami halálos hidegség futott át, aminek az okát hiába kerestem, végül már azt kérdeztem magamban, hogy nem sebesültem-e meg a harcban és nem folyik-e el észrevétlen a vérem. És mialatt ott álltam a láncban, mondtam magamban: «Nem természetes az, amit érzek» és néztem jobbra, néztem balra, előre, hátra, hogy voltaképp mi is történik velem. Hát egyszer csak észreveszem, hogy a balszomszédom, a gamin a blúzom zsebébe önti a vödröt, amit átadtam neki... Hölgyeim, a csirkefogó olyan csárdást kapott tőlem a pofájára, hogy eldicsekedhetik majd vele a szeretőjének.

- Épp ezért - fejezte be Clérot ur - legyen olyan jó, Noziérené asszony és engedje meg, hogy a kályhájánál kissé fölmelegedjek. Az a csirkefogó bőrig megáztatott. Az ilyen fiatalság, amely ennyire megfélemedzik a tiszteletről, megbosszantja az embert.

És a kövér ember a zsebéből kifordított egy collstokkot, egy üvegvgágó gyémántot és egy péppé vált ujságot, amikről csöpögött a víz. A tüzhöz tartotta a blúzat és ruhája elkezdett füstölögni a kályha melegétől.

Anyám egy pohár pálinkával kínálta meg, amit a társaság egészségére ivott meg, mert tudta, hogy mi a szokás.

Nekem roppant tetszett az, amit elmondott és észrevettem, hogy Caumontné is alig tudja elfojtani a nevetését.

Ebben a pillanatban Debas ur, melléknevén: Simon de Nantua, jelent meg, katonai mellszíjjal a redingoteja fölött és kezében puskával. Az események roppant fontoskodóvá tették és ünnepies hangon jelentette Noziérené asszonynak, hogy a doktornak dolga van a kórházban és nem jöhet haza vacsorára. Elmondta, hogy mit látott és hallott és előszeretettel vetette magát rá azokra az eseményekre, amelyekben résztvett: Hat municipális gárdista menekült a fölkelők elől és ő elrejtette őket a rue de Beaune egyik pincéjébe; egy «piqueur du Roi», aki piros frakkja miatt a nép dühének volt kitéve, csak úgy tudott menekülni, hogy Debas ur munkásblúzt adott rá, amit a rue de Verneuil sarkán levő bormérésben szerzett. Értésükre adta, hogy Firmint, Bellaguet ur komornyikját az imént ölte meg egy eltévedt golyó a Szajna partján. És minthogy az embert a leginkább az érdekli, ami a közvetlen közelében történik, ez a halálhír mély megindultságot okozott.

Emlékszem arra is, hogy néhány perccel később, mikor egészen besötétedett és jó anyámmal épp Caumont néninél voltam, a magas földszint egy ablakából, amely a rakpartra nyílt, láttam, hogy egy nagyon magas és széles hintó jön kifelé a Louvre vaskerítéséből, a hintó lángolt. Egy csoport ember húzta a fogatot a Szent Atyák hidjára a két ülő szobor közé és miután elérték a hid közepét, elkezdtek a hintót hintáztatni. Az kétszer visszapattant a rugóira, aztán nekilódult a vaskorlátnak, azt lesodorta és beleesett a Szajnába. És ez a látvány, amely után hirtelen leszálltak az éj árnyékai, a szememben nagyszerűnek és titokzatosnak tűnt föl.

Ime, ezek az emlékeim 1848 február 24-ikéről, amint bevésődtek gyöngé emlékezetembe és ahogy édesanyám elbeszélése többször fölfrissítette őket bennem; itt szüzi meztelenségükben adom őket. Nagy gondom volt rá, hogy ne ékesítsem föl, ne gazdagítsam meg őket semmivel.

Az a mód, ahogy az akkori eseményeket megismertem, tartós hatással volt közéleti gondolkodásomra és nagyban hozzájárult történeti filozófiám kialakulásához. Kora gyermekkoromban a franciáknak nagy érzékük volt a nevetségesség iránt, amit azóta elvesztettek többféle okból, amiket azonban nem tudnék kifejtetni. A pamflet, a metszetek, a dal gunyos szelleműek voltak. A karrikatura aranykorában születtem és a «Charivari» című élclap litográfiáiból és keresztapám, Pierre Danquin ur párisi polgár vicceiből alkottam fogalmat a francia nemzeti életről; és kómikusnak tűnt föl előttem lázadásai és forradalmi ellenére is, amik közt fölnevelkedtem. A keresztapám Louis Napoléon Bonapartét a mélabus papagálynak csufolta. És én nekem tetszett ez a karrikatura: Bonaparte mint papagály, ahogy a vörös veszedelem ellen küzd, amely verebek ellen való madárijesztőnek volt rajzolva, a madárijesztőt seprűnyélen vitték. És körülöttük láttam nyüzsögni az orleanistákat élükön egy körtealaku fejjel. Thiers mint törpe, Girardin mint pojáca és Dupin elnök szitaszerű fejjel és óriási csolnakszerű cipővel. De különösen érdekelt Victor Considérant, akiről tudtam, hogy a közelünkben lakik, a quai Voltaire-en és aki úgy élt a képzeletben, amint fára akasztja föl magát hosszu, majomszerű farkával, amely nagy szemben végződött.

XII. A két nővér.

Ez időtájt anyám gyakran elvitt engem a rue du Bac-ba. Tél ideje közeledett. Anyám ebben az üzletes utcában trikókat és mindenféle gyapjuruhát vett és Augris urral, az udvarias és pontatlan szabóval - aki szemben lakott azzal a házzal, ahol az előző évben Chateaubriand meghalt - a számomra meleg ruhát csináltatott. Ez az irodalmi emlék alig volt rám akkor hatással és közömbösen néztem a médaillon-szerű ékitménnyel diszes, nemes és tiszta stílusú kaput, amely utolsó útjára engedte el a költőt. Ami a szép rue du Bac-ban a leginkább elragadott engem, a kirakatok sora volt, amelyek tele voltak csodás formájú és színű dolgokkal; volt ott ezerféle szőnyeg és gobelin, arany- és azur-monogrammos levélpapír, ágy elé való szőnyeg oroszlánokkal és párdacokkal, művészien fésült viaszfigura, szavójai biscuit-alakok és köztük egy dóm, amelynek homlokzatán, mint a Pantheonén, kinyílt rózsaszerű ablakdiszítés volt; végül pompás «petits fours» sütemények voltak ott, háromszögű csákó, dominó, mandolin és egyéb formában. Anyám nemcsak megmutatta ezeket a dolgokat, hanem egy-egy szót fűzött hozzá, amitől még csodálatosabbak lettek. Anyámnak megvolt az a képessége, hogy minden dolgot lelkeséggel tudott tenni és beszédével szimbólumokat keltett az emberben.

Volt ebben az utcában, a rue de l'Université sarkán egy képkereskedő, akihez elég keskeny, sárgára festett boltajtón át lehetett bemenni, amely korának stíljét mutatta nem minden pompa nélkül. Felső párkányáról nem mondhatok semmit, nem emlékszem rá, de bizonyos, hogy két támasztó-pilléréhez karnyi hosszú alakocskák támaszkodtak, amik furcsa módon voltak összeállítva emberi, négylábú és madár-részekből. Nem voltak úgynevezett «chimérák», mert sem oroszlánra, sem kecskére nem hasonlítottak; griffek sem voltak, mert női keblük volt. A fejük hosszú fülükkel a denevérré emlékeztetett, karcsu testük az agárra. Ma a suresnei hid kandeláberein lehet látni ehhez hasonló fantasztikus állatokat és hasonlít rájuk az a szörnyeteg is, amely a firenzei Riccardi-palota homlokzatán lámpást tart. Szóval, kis dekoratív alakok voltak, amiket 1840 táján készíthetett olyanféle szobrász, mint Feuchère; de az arcuk oly különös volt, hogy ma sem tévesztem össze őket más hasonló figurával.

Anyám figyelmeztetett rájuk egyszer sétaközben:

- Péter, nézd csak ezeket a kis állatokat. Milyen kifejező az arcuk. Csupa jókedv és guny. Az ember órák hosszat elnézné őket, olyan szellemes arcuk van és mintha élnének! Nézd csak, hogy nevetnek.

Kérdeztem tőle, hogy hívják ezeket az alakokat. Anyám azt felelte, hogy nincs természetrajzi nevük, mert ilyen lények nincsenek a természetben.

Erre azt mondtam:

- Ez a két nővér.

Másnap megint el kellett mennünk Augris urhoz a téli ruhámat próbálni. Amikor megint elmentünk a két nővér mellett, anyám rájuk mutatott az ujjával:

- Nézd, már nem nevetnek.

És anyám igazat mondott. A nővérek arckifejezése megváltozott, nem nevettek többé, arcuk komollyá, fenyegetővé vált.

És kérdeztem, miért nem nevetnek többé?

- Mert ma nem jól viselted magad - felelte anyám.

Ez bizonyos volt. Aznap nem viseltem jól magam. A konyhába mentem, hová a szívem vonzott és ott találtam Mélaniet, répát hámozott. Én is hámozni, jobban mondva faragni akartam őket emberi és állati szoboralakokra. Mélanie ellenkezett. Megharagudtam rá és csucsos, csipkefátyolos főkötőjét letéptem a fejéről. Ez legföljebb a fölgerjedt lángész dühe lehetett, de nem tisztességes viselkedés. Ránéztem a két nővére és lehet, hogy természetfölötti erejük volt, vagy pedig csodára éhes szellemem képzelődött, némi édes-keserű borzongás futott át rajtam és összesajtolta a keblemet.

- Ők nem ismerik a te hibáidat - mondta anyám - de te kiolvasod őket a szemükből. Légy jó és mosolyogni fognak rád, mint az egész természet.

Azóta valahányszor elmentünk anyámmal a két nővér előtt, mindig megnéztük kíváncsian, hogy szelidek-e vagy haragosak és arcuk kifejezése mindig megfelelt lelkiismeretem állapotának. Teljes jóhiszeműséggel kérdeztem meg őket és komoly vagy mosolygó arcukban megtaláltam vagy hibáim büntetését, vagy erényeim jutalmát.

Hosszu évek multak el. Mikor már férfivá lettem és teljes szellemi szabadságommal élhettem, válságos és határozatlan óráimban mindig megkérdeztem a két nővért. Egy nap, mikor különösen nagy szükségem volt rá, hogy tisztán lássak magamba, elmentem hozzájuk tanácsért. Már nem találtam ott őket, eltűntek a boltajtóval együtt, amelyet diszitettek. Mentem visszafelé bizonytalanul, habozón és választásom balul sikerült.

XIII. Cathérine és Marianne.

A tenger, mikor először láttam, csak ama végtelen szomorúságom miatt tűnt föl előtttem rengetegnek, amit látása és levegője okozott. Viharos tenger volt. Nyáron egy hónapot akartunk eltölteni a kis breton faluban. A part képe vésődött emlékezetem lemezébe; egy sor fa, amelyet a tengeri szél korbácsolt szélesen és az alacsony ég alatt a kopár sík fölé hajtották görbe törzsüket és sovány ágaikat. Ez a látvány a szívembe harapott; úgy maradt meg bennem, mint a páratlan szerencsétlenség jelképe.

A tenger zajai és szagai megzavartak. Mindennap másnak tűnt föl előtttem a tenger, hol sima és kék volt, hol pedig kis, nyugodt, egyik oldalukon azurkék, másik oldalukon ezüstös hullámok borították; hol valami zöld viaszos vászon alá volt rejtve; hol komor és nehézkes volt és tarajain Nereus vad juhait sodorta; tegnap mosolyogva távolodott, ma haragosan közeledett. A tengernek ez az aljas állhatatlansága, mert gyermek voltam és szegény gyermek voltam, nagyon megcsökkentette a természetbe vetett bizalmamat, iránta való barátságomat. A tengeri fauna, a halak, csigák, különösen a mézhéjas állatok, amik Szent Antal kísértéseinek szörnyeinek is szörnyebbek és amiket odahaza a Malaquais-rakparton kíváncsian vizsgálgattam Letordné állványain; a languszták, polipok, tengeri csillagok, tengeri rákok az életnek sokkal döbbenetesebb formáit mutatták nekem és kevésbé barátságosak voltak, mint kiskutyám, a Caire, vagy a Caumontné ponni-lova, vagy mint Robinson szamarai, mint Páris verebei, mint képes bibliám oroszlánjai és Noé-bárkámnak állatpárjai. A tengeri szörnyek álmaimban is üldöztek és éjjel rettenetesekeknek tündek föl tuskés és hajás és kékes-fekete háti teknőjükkal; valamennyien csipőkkel, fulánkokkal, fűrészekkel voltak fölfegyverezve és nem volt arcuk és ez volt a legborzasztóbb rajtuk.

Mindjárt megérkezésem másnapján egy nagy fiu besorozott engem egy gyermekcsapatba, amely ásó és kapa segítségével homokvárat épített a fővényes parton, francia zászlót tűzött fölibe és megvédte a tenger dagálya ellen. Dicsőséggel teljes vereséget szenvedtünk. Én az utolsók közt távoztam a lerombolt várból, miután eleget tettem hősi kötelességemnek, de a vereséget olyan könnyű szívvél fogadtam, ami nem vallott nagy harcosra.

Egy nap csigákra mentünk ki halászni bárkán, egy Jean Élô nevű halászszal, akinek halványkék szeme és cserzett, napbarnította bőré arca volt. A keze olyan érdes volt, hogy horzsolta a bőrömet, mikor rokonszenve jeléül megfogta a kezemet. A nyílt tengeren halászott, javitgatta hálóját, kátrányozta a bárkáját és szabad órájában pici, teljesen fölszerelt vitorlás hajót csinált. Bár kevés szavu volt, elmondta az élete történetét, amely nem állt másból, mint hogy közeli rokonai mind a tengeren pusztultak el. Három fivére és az apja egyszerre fultak a tengerbe az előző évben a kikötőtől egy kábelnyi, vagyis mintegy kétszáz méternyi távolságban. Ebben is, mint mindenben, csak jót látott. Ami vallásosság volt akkor bennem, azzal Jean Élô-ben isteni bölcsességet fedeztem föl. Egy vasárnap este részegen találtuk, úgy feküdt az utcán keresztbe és úgy kellett onnan elvinni. Mindazonáltal tökéletes lény maradt a szememben.

Legkedvesebb gyönyörűségem a crevette-halászat volt két kis leány társaságában, akik csodálatos, bár muló barátságra ihlettek. Az egyikük, Marianne Le Guerrec egy quimper-i hölgynek volt a leánya, akivel az anyám a strandon ismerkedett meg. A másik, Cathérine O'Brien irországi leányka volt. Mindketten szőkék és kékszeműek voltak. Hasonlítottak egymásra, ami nem csoda:

Car les vierges d'Erin et les vierges d'Armor,
Sont des fruits détachés du même raumeau d'or.¹⁴

Mindig karonfogva jártak, mintha titkos ösztönnel megérezték volna, hogy milyen bájosak a mozdulataik, ha így összefogóznak. Egyszerre emelték vékony, napsütötte és tengeráztatta lábukat és a tengerparti homokon oly hullámosan, simulékonyan ringatták a derekukat, mintha táncfigurákat akartak volna alakítani. Cathérine O'Brien volt a szebbik, de rosszul beszélt franciául, ami bántotta tudatlanságomat. Szép kagylókat akartam nekik ajándékozni, de ők lenézték ezeket. Apró szivességeket igyekeztem tenni nekik, de úgy tettek, mintha nem vették volna észre vagy mintha kellemetlen volna nekik. De ha én tettem úgy, mintha nem látnám őket, akkor ők vonták magukra a figyelmemet valami pajzánkodással. Féltém tőlük, közeledtükre nem találtam többé a szavakat, amikre készültem. Ha néha gorombán beszéltem velük, ezt félelemből, daczból, megmagyarázhatatlan perverzitásból cselekedtem. Marianne és Cathérine együtt csufolták ki és nevettek ki a velük egyidős kis fürdő leánykákat. Minden egyéb dologban nagyobb volt köztük az egyenetlenség, mint az egyetértés. Marianne rossz néven vette, hogy Cathérine angol. Cathérine, aki Anglia ellensége volt, haragosan fölugrott erre a sértésre, toporzékolt, fogait csikorgatta és azt kiáltotta, hogy ő irlandi. De Marianne számára ez nem volt különbség. Egy nap O'Brien asszony kis villájában ez a hazafias összetűzésük ütlegekkel végződött. Marianne utolért minket a strandon, az arca össze volt karmolva. Az anyja, amint meglátta, fölkiáltott:

- Szent isten! mi történt veled?

Marianne nagyon egyszerűen felelt:

- Cathérine megkarmolt, mert francia vagyok. Erre én őt csunya angolnak csufoltam és úgy orron vertem, hogy vérezni kezdett. O'Brien néni beküldött minket a Cathérine szobájába, hogy mossuk meg magunkat. És kibékültünk, mert ott csak egy lavór volt kettőnknek.

¹⁴ Mert Erin (Írország régi neve) és Armor (Bretagne régi neve) szüzei - ugyanakkor az aranyágnak két leszakított gyümölcse.

XIV.

Az ismeretlen világ.

Minden nap ebéd után az öreg Mélanie a padlásszobájában fölvette lapos, fénylő cipőjét, tükre előtt megkötötte csipkefátyolos főkötyőjét, a keble fölött keresztbe kötötte fekete sálját és tüvel megtűzte. Mindezt a legnagyobb gondossággal végezte, aztán kulccsal bezárta az ajtót, velem együtt lement a lépcsőn, lenn a lépcsőházban ostobán megállt, nagyot kiáltott és gyorsan visszaroht a lépcsőn a padlásszobájába, hogy lehozza a szatyort, amit ősi szokás szerint fönny felejtett. A világért sem ment volna el hazulról enélkül a gránátszínű bársony szatyor nélkül, amelyben benn volt örökös kötőmunkája, amelyben, ha kellett, ollót is talált, meg tűt és cérnát és amiből egyszer egy kis négyszögű angol tapaszt vett ki, hogy vérző ujjamra illessze. A szatyorban őrzött egy lukas garast is, aztán egyik tejfogamat és kis cédulán a lakása címét, hogyha - mint mondta - hirtelen meghalna az utcán, ne vigyék a Morgueba. Mikor lementünk a rakpartra, balra fordultunk és jó napot kívántunk Petit asszonynak, a szemüveg-árusnak, aki a Chimay-palota fala mellett ült szabad ég alatt, az üvegládája mellett, magas faszékén, egyenesen, mozdulatlanul, nap- és fagybarnította arcával, komoly szomorúságával. És a két nő beszélgetése egyik találkozásról a másikra nem nagyon változott, alighanem azért nem, mert mozdulatlan természetük megegyezett. Beszélgettek gyermekekről, akik számarköhögésben, vagy torokgyíkban betegedtek meg, vagy lassu láz emésztette őket; nőkről, akik még titkosabb zavarokban szenvedtek; ujságárosokról, akik rettenetes balesetek áldozatai lettek. Beszélgettek az évszakoknak a kedélyre való rossz hatásáról, az élelmiszerek drágaságáról, az emberek napról-napra növekedő kapzsiságáról, rosszasságáról és a világ sokféle bünéről.

Később megtudtam Hesiodus olvasása közben, hogy a Malaquais-rakpart szemüvegárusnője épp úgy beszélt és gondolkodott, mint Görögország régi gnomikus költői. Bölcsesége nem indított meg, inkább roppant untatott és hogy szabaduljak, rángattam az öreg cseléd szoknyáját. Viszont, ha leérve a rakpartra, jobbra fordultunk, én meg akartam állni Letord asszony metszetei előtt, amiket egy deszkakerítés mentén rakott ki, amely mögött az az üres telek volt, ahol ma a Szépművészetek Iskolája áll. Ezek a képek engem megleptek és csodálkozással töltöttek el. És különösen a «Bucsuzás Fontainebleau-tól»; «Éva teremtése»; «Az emberfej alaku hegy»; «Virginia halála» című képek voltak rám olyan hatással, hogy azt az évek sem szüntették meg. De az öreg Mélanie huzott el magával, talán mert nem talált minden képet a koromnak megfelelőnek, vagy mert nem értette meg őket. Mert tény, hogy nem vetett rájuk nagyobb figyelmet, mint kis kutyám, a Caire.

Vagy a Tuileries, vagy a Luxemburg kertjébe jártunk, szép időben eljutottunk egészen a Jardin des Plantesig, vagy a Trocadéroig, amely akkor még egyedül emelkedett a Szajna partján, gyepes és virágos dombon. Szerencsés napokon De La B..... ur kertjébe vittek, ahová a tulajdonos távollétében szabad volt bemennem. Ez az üde és néptelen kert, melyben nagy fák voltak, a rue Saint-Dominique-beli szép palota mögött terjedt el. Magammal vittem kis faásómat, amely nem volt nagyobb, mint a kezem; amikor a platánok törzséről lepattogzik vékony és sima kérgük és mikor a fák lábánál az eső megpuhitotta a földet és kis hullámos alaku barázdákat vont benne, ezek az én játékomban örvények, zuhatagok lettek és hidakat, falvakat, sáncokat, templomokat építettem a finom kéreggel; a földbe füveket ültettem, ágakat szurtam, amik fákat jelentettek és kerteket, fasorokat, erdőket alkottak; és büszke voltam művemre.

A városban és külvárosban való eféle sétáim hol lassuaknak és egyhanguaknak, hol mozgalmasaknak, néha kinosoknak, néha mulatságosoknak és vidámaknak tündek föl előttem. Ha

nagy utat tettünk meg, abba a hosszú fasorba fordultunk be, amelyet különböző bódék szegélyeztek, hol mézeskalácsot, almacukor-rudat, nádsipot, papírsárkányt árultak - a Champs Elysées volt ez, ahol a körhinta falovai a sipláda dallamára forogtak, és ahol Guignol a paprikajancsi-színházban elnászpágolta az ördögöt. Eljutottunk a Szajna homokos, lejtős partjára, hol darukkal rakták ki a köveket a partra, mialatt partmenti ösvényen teherhordó lovak vontatták az uszályhajókat. Egyik vidék a másikra következett; átmertünk népes és néptelen, kopár és virágos tájékokon.

Különösen egy vidék vonzott ellenállhatatlanul, amelyet néha, azt hittem, csaknem elérek, de amelyet sohasem értem el. Erről a vidékről nem tudtam semmit és biztos voltam benne, hogy amint látni fogom, megismerem. Sem szebbnek, sem kellemesebbnek nem gondoltam ezt a tájékot azoknál, amiket láttam, sőt ellenkezőleg, épp olyannak, mégis másnak és mohón vágytam rá, hogy fölfedezzem. Ez a vidék, ez a világ, amelyet hozzáférhetetlennek és közelinek éreztem, nem volt a mennyország, amelyre anyám tanított. Számomra ez a szellemi világ összekeveredett az érzékelhető világgal. Az Isten-atya, Jézus, a Szent Szűz, az angyalok, a szentek, a boldogok, a Purgatórium lelkei, a démonok, az elkárhozottak számomra nem voltak titokzatosak. Ismertem a történetüket, mindenütt hozzájuk hasonló képeket láttam. Magában a rue Saint-Sulpice-ben ezrével láttam őket. Nem! Az a világ, amely örült kíváncsisággal izgatott, álmaim világa: az ismeretlen, komor, néma világ volt, amelynek pusztá gondolata is a félelem gyönyöreit keltette bennem. A lábam nagyon kicsi volt hozzá, hogy elérjen és az én öreg Mélaniem, akinek a szoknyájába kapaszkodtam, aprókat lépett. De azért nem vesztettem el a bátorságomat; reméltem, hogy egy nap eljutok erre a vidékre, amelyet kutatott a vágyam és a borzalmam. Némely vidéken olykor azt hittem, hogy még néhány lépés és elérem. Hogy Mélaniet magammal vonszolhassam, cselhez vagy erőszakhoz folyamodtam és amikor a szent teremtés már vissza akart fordulni, én erőszakkal visszahúztam az ismeretlen határok felé, még ha el is szakadt emiatt a ruhája; és minthogy nem értette meg az én szent örületesemet, kételkedni kezdett a szívem és az eszem épségében és az égre emelte könnyel telt szemét. De nem mondhattam meg neki viselkedésem okát. Nem kiálthattam neki oda: «Még egy lépés és az ismeretlenség országában vagyunk». Ó, azóta hányszor kellett magamba fojtani vágyam titkát!

Biztos, hogy nem gondoltam el magamban az Ismeretlenség térképét, nem ismertem földrajzát, de azt hittem, hogy tudom néhány pontját, hol ez a világ a miénkkel határos. És ezek a képzelt határok nem voltak túl messze attól a helytől, ahol laktam. Nem tudom, miről ismertem meg őket, talán különösségük, talán nyugtalanító bájuk okozta, vagy az a félelemmel vegyes kíváncsiság, amelyet bennem keltettek. Az egyik ilyen határ, amelyet nem tudtam átlépni, két ház által volt megjelölve, amiket vasrács kötött össze és amik nem hasonlítottak más házakhoz. Két, négyszögű kőből épített, nehézkes, szomorú ház volt ez, a homlokzatukon szép frizzel, amelyen nők egymás kezét fogták nagy, néma cimerek közt. És ha ez nem is volt az érzékelhető világ sorompója, de legalább egyike volt azoknak a párisi sorompóknak, amiket XVI. Lajos idejében épített Ledoux építész, ez volt a «barrière d'Enfer».¹⁵ A Tuileriák nedves kertjében, nem messze a márvány vaddisznótól, amely a gesztenyefák árnyékában ül, a vízmedencés terrász alatt van egy jéghideg barlang, hol egy fehér nő alszik, akinek a karjára kígyó csavarodik. Azt sejtettem, hogy ez a barlang az ismeretlenség világába visz, de ahhoz, hogy az ember leszállhasson belé, nehéz követ kell ott fölemelni. Abban a házban, ahol laktam, a pincében volt egy ajtó, amely nagyon nyugtalanított; hasonló volt a szomszédos pincék ajtajához; lakatja rozsdás volt, küszöbén és rothadó fája repedéseiben százlábu pincebogarak fénylettek; ezt az ajtót - nem úgy, mint a többi - sohasem nyitotta ki senki. Minden titok

¹⁵ A Place d'Enfer (Pokol-tér), amely 1879-ben a marquis de Bièvre modorában való szójáték következtében Place Denfert-Rochereau lett. *Anatole France megjegyzése.*

ajtájával így vagyunk, nem nyílnak ki soha. Végül abban a szobában, ahol háltam, néha a padló hasadékaiból alakok, nem is annyira alakok, mint árnyékok, nem is árnyékok, hanem inkább befolyásoló szellemek szálltak föl, amik megborzongattak és amik nem jöhettek más-honnan, mint abból a közeli és mégis elérhetetlen világból. Lehet, hogy az, amit mondok, nem világos. De ebben a pillanatban csak magamat hallgatom és érdeklődéssel, megindultsággal hallgatom magam.

Ha már nem fedezhettem föl az ismeretlen világot, legalább hallani akartam róla. Egy nap, amikor Mélanie a Luxembourg-parkjának egy padján kötött, azt kérdeztem tőle, nem tudja-e, hogy mi van abban a barlangban, ahol az a fehér nő fekszik a karján kigyóval és a pinceajtó mögött, amely sohasem nyílik ki?

Mélanie nem értette.

Én faggattam:

- És a két kőház mögött, amelynek falán nők vannak, mi következik, ha az ember keresztül-jutott?

Minthogy nem kaptam feleletet, másként forgattam meg a kérdésemet:

- Mélanie, mesélj nekem valamit az Ismeretlenség világáról.

Mélanie mosolygott:

- Kis uracskám, nem tudok én mesét az Ismeretlenség világáról.

Mikor zaklattam érte, így szólt:

- Kis uracskám, hallgasd meg ezt a dalt.

És érthetetlenül dudolni kezdett:

Compére Guilleri,
Te lairreras-tu mouri?

Sajnos, az élet, az Átváltozások Királynéja meghagyott olyannak, mint gyermekkoromban, hogy hiába kérdeztem a pesztrámtól azt, amit senki sem tud. Még sokáig nem mondtam le róla, hogy megtalálom az ismeretlen országot. Minden sétámon ezt kerestem.

Az ezüstös Gironde partján hányszor bolyongtam a szőlőtőkék oceánján társammal, barátom-mal, kis sárga kutyámmal, a Mitzivel, hányszor megreszkettem az új ut vagy a járatlan ösvény fordulójánál. Te láttad, Mitzi, amint minden keresztutnál, minden ut sarkán, az erdő minden elhagyott ösvényén lestem a rettenetes jelenést, amelynek nincs formája és a Semmihez hasonló és amely egy percre megvigasztalt volna az élet unalmáért. És te is, barátom, testvérem, te is nem kerestél-e épp így valamit, amit nem találtál meg? Nem kutattam ki még lelked minden titkát, de már annyi hasonlóságot fődöztem fel az én lelkemmel, hogy azt kell hinnem, a tied is nyugtalan, gyötrődő. Mint én, te is hiába kutattál. Az ember hiába kutat, mindig csak saját magára bukkan. A világ, valamennyiünk számára, csak annyi, amennyi belőle a miénk. Szegény Mitzi, te neked nem volt kutató, gazdagon tekervényes agyad, sem emberi szavad, sem tudós készülékeid, nem álltak rendelkezésedre a megfigyelésnek azok a kincsei, amik könyvekben vannak lerakva. Szemed örökre lehunyta és vele megszűnt a világ, amelyből te semmit meg nem értettél. Ó, ha a drága kis árnyék meghallhatna engem, azt mondanám neki: Nemsokára az én szemem is lezáródik örökre, anélkül, hogy az életről és a halálról többet tudtam volna meg, mint te. Igazam volt gyermekkoromban, amikor az Ismeretlenség világát, amelyet kerestem, a közelemben tudtam. Az ismeretlen világ körülvesz minket, nem más, mint mindaz, ami rajtunk kívül van. És minthogy sohase fogunk tudni önmagunkból kilépni, nem is érzük el sohasem.

XV. Ménage úr.

A mi házunk a Malaquais-rakparton - amelyet maga a tulajdonosa, Bellaguet ur kezelt - békés ház volt és mint mondani szokás, polgári lakói voltak. Bellaguet ur, bár a Restauráció és a juliusi kormány nagy pénzemberei közé tartozott, maga foglalkozott a lakások bérbeadásával, kezelte a házbért, vezette takarékosan a javításokat és maga ügyelt föl a munkára, valahányszor egy lakást újra tataroztak, ami ritkán esett meg. A legkisebb javításnál is ott volt. Egyébként barátságos, jóakaró ember volt, igyekezett lekötelezni a lakóit, ha nem került neki semmibe. Ugy lakott köztünk, mint atya a gyermekei közt és ablakomból láttam hálósobája függönyét, amely kék színű volt. Nem nehezteltek rá, hogy jó sáfára a vagyonának, sőt ez talán növelte a becsületét. Amit az ember a gazdagokban tisztel, az a gazdagságuk. A fősvénységük, amely gazdagabbá teszi őket, még tekintélyesebbé teszi őket, míg a bőkezűségük, amely apasztja vagyonukat, kisebbíti hitelüket és jó hírüket is.

Bellaguet ur mindenféle mesterséget üzött fiatal korában, a forradalom idejében. Ő is, mint királya, kissé értett a gyógyszerészethez. Sürgős szükség esetén első segítséget nyújtott a sebesülteknek, a gázmérgezésben szenvedőknek és a jó emberek hálásak voltak iránta. Szébb, tiszteletreméltóbb és nemesebb magatartású öreg urat nem lehetett látni. Egyszerű tudott lenni. Napoléonhoz méltó jellemvonásait idézték a házban. Egy este ő maga huzta meg a kapus fülkéjében lévő kapunyitó zsinórt, hogy ne kelljen fölkeltenie a portást. Jó családapa volt, két leánya vidám és boldog arcával az apjuk gyöngédségéről tanuskodott. Szóval, Bellaguet ur általános tiszteletnek örvendett házában és tekintélye volt mindenfelé, ameddig csak ellátszott görög sipkája és virágos slafrokkja. Mindenütt másutt a földön nem nevezték másnak, mint a vén gazembernek.

Egyidőben hirhedt lett a neve, mert résztvett valami sikkasztásban és panamában, ami a juliusi kormányt parázs botrány hullámaival borította el. Bellaguet ur nagyon vigyázott a háza erkölcsére és csak kifogástalan lakókat engedett be a házába. Valamennyi lakó közül csak a szép Mosernének nem volt valami jó hire, de érte egy nagykövet állt jót és a hölgy tökéletesen kifogástalanul viselkedett.

A ház nagy volt, sok lakásra volt osztva, voltak benne kis, alacsony és sötét lakások is. A padlásszobák, hol a cselédség lakott, szűkek, kényelmetlenek, rosszul záródók voltak, télen hidegek, nyáron melegek. Bellaguet ur néhány szobát a mansardeon és a szárító-padláson bölcsen föntartott olyan emberek számára, akik, mint Debas ur és a felesége, továbbá madame Petit, a szemüveg-árus szegény ember létükre keveset fizettek, de minden három hónapban.

Bellaguet ur leleményes volt és még a ház ereszen is kiadott egy kis műhelyt, ahol Ménage ur festésszel foglalkozott. Ennek a műhelynek az ajtaja szomszédos volt az én dajkámnak, Mélanienak a szobájával, amelytől csak szűk, piszkos, ragadós folyosó választotta el, ahonnan a moslékos csatorna büze terjengett. Ott végződött a lépcső, amely meredekké vált. Az első ajtó, amivel az ember szembetalálkozott, a Mélanie szobájának ajtaja volt. Ezt a csupa deszka-szobát zöldes üvegű, ugynevezett denevéraablak világította meg, amely több helyen be volt törve, papirossal beragasztva, poros volt és beszennyezte az eget. Mélanie ágya jouyi vászonból való paplannal volt betakarva, amelyre vörös színnel volt nyomva és többször megismétlődött egy rózsaleány megkoszorúzása. Ez és a diófaszekrény volt öreg dajkámnak minden vagyona. Ezzel a szobával átellenben volt a festő műterme. Ménage ur nevével ellátott névjegy volt az ajtóra szögezve. Ha az ember efelé az ajtó felé fordult, jobbkéz felől szelelőablakot látott, amely pókháló-vászonnal volt betakarva és ezen át szomorú világosság áradt, aztán egy csatornát is lehetett látni csövével együtt, ahonnan állandóan káposzta szaga

áradt. Ezen az ablakon, amely a rakpart felé esett, egészen a szelelő-ablakocskáig csak valami tiz lépésnyi távolság volt. A másik oldal irányában csak homályos világosságot lehetett észrevenni, amely a lépcső felől áradt: a folyosó befuródott az árnyékba és a szememben végtelennek látszott. Fantáziám szörnyetegekké népesítette be.

Néha Mélanie, ha fölment a szobájába, hogy a fehérneműjét berakja a szekrényébe, megengedte, hogy fölakisérjem. De egyedül sohasem volt szabad fölmennem erre a legmagasabb emeletre és különösen meg volt tiltva, hogy bemenjek a festő műtermébe, de még közel sem volt szabad mennem oda. Mélanie azt állította, hogy nem nekem való ez a látvány; ő maga borzongás nélkül nem tudta nézni a csontvázat, amely ott föl volt függesztve, sem a halálsápadt színű emberi tagokat, amelyek a falra voltak fölakasztva. Mélanienak ez a leírása fölcsigázta a kíváncsiságomat és félelmemet és égtem a vágytól, hogy bemenjek Ménage ur műtermébe. Egy nap, mikor fölmentem Mélanieval a szobájába, hol sok öreg harisnyát rakosgatott el, alkalmasnak láttam a pillanatot, hogy vágyamat teljesítem. Kilopóztam a Mélanie szobájából és megtettem azt a két lépést, ami a műteremtől elválasztott. A kulcslyukon át világosság szűrődött ki. Bekukucskáltam, de a patkányok förtelmes zaja a fejem fölött a padláson, megrémített, visszaugrottam és gyorsan bevettem magam Mélanie szobájába. De azért elmondtam öreg dajkámnak, hogy mit láttam a kulcslyukon át.

- Láttam - meséltem neki - halálsápadt emberi tagokat... lehetett több millió... borzalmas volt; láttam csontvázakat, akik körtáncot jártak; és egy majmot, aki trombitát fujt; rémes volt. Láttam hét szép nőt, vörös és arany ruhában, napfény színű, holdfény színű és felhő színű köpenyűk volt; meg voltak fojtva és föl voltak akasztva a falra és a vérük patakokban folyt a fehér márványpadlón.

Igyekeztem visszaemlékezni a többi részletre is, amit láttam, amikor Mélanie azt kérdezte tőlem gunyosan, hogy igazán lehetséges-e, hogy annyi dolgot láttam olyan rövid idő alatt. Annyit megengedtem, hogy a nőket és a csontvázakat, lehet, nem jól láttam; de megesküdtem, hogy láttam halálsápadt emberi tagokat. És talán elhittem is, hogy láttam.

XVI. A kezét a fejemre tette...

Morin urnak kerek arca és vastag ajka volt, amelynek szögletei fölnyultak pofaszakálláig; szakállja bors- és sószinű volt. A szeme, az orra, a szája, nagy nyílt arca őszinteséget leheltek. Egyszerű és kinos tisztaságú volt a ruhája, marseillei szappan szaga áradt belőle. Morin ur a fiatalkor és öregkor határán volt és ha, mint a mesebeli ember, két asszony közt állt, akik közül mindegyik a maga számára akarta meghódítani: akkor egész bizonyosan Morinné asszony, a felesége volt az, aki kihuzogatta fekete hajszálait, mert az asszony jóval idősebb volt nála. Az asszonynak is nagyon jó modora volt és korához képest nagyon elegánsan járt. De nem szerettem, mert szomorú volt.

Morinné házfelügyelő volt egyik szomszéd-házban, amely szintén Bellaguet ur tulajdona volt és nagy szomorúsággal és előkelőséggel ült a portási páholyban; sápadt és hervadt vonásai méltók lettek volna valami szerencsétlen hősnőhöz, és anyám azt mondta, hogy Morinné nagyon hasonlít Mária Amália királynéhez. Morin úr is házfelügyelő volt és kezelte a kapunyitó zsinórt, ha szükség volt rá. De ezt a hivatalát csak úgy mellékesen töltötte be. Volt neki két más foglalkozása, amik jobban lekötötték; az egyik, hogy Bellaguet ur bizalmasa volt, a másik, hogy a képviselőházban volt teremszolga. Apám olyan tiszteletben tartotta őt, hogy megengedte, hogy egész délelőttökön át a társaságában legyek. Morin ur tekintélyes ember volt. A kerületben mindenki ismerte őt és történelmi alak volt, mert ő tartotta ölében 1848 február huszonnegyedikén Páris grófját.

Ismeretes, hogy mikor Lajos Fülöp király lemondott az unokája javára és a királyi család elmenekült, akkor az orleansi hercegnő elhagyta az ostromolt királyi palotát és két kicsiny gyermekével, néhány bizalmasa kíséretében elment a képviselőházba, ahol kinyilvánította, hogy ő az új király anyja és az ország kormányzója. Ugyanabban az időben, mint a hercegnő, a köztársaság híveinek egy zajos csoportja is benyomult az ülésterembe. A hercegnő ott állt a szónoki emelvény lábánál, két gyermekét kezüknél fogva tartotta és várta, hogy az országgyűlés megerősíti őt kormányzói hatalmában. A tapsok, amik a belépését fogadták, gyorsan elsimultak. A többség ellene volt a régensségnek. Sauzet elnök megparancsolta az idegen személyeknek, hogy hagyják el az üléstermet. A hercegnő lassan távozott a félkör alakú helyről, de lehet, hogy nagyravágyásból vagy talán anyai szeretetből, keményen el volt határozva rá, hogy a veszedelmek közepett is fönntartja fiának a trónra való igényét. Nem engedelmességedt tehát az elnöki parancsnak, nem távozott, hanem a centrum lépcsőin fölment az amfiteatrum legmagasabb helyére, ott papirost teregetett ki maga elé és elkezdett beszélni. Ez a kicsi asszony, aki olyan sápadt volt hosszú özvegyi fátyolában, talán meg tudta volna hatni a szíveket, de nem volt meg benne semmi, amivel a tömegben tudott volna uralkodni. A zajongó csoportban, amely egyszerre körülvette, nem lehetett a szavát hallani, őt magát sem lehetett látni. Hirtelen félelmetes lármá kerekedik kívülről, a zugás egyre nagyobb és közeledik. Az ajtókon át, amiket puskatussal törtek be, a nép emberei, diákok, nemzetőrök rontanak be a félkörbe és ordítják:

- Nincsenek többé Bourbonok! Nincs többé király! Éljen a köztársaság!

A folyosókon puskalövések ropogtak. És a kiáltások, robbanások zaján túl is hallani lehetett valami távoli, tompa morajt, amely eleinte gyöngén hangzott, aztán mind rettenetesebb lett: annak az ember-óceánnak a hullámai, amely a palotát kívülről ostromolta. Nemsokára újabb emberhullám tör be az ülésterembe, ezuttal a közönség karzatáról özönlik be és hullámaival elborítja a gyűlést. Pikákkal, széles rövid kardokkal, pisztolyokkal fölfegyverzett csoportok halált kiáltanak. Épp Lamartine áll a szószéken, akit meggyanusítanak azzal, (de teljesen alap-

talánul), hogy az orleansi hercegnő régenssége érdekében beszél; egyszerre a puskák csöve és a kardok véres hegye feléje fordul. A megrémült képviselők a kijáratok felé menekülnek.

Az orleansi hercegnőt gyermekeivel együtt magával sodorja a menekülő képviselők lavínája a kis ajtó felé, amely a képviselőházi hivataltól balra van és a szűk folyosón, ahol egyfelől a kimenekülő képviselők szorongatják, másfelől a nép, amely betódul, odalapul a falhoz, gyermekeit elsodorta az áradat, ő maga félájultan esik le a lépcső lábához. Morin, aki épp a folyosón van, gyermeksírást hall és látja, hogy a kis Páris grófja a földre esett és taposnak rajta. Ölébe kapja a gyermeket, átviszi a termeken és előcsarnokokon és az egyik földszinti ablakból, amely a kertre nyílik, átnyújtja a kis fiut egy ordonánc-tisztnek, aki már kereste hercegi urait.

Ezalatt a hercegnő, aki az elnökség termébe menekült, jajkiáltásokkal hívogatta gyermekeit. Visszaadják neki Páris grófját és értesítik, hogy Chartres hercege is biztonságban van, leánynak öltöztetve el van rejtve a képviselőház padlásán.

Igy hangzott Morin ur elbeszélése. Gyakran elmondta a dolgot és ezzel a megjegyzéssel fejezte be mindig az elbeszélését:

- Az orleansi hercegnő ebben az esetben hallatlan bátorságot mutatott és olyan erős akaratot, amire a férfiak közül is csak kevesen lettek volna képesek. Ha tizennyolc hüvelykkel magasabb termetű, akkor a fia ma király volna. De nagyon alacsony volt. Nem is lehetett látni a tömegben.

Hogy szüleim mennyire megbecsülték a Morin-házaspárt, azt semmi sem mutatja inkább, mint az, hogy bármennyi ideig el lehettem náluk, holott egyébként a szüleim igen válogatósak voltak a társaságom megválasztásában. E tekintetben a szigorúságuk kinos volt rám nézve. Például volt a házban egy Moserné nevű asszony, aki egy emelettel följebb lakott nálunk és akiről mindenfélét suttogtak a házban; az asszony egész napokat töltött törökösen berendezett lakásában egyedül, lustán, rózsaszínű házi ruhában, lábán azur- és arany színű papucsos, parfümösen. Valahányszor alkalma volt rá, magához hívott, hogy elszórakozzék velem. A diványán hevert a hátán, játszott velem és az ölébe vett. Elmondhatnám jóhiszeműen azt is, hogy így a hátán fekve fölállított engem a talpára, mint valami kis kutyust, de meggondolom, hogy ehhez nem voltam elég kicsi és az egész dolgot valószínűleg a Fragonard «La Gimblette» című ilyen tárgyú képe szuggerálta belém, amelyet abban az időben láttam először, amikor a szép Moserné gyönyörű lába már évek óta az örök árnyékok világához tartozott. De mesélik, hogy az embernek különböző korából való emlékei elfödik egymást az emlékezetben, összeolvadnak és új képet alkotnak. Ettől nagyon is óvakodom ezekben az elbeszélésekben, amiknek nem lehet nagyobb erényük, mint a pontos hűség. Moserné cukorkákat adott nekem, rablótörténeteket mesélt és románcokat énekelt. Szerencsétlenségemre a szüleim megtiltották, hogy látogassam a hölgyet és legsötétebb haragjukkal fenyegettek meg, ha átlépek törökös, nevető színekkel ékes és behizelgő illatokkal ékes szobájának küszöbét.

Épp így meg volt tiltva nekem, hogy a padlásra, Ménage ur műtermébe bemerészkedjem. Mélanie azzal magyarázta ezt a tilalmat, hogy Ménage ur hullá színű emberi testrészeket és csontvázakat akaszt föl műtermében. És ez nem volt az egyetlen panasz, amivel Mélanie a festőt, aki szomszédja volt, illette. Egy nap elsírta Danquin ur előtt, hogy az a rettenetes Ménage nem hagyja őt aludni, mert egész éjjel a barátaival együtt örülten muzsikál. És a keresztapám, aki szeretett tréfát üzni a derék, egyszerű teremtéssel, azt mesélte neki, hogy ezek a művészek nemcsak táncolnak és énekelnek egész éjjel, hanem lángoló puncsot isznak emberi koponyákból. Mélanie sokkal becsületesebb volt, semhogy kételkedett volna keresztapám szavahihetőségében. A festő egyébként nagyon befeketítette magát Mélanie szemében egy rettenetes cselekedetével. Egy este, mikor Mélanie gyertyával a kezében fölmászott padlásszobájába, az ajtaján egy Ámort pillanott meg, amely krétával volt rajzolva; Ámor nyila

és tegze a szárnyai közt lógott le és rimánkodó arccal kopogtatott be kis öklével a zárt ajtón. Mélanie főként Ménage urat gyanúsította meg azzal, hogy ennek a sértő rajznak a szerzője és csirkefogónak nevezte és újból szigorúan megtiltotta, hogy beszéljek ezzel a haszontalan emberrel.

Különben is nagyon kevés embert találtak arra méltónak, hogy velük az érintkezést fönn-tartsam.

Nem volt például szabad játszanom az udvarban a Bellaguet ur szakácsnéjának fiával, Alphonsezal; Alphonse roppant ügyes és vakmerő fiu volt, de rossz szokásai voltak, durván beszélt, a kezével úgy hadonászott, mint a paraszt és szeretett elcsavarogni. Alphonse egy nap elvitt egy pékhez a rue Dauphineba, ismerte a péket, aki ostyamaradékokat árusított és vett tőle egy sou árát, amit én fizettem ki, mert én voltam a gazdag. Az ostyát ketté osztottuk és haza vittük a kötényünkben, de Alphonse utközben megette az egészet. Ez a kirándulás szigorú szemrehányásokat zúdított a fejemre és szakítanom kellett Alphonsezal.

Honoré Dumont társasága is tilos volt a számomra. Honoré egy államtanácsos fia volt, jó családból származott és szép volt, mint a nap, de kegyetlen volt az állatokkal szemben és perverz ösztönei voltak. De a Caumont-családhoz sem volt szabad járnom; ez a család nagyon szerette a jó konyhát, apa, anya, fiu, leány majd megpukkadtak a kövérségtől; nem volt szabad hozzájuk járnom attól a naptól fogva, mikor egyszer - mialatt Caumonték aludtak - kimostam a tintatartóikat és úgy jöttem haza, hogy tetőtől-talpig vizes és tintafoltos voltam. Ellenben bármikor szabad volt Morinékhez mennem.

Nem nagyon éltem ezzel a szabadsággal, Morinné miatt, aki Mária-Amália királyné módjára viselte a frizuráját, hosszú és mogorva arca pedig sárgább volt, mint a citrom és szomorúságot, kétségbeesést lehelt. Ha Morinné legalább valami mély, rengeteg és rejtélyes szomorúságot tudott volna kelteni azokban, akik közeledtek feléje, talán tetszett volna nekem, mert akkor szerettem minden szertelen dolgot. De Morinné szomorúsága mindig egyforma, mértékletes, egyhangu, közepszerű volt. Ugy hatott rám, mint valami aprószemű eső, fáztam tőle. Morinné nem igen járt ki a páholyából, amely a kapu alatt volt; alacsony, keskeny, nedves helyiség és nem volt benne semmi különös, csak az ágy, amely annyira meg volt rakva szalmazsákkal, matrácával, takaróval, paplannal, dűnyhával, párnával, hogy azt hittem, ha belefeküdném, rögtön megfulnék. Azt hittem, hogy Morin ur és a felesége, akik minden éjjel ebben az ágyban aludtak, csak annak a csodának köszönhetik az életüket, hogy emberölő ágyuk fölött szentelt barkaág volt, amely porcellán szenteltvíz-tartóba volt dugva. Narancsvirágos menyasszonyi koszoru, amely üveggolyó alá volt téve, diszította a diófa sublótot. A kandalló fekete márvány-párkányán szintén üveg alatt kis álló ingaóra volt, amelynek félig törökös, félig góthikus aranyozott csoportja, mint azt Morinné nekem magyarázta, azt ábrázolta, hogy a szép Matildnak Malek-Adhel szerelmet vall a puszta viharában. Nem kutattam tovább ennek a jelentését; nem mintha nem lettem volna kíváncsi, kérdezősködő gyerek, hanem mert ez az érthetetlen történet vonzott a maga titokzatosságával. Azóta sem fejtettem meg a rejtélyét és Malek-Adhel meg Matild neve az emlékezetemben mindig főtt metélőhagyma, sült vöröshagyma és szénfüst társképzetét kelti, mert ezeknek a szagával volt tele Morinné lakása. A tiszteletreméltó asszonyság mélabusan főzött-sütött a nagyon alacsony kemencén, amelynek a csöve a kandallóba torkolt és állandón füstölt. A legnagyobb szórakozás, amit nála találtam, az volt, hogy elnéztem, hogyan kavarja a levest és hogyan hámozza a sárgarépat nagy takarékosan. Morin urral ellenben szívesen voltam együtt.

Amikor kefével, tollseprűvel, nagy seprűvel fölfegyverezve hozzálátott, hogy kitakarítson egy termet olyan tisztára, ahogy ő szerette, vidám mosoly huzta szét a száját egész a füléig, karikaalaku szeme csillogott, széles arca kiderült; valami olyanféle takarítói hősiesség ömlött el rajta, mint Herkulesen, amikor Éliszben kitisztította Augiász istállóját. Ha szerencsésen el

tudtam ilyenkor csipni, ráakaszkodtam durva és szőrös kezére, amelynek marseillei szappan szaga volt, együtt fölmentünk az emeletre valamelyik lakásba, amit a lakók és cselédek távollétében ő gondozott. Két ilyen lakás volt, amire még ma is emlékezem.

Látom még Michaud grófné nagy termét, fantómokkal teli tükreivel, fehér huzatos butoraival és olajfestésű arcképével, amely egy tábornokot ábrázolt diszes uniformisában, lőporfüst és kartácstűz közepett. Morin megmagyarázta, hogy a festmény gróf Michaud tábornokot ábrázolja a wagrami csatatéren, mellén valamennyi kitüntetésével.

A harmadik emeleti lakás jobban tetszett nekem. Colonna-Walewski gróf lakása volt ez, amelyben akkor szállt meg, ha dolga volt a városban. Ezerféle különös és szép dolgot lehetett ott látni, kínai bálványokat, selyem kályhaellenzőket, lakkozott paravánokat, török pipákat, nargilékat, vadász-tropheumokat, strucc-tojásokat, gitárokat, spanyol legyezőket, bő divánokat, sűrű függönyöket. És mikor elbámultam ezen a sok ismeretlen dolgon, Morin elmondta, a torkát kissé köszörülve, hogy Walewski gróf híres «arszlán». Sokáig élt Angliában, most átutazóban van Párisban és Olaszországba készül utazni, ahová nagykövetté nevezték ki. Az előkelő világ életébe Morin avatott be.

És egy szép napon, amikor Morinnal együtt fölmentem Michaud grófné, Walewski gróf és más lakók lépcsőjén - (a ház homlokzata, amelyet gyakran elnézek, nem változott; ugyan mely előttem is ismeretlen okból nem néztem meg, hogy a lépcső is olyan-e még, mint gyermekkoromban volt?) - mondom, mikor Morin társaságában az első és második emelet közt jártunk, fölöttünk egy hölgyet pillantottunk meg, aki jött lefelé a lépcsőn. Morin, - aki roppant udvarias ember volt és mindenképp a gyermekes és tisztos jólneveltséget akarta belém nevelni - nyomban figyelmeztetett, hogy vegyem le a sapkámat, szoruljak melléje a falhoz és ő maga is levette görög sapkáját.

A fiatal hölgy világosbarna karmelita színű bársonyruhát viselt, indiai kásmir sálja volt, nagy pálmákkal diszitve. Finom, sápadt arcát kis capote keretezte be. Nagyon bájosan lépkedett. Amint elment mellettünk, nagy, égő fekete szemével lenézett rám, aztán kicsi, nagyon kicsi ajkából, amely gránátalma színű volt, komoly és fátyolos hang hallatszott, amelynek csengéséhez és kifejező erejéhez hasonlót még sohasem hallottam.

Igy szólt:

- Morin, a magáé ez a kis fiu?... Csinos gyerek.

Fehérkeztyűs kezét a fejemre tette.

Morin azt felelte neki, hogy az egyik szomszéd lakó gyermeke vagyok, mire újra megszólalt:

- Szép fiu. De a szülei jól vigyázzanak rá, mert piros az arccsontja és nagyon halavány az arca.

Ez a szempár, amely gyöngéden nézett rám, a színházban azzal a «fekete lánggal» gyult ki, amely a Racine Phaedróját emészt; az a kéz, amelyet oly szeretettel tett a fejemre, egyetlen intéssel parancsolta meg, a nézők nagy megindulására, Pyrrhus megölését. Rachel, a nagy tragika, akit utólért a tüdőbaj, amelybe bele is halt, ennek a betegségnek a jeleit kereste a szegény kis gyermek arcán, akivel véletlenül a lépcsőn találkozott a portás társaságában. Nagyon fiatal voltam még, amikor bucsut mondott a színháznak, sosem láttam szinpadon, de még ma is érzem a fejemre kis keztyűs kezének érintését.

XVII.

„A testvér az embernek természet adta barátja.”

Chausson nagynéném Angersben lakott, ahol született és férjhez is ment. Amint özvegyé lett, szigorú takarékossgal őrizte vagyonkáját és büszke volt arra a kis pezsgőborra, amit ő maga csinált és amivel szintén nagyon fukarul bánt. Ha Párisba érkezett, ami abban az időben nagy utazás számba ment, a szüleimnél szállt meg. Megérkezésének a hírért anyám és különösen az öreg Mélanie nem hallották szívesen, Mélanie félt a vidéki nő csökönyös, veszekedő kedvétől. Apám ezt szokta róla mondani:

- Csodálatos, hogy Renée nővérem nyolc évi házassága után és özvegyasszony létére is a vén leány legtökéletesebb, legszomorubb típusát képviseli.

Chausson néni, aki jóval idősebb volt apámnál, sovány, sárga nő volt; szűkre szabott, divatját mult viseletében vénebbnek látszott, mint amilyen volt és azt hittem, hogy borzasztón öreg, anélkül, hogy ezért inkább tiszteltem volna; ez a vallomásom nem kerül semmibe. Az öregkor tisztelete nem a gyermek természete; ezt csak beljük nevelik és nem is mély bennök. Nem szerettem Chausson nagynénémet, de bár nem vonzódtam hozzá, nagyon jól éreztem magam a társaságában. Érkezését élénk örömmel fogadtam, mert változást hozott a házba és minden változatosság gyönyörűségemre szolgált. Az ágyamat betölték a kis rózsás tapétájú szobába és ennek nagyon örültem.

Mikor születésem óta harmadszor volt nálunk, nagyobb figyelemmel vizsgált meg, mint addig és vizsgálata nem volt rám kedvező. Számos, egymásnak ellentmondó hibát talált bennem: oktalan heveségemet, és szememre vetette anyámnak, hogy miért nem fojtja el ezt bennem; nyugodtságot, amely nem illett koromhoz és nem ígért semmi jót, javíthatatlan lustaságot és féktelen élnkségemet, lassan érő értelmemet, koravén szellemességemet. Rossz tulajdonságaim közös forrását megjelölte. Szerinte a baj (és a baj nagy volt), onnan eredt, hogy egyetlen gyermek voltam.

Ha nem tudtam szorozni, ha kiöntöttem a tintatartómat a kék bársony bluzomra, ha mértéktelenül faltam a jó ételeket, ha nem akartam elszavalni Caumontné előtt a «Les Animaux malades de la peste» kezdetű verset, ha esés közben daganatot szereztem a homlokomra, ha Mohamed Szultán megkarmolt, ha sirtam, mert kanári madaramat egy reggel a kalitkájában mozdulatlanul, behunyt szemmel, égnek meresztett lábbal találtam, ha esett, ha szél fujt, mindennek az volt az oka, hogy nem volt testvérem. Egy este a vacsoránál titokban csipetnyi borsot hintettem arra a krémtorta szeletre, amely Mélanie számára volt félretéve, aki imádta az édességeket. Jó anyám rajtakapott a csinyen és szememre vetette cselekedetemet, amely sem az eszem, sem a szívem becsületére nem szolgált. Chausson néni még anyámat is tullicitálta és ebben a csinyben mély rosszaságomnak bizonyítékát látta, de megbocsátotta nekem, mert nincs se fivérem, se nővérem.

- Egyedül van - szólt. - És az egyedüllét rossz, a gyermekben kifejleszti azokat a perverz ösztönöket, amiknek csirája meg van benne. Tűrhetetlen, amit csinál. Nem elég, hogy meg akarja mérgezni az öreg dajkáját süteménnyel, hanem nekem a nyakamba fuj és eldugja a pápaszememet. Ha sokáig laknám nálatok, kedves Antoinettem, egészen bolondot csinálna belőlem.

Míthogy ártatlannak éreztem magam a mérgezés kísérletében és nem éreztem lelkiismeret-furdalást amiatt, hogy Chausson néniből bolondot csináltam, a vádjai alig érintettek. Nem hittem el az öreg nőnek egy szavát sem, hanem épp ellenkezőleg, minden véleményének pont az ellenkezőjét vallottam és elég volt, hogy ő azt kívánja, hogy nekem öcsém vagy hugom

legyen, hogy én ne vágyjam erre. Hiszen a játékban nem is volt társra szükségem. Bár az órák nem tűntek föl előttem oly rövidnek, mint ma, ritkán unatkoztam, mert nagyon gazdag belső életet éltem, nagyon erősen éreztem és átéreztem a dolgokat és magamba szívtam mindent, ami a külső világból megfelelt zsöngé értelmemnek. Tudtam egyébként, hogy a testvérekéik rendesen nagyon apróknak jönnek a világra, nem tudnak járni, beszélni és nem lehet semmi hasznukat venni. Nem voltam biztos benne, hogy az öcsémet, mire nagyobb lenne, tudnám-e szeretni, vagy ő szeretne-e engem. Káin és Ábel fönséges és ismert példája nem nyugtatott meg. Láttam ugyan az ablakomból, hogy a két ikergomba, Alfred és Clément Caumont egymás mellett szép csöndben nő föl, mint a gomba. De láttam gyakran az udvarban Jeant, a palafedőinast, amint úgy verte az öccsét, mint a répát, mert az ráöltötte a nyelvét és hosszú orrot mutatott neki. A példa tehát nem mondott nekem semmit. Aztán az, hogy egyetlen gyerek voltam, számtalan értékes előnnyel járt: például nem volt soha vitám senkivel, szüleim szeretetét nem kellett mással megosztanom és megőrizhettem azt a természetemet, azt a szükségletemet, hogy magamban szórakozzam, ami már kora gyermekkorom óta meg volt bennem. Azért mégis vágytam kis testvérére, hogy szerethessem. A lelkem tele volt bizonytalansággal, ellentéttel.

Egy nap megkérdeztem anyámat, hogy árulja el bizalmasan, hajlandó-e nekem testvérkét adni? Nevetve felelte, hogy nem, mert fél, hogy az épp olyan rossz lesz, mint én. Feleletét nem tekintettem komolynak. Chausson néni hazament Angersba és többé nem gondoltam arra, ami ottléte alatt annyira foglalkoztatott.

De elutazása után néhány nap vagy talán néhány hónap múlva - a legnehezebb számomra ezekben a pontos leírásokban az időrend megállapítása - egy reggel a keresztapám, Danquin ur jött el hozzánk ebédre. Gyönyörű, napfényes idő volt. A verebek csiripeltek a háztetőn. Hirtelen ellenállhatatlan vágyam támadt, hogy valami nagyszerű cselekedetet vigyek véghez, amely lehetőleg csodálatos is, amivel meg akartam törni az időm egyhangu mulását. Ilyen vállalkozás kieszelésére és végrehajtására az eszközeim nagyon gyarlók voltak. Gondoltam, hogy majd csak találok valamit a konyhán.

A konyhán égett a tűz, illatok terjengtek és benne nem volt senki. Mélanie, mielőtt tálalt volna, szokása szerint leszaladt a fűszereshez vagy a gyümölcsárushoz, hogy valami elfelejtett fűszert vagy egyebet vásároljon. A tűzön borsos nyulaprólék sistergett a lábasban. Erre a látványra ihlettség szállt meg engem. Az ötletemnek engedelmességgel, a nyulaprólékot levettem a tűzről és elrejtettem a lomos kamrába. Ez a dolog szerencsésen sikerült, eltekintve attól, hogy elégettem a jobbkezem négy ujját, a bal könyökömet és a két térdemet, leforráztam az arcom, bepiszkitottam a kötényemet, harisnyámat, cipőmet és a mártás háromnegyed részét kiöntöttem a tűzhelyre szalonnadarabkákkal és kis hagymákkal együtt. Ezzel még nem voltam megelégedve, előkerestem a Noé bárkáját, amit ujévi ajándékként kaptam és valamennyi állatját beleöntöttem egy szép vörösréz kaszrolba, amelyet a tűzre tettem a nyulaprólék helyére. Ez a pecsenye előnyösen eszembe juttatta a Gargantua lakomáját, amelyet hallomásból és színes képből ismertem. Mert ha Gargantua, az óriás kétágu villájára egyszerre egész sült ökröket tűzött, én pecsenyét csináltam a teremtés minden állatjából, az elefánttól és a zsiráftól kezdve, egészen a lepkeig és szöcskéig. Már előre élveztem azt a meglepetést, amit Mélanienak fogok szerezni; mit fog szólni az együgyű teremtés, ha a nyulpecsenye helyett egyszerre csak megpillantja az oroszánt és a nőtény oroszánt, a szamarat és a kancáját, szóval a teremtés minden állatját, amely megmenekült az özönviz elől, beleértve Noét és a családját is, akiket szórakozottságból együtt süttettem a többivel. De a következmények rácsáfoltak arra, amit vártam. Az a facsaró büz, ami a konyhából áradt, csakhamar elterjedt az egész lakásban; erre nem számítottam és másokat is meglepett. Anyám ijedten futott a konyhába, hogy megkeresse a büz okát és ott találta az öreg Mélaniet, aki egészen elfulva, karján a kosarával, rántotta el a tüztől a kaszrolt, hol a bárka állatjainak megfeketedett maradványai szörnyű füstöt ontottak.

- A kaszrolom! a szép kaszrolom! - siráncozott Mélanie kétségbeesetten.

És én, aki odasiettem, hogy találmányom sikerét élvezzem, egyszerre elszégyeltem magam és bánkódtam. Mélanie kérésére nagyon gyöngye hangon bevallottam, hogy a nyulaprólékot a lomos kamrában lehet megtalálni.

Az eset miatt nem szidtak meg. Apám, aki sápadtabb volt, mint rendesen, úgy tett, mintha nem látott volna meg. Anyám, akinek az arca égett, titokban vizsgálta az arcomat, gonosz vagy örült vagyok-e? Keresztapám volt köztük a legsiralmasabb látvány. Szája csücske, amelyet rendszerint szép kerek orcája és tokája övezett, most szomorun lekonyult. És aranyszemüvege mögött a szeme, amely az imént még élénk volt, nem ragyogott többé.

Mikor Mélanie fölszolgált a nyulaprólékot, a szeme vörös volt és könnyek peregtek le orcáján. Nem tudtam többé ellentállni, fölkeltem az asztaltól, rávettem magam öreg barátnőmre, összevissza csókoltam és magam is könnyekre fakadtam.

Mélanie a kötője zsebéből kivette kockás zsebkendőjét, a könnyeimet letörülte bütykös ujjai-
val, amik petrezselyem-szaguak voltak és könnyek közt mondta:

- Ne sirjon, Péter urfi, ne sirjon.

A keresztapám anyám felé fordult:

- Pierrotnak nincs rossz szíve, - mondta - de egyetlen gyermek. Magában van, unatkozik. Intézetbe kell adni, ott megismeri a szükséges fegyelmet és játszhat a kis pajtásaival.

Amint szavait hallottam, eszembe jutott Chausson nagynéném tanácsa, amit anyámnak adott és vágytam testvérkére, hogy ne kerüljek intézetbe és hogy legyen, aki szeressen és akit én is szeretek.

Tudtam, hogy a testvérkét a természet adja és minthogy nem tudtam, milyen körülmények közt jutnak ehhez az adományhoz azok a családok, akiket az Ég kedvel, - biztos voltam benne, hogy a testvérke alkotásában semmi sem pótolhatja azt az erőt, amely kicsíráztatja a földön. Homályosan éreztem is mélyen ezt az erőt, amely engem táplált, miután a világra hozott; és meg tudtam különböztetni annak a Cybelének a munkáját, akit imádtam, bár nem tudtam a nevét, - az emberek legcsodálatosabb munkájától is. Könnyen el tudtam volna hinni, hogy a varázsló tud embert csinálni, aki mozog, beszél, eszik; de sohasem hittem volna el, hogy ez az ember ugyanolyan anyagból van, mint az élő ember. Röviden: lemondtam arról, hogy a természet útján kapjak testvérkét és elhatároztam, hogy örökbefogadás útján kérem azt, amit a természet megtagadott tőlem.

Természetesen nem tudtam, hogy Hadrianus császár, amikor örökbe fogadta Antonius Piust és amikor Antonius adoptálta Marcus Aureliust, ezzel negyvenkét boldog esztendő adtak a világegyetemnek. Nem ismertem az örökbefogadás jogi természetét sem. Annyit mégis tudtam, hogy valami ünnepiességgel jár, ami inyemre lett volna; körülbelül úgy képzeltem el a dolgot, hogy szüleim magukra öltik ünneplő ruhájukat, hogy örökbefogadják a gyermeket, akit nekik bemutatok. A nehézség abból állt, hogy ezt a gyermeket megtaláljam. Kevés emberrel érintkeztem és azokban a családokban, akiket látogattam, nem igen mondtak volna le egy fiugyermekről sem, hacsak valami súlyos okból nem, mint ami például Mózes anyját kényszerítette, hogy kis gyermekét kitegye a Nilusra. Caumontné például a világért se mondott volna le ikergombáinak egyikéről sem. Ugy gondoltam, hogy könnyebb lesz valami szegény gyermeket találni és szóltam is evégből Morin barátomnak, aki azt felelte, hogy bár nagyon előnyös, ha egy család örökbe fogad valami talált gyermeket, de az én szüleim nem adoptálhatnak gyermeket, mert hiszen már van nekik egy. Ez az ok, aminek jogi fontosságát nem értettem, nem térített el szándékomtól és sétáimon Mélanie kíséretében egyre kerestem azt a gyermeket, akit örökbe fogadhatnánk. Bár Mélanie megtiltotta, mégis szóba álltam a kis

fiukkal, akikkel találkoztunk. Félénk, ügyetlen, sápadt kis fiu voltam és a gyerekek legtöbbször megvetettek vagy megbántottak. Ha pedig véletlenül épp oly félénk gyerekre akadtam, mint magam, némán váltunk el egymástól, lehajtott fejjel, nehéz szívvvel, mert egyikünk sem tudta megmutatni a másiknak a gyöngédségét, amit titokban érzett. Ebben az időben arról győződtem meg bizonyossággal, hogy bár nem vagyok kitűnő gyermek, de többet érek, mint a legtöbb ember.

Kis idő múlva, őszi napon, mikor egyedül voltam a szalónban, láttam, hogy a kandallóból előmászik egy kis savoyard, aki fekete volt, mint az ördög; látása inkább mulattatott, mint megijesztett.¹⁶

A kis savoyardok, akik Párisban a kéményeket tisztították, nem voltak ritkák. A régi házakban, amilyen a miénk is volt, a kandallónak a falba épített kürtője elég széles volt ahhoz, hogy egy gyermek beleférjen. A legtöbbször kis savoyardok végezték ezt a munkát. Azt beszéltek, hogy a hazájukbeli mormotától tanulták meg a mászást, de mászás közben csomózott kötelet használtak. Ez a kis savoyai, aki bemászott hozzánk, egészen fekete volt a koromtól, kis phrygiai sapkája le volt huzva a fülére, a sapkája is fekete volt, mint ő maga és mosolyogva mutatta vakitón fehér fogait és piros ajkát, amelyet megnyalt és tisztított. Vállán kötélcsomó és vakarókanál volt, egészen apró gyermek volt, rövid nadrágos. Csinosnak találtam és megkérdeztem a nevét. Vékony orrhagon felelte, hogy Adéodat a neve, Gervexben született, Bonneville közelében.

Feléje mentem és rokonszenves kitöréssel kérdeztem meg tőle:

- Akar a testvérem lenni?

Arlequinszerű arcában meglepetten forgott a szeme, a szája szélesre nyílt a füléig és a fejével bólintott, hogy: akar.

Ekkor valami viharos testvéri szeretet támadt bennem iránta és arra kértem, hogy várjon egy percig, aztán a konyhába futottam. Átkutattam a konyhai szekrényt, az ebédlő-szekrényeket is és végre találtam sajtot, amelyet magammal vittem. Neuchateli sajt volt; olyan alakú, mint a dugó, amivel a hordót dugaszolják be és innen vette a «bondon» nevét. A sajt érett volt, szederjes-bársonyos héját apró piros pontok tarkították. A sajtot odavittem testvéremnek, aki tapodtat sem mozdult a helyéről és csak csodálkozó szemét forgatta. A sajtot nem utasította vissza, a zsebéből elővette a kését, a dugóalakú sajtból nagy szeleteket vágott és a kés pengéjével a szájába tölta őket. Nagyon lassan evett, ami úgy látszik, a szokása volt, komolyan, higgadt lélekkel evett és a világért sem mulasztotta el, hogy közben lélekzetet vegyen vagy fujjon. Anyám belépett. Akkor már a «bondon»-ból csak a héja maradt meg. Kötelességemnek tartottam, hogy magyarázattal szolgáljak:

- Mama, ez a testvérem, én örökbe fogadtam.

- Nagyon helyes - felelte anyám mosolyogva. - De szomjan fog halni. Adjál neki inni.

Mélanie, akit véletlenül megtaláltam a konyhában, hozott egy pohár piros borral kevert vizet, amit a testvérem egy hajtással kiivott és utána a ruhája ujjával letörülte a száját és könnyebbülten fölsóhajtott.

Anyám megkérdezte tőle, hová való, kik a szülei, van-e családja és a kis kéményseprő, úgy látszik, jól megfelelt, mert mikor elment, anyám így szólt:

- Nagyon kedves a te testvéred.

¹⁶ Párisban a régi házak kéményeinek szűk volta miatt a kéményseprők többnyire gyermekek, csak ezek tudnak a párisi kéménybe bemászni és savoyard-oknak is nevezik őket talán, mert a legtöbben Szavójából valók.

El is határozta anyám, hogy megkérjük a mesterét, aki a rue des Boulangersban lakott, hogy egy vasárnap küldje el hozzánk a fiut.

Megvallom: Adéodat tisztára mosva és ünneplő ruhájában már kevésbé tetszett nekem, mint fekete frigiai sapkájával és kormos álarcával. A konyhában ebédelt és anyám meg én ki-mentünk hozzá, hogy megnézzük; kissé rösteltük a kíváncsiságunkat. Az öreg Mélanie intett, hogy ne menjünk közel hozzá, mert férges lehet, Adéodat illedelmesen viselkedett, de addig a világért sem akart enni, amíg vissza nem tette fejére a kalapját, amit levétettek vele. Ez a szokása kissé parasztosnak tűnt föl előttünk. Voltaképp azonban régi, előkelő szokás volt ez. A XVII. században művelt ember nem ült volna asztalhoz födetlen fővel. És illedelmes dolog volt, hogy ebédközben a fején tartsa a kalapját, mert az udvariasság arra kötelezte, hogy minduntalan megemelje a kalapját, valahányszor a szomszédja valami szivességet tett neki, vagy ha a szomszédnőjétől engedelmet kért, hogy szolgálatára lehessen. A «*Traité de la Civilité qui se pratique en France*» című művében, amely 1702-ben jelent meg Párisban, a szerző, De Courtin ur ezt írja: «Ha a művelt személy egészségedre iszik, avagy más egészségére üriti a poharát, fedetlen fővel kell ülni, kissé az asztal fölé hajolva mindaddig, míg iszik... Ha hozzád beszél, akkor is le kell vened a kalapot, hogy felelj neki és vigyázz, hogy tele ne legyen a szád. Ugyanilyen udvariasságot kell tanusítani, valahányszor szól hozzád, míg csak meg nem tiltja neked a kalaplevegést, ezután födött fővel kell maradni, hogy a tulságos ceremóniával ne zavarjuk a szomszédunkat». Adéodat kalappal a fején evett, mint XIV. Lajos udvarának valami régi nemese; igaz, hogy nem köszöngetett oly sokszor, mint az. Adéodat a hust a kenyérére rakta és a kezével vágott belőle darabokat, amiket a késsel együtt a szájába vitt; eközben nagyon méltóságteljes volt. Ebéd után anyám kérésére alig hallható hangon elénekelt egy népdalt hazájabeli tájszólással:

Escouto, Jeannetto,
Veux-tu d'biaux habits?
La ridetto!

Anyám kérdéseire kurtán, világosan válaszolt Adéodat. Elmondta, hogy télen Párisban dolgozik, de tavasz felé gyalog visszamegy a hazájába. Az anyja, aki szegény asszony, nem tud tehenet venni, hanem a sajtkészítő majorságban szolgál. Adéodat odahaza vagy az anyjával együtt dolgozik, vagy pedig a városi cukrászok számára áfonya-bogyókat szed a hegyekben, mert nagyon szegény emberek.

Elhatároztam, hogy pénzt fogok összetakarékoskodni, hogy Adéodat anyja tehenet vehessen, de hamar megfeledkeztem erről a szándékomról. A kis kéményseprő tavasszal hazament az anyjához. Anyám gyapjuruhát és némi pénzt küldött az anyjának. És minthogy értelmes, komoly fiunak ismerte meg, jó anyám irt a falujabeli tanítónak, hogy tanítsa meg a fiut írni, olvasni, ő viseli a neveltetése költségeit. Adéodat hálálkodó levelet irt neki nyomtatott betűkkel.

Sokszor érdeklődtem testvérem iránt, így tél elején is.

- A testvéred - felelte anyám - ott maradt a hazájában.

Többet nem mert mondani.

Adéodat fivérem nem tért többé vissza Párisba. Örök álmát aludta a faluja kis temetőjében. A gervexi tanító irt az anyámnak, de a levelet anyám nem mutatta meg nekem. A levélben az volt, hogy a kis Adéodat agyhártyagyulladásban meghalt, ő maga alig vette észre a betegségét, csak arról panaszkodott, hogy nagyon nehéz a feje. Néhány órával a halála előtt a jó madame Noziérről beszélt és a dalát dudolta:

Escouto, Jeannetto...

XVIII. Cochelet anyó.

Egy reggel, mikor fölkerítettem padlásszobájába az öreg Mélaniet, a szokottnál nagyobb figyelemmel vizsgáltam meg az ágyra terített jouyi vászonból való takaróját, amely - mondtam-e már? - rózsaleány megkoszoruzását ábrázolta. Nagyon tetszett nekem, izgatta a fantáziámat és fölkelte a kíváncsiságomat. Mélanie szememre vetette, hogy haszontalanságokkal bibe-lődöm.

- Ugyan mi szépet találsz, Pierrot, ezen a régi rongyon? Nagyon meg van toldozva-foldozva. A szegény boldogult madame Sainte-Lucie halottas ágyán, mikor náluk szolgáltam, még egészen tiszta volt. Ugy jutottam hozzá, mikor az örökösök az anyjuk ruháit szétszították a cselédek közt.

Én tovább kérdezősködtem:

- Ki ez a szép kisasszony, akinek ez a herceg rózsakoszorút tesz a fejére? Miért vannak ezek a dolgok, trombiták? És a fiatal leányok processziója? A parasztok miért kulcsolják össze a kezüket?

- Hol látod mindezt, kis urfi? Lehetetlen, hogy mindaz együtt ott van, amit mondasz. Föl kell tennem a pápaszememet, hogy lássam.

És rájött, hogy nem én találtam ki mindezt.

- Szavamra, igaz! Fiatal leányok, főurak, parasztok vannak idefestve. És még egyéb, mit tudom, mi. Ej, már ötven év óta van itt az ágyamon ez a takaró és eddig még nem vettem észre. Még a színét se tudtam volna megmondani. Pedig gyakran foldoztam meg.

Mikor Mélanievel együtt távoztam a szobájából, a sötét folyosó mélyéből mankó kopogását és visszhangos lépések zaját hallottam, amely közeledett. Megálltam és megrémülve láttam, amint az árnyékból kibontakozik egy rut öregasszony, aki kétrét görnyedten jár, úgy, hogy feje helyére a háta került és arca földszinü, a jobb szemén szörnyű lupuszdaganat. Belekapaszkodtam Mélanie kötényébe. Mikor a vénasszony eltűnt, a dajkám megmondta, hogy Cochelet anyó volt. Mélanie nem tudott róla többet mondani, mert nem beszélt vele soha, mintahogy mással sem beszélt, legalább ő ezt állította; de ezt az állítását nem kellett egészen komolyan venni, ezzel Mélanie csak a megbízhatóságát akarta tanúsítani, Cochelet anyó a folyosó végén förtelmes zugban lakott. De azért nem látszott, hogy nyomorban van, mert három macskája volt, akiknek minden reggel vett két souért májat. Bellaguet ur többször fölajánlotta neki, hogy besegíti a szegények házába, de az anyó olyan makacsul ellentállt, hogy azontul békében hagyták.

- Büszke nő - mondta Mélanie.

Aztán halkabb hangon tette hozzá:

- Királypárti. És azt mondják, hogy a vackában, ahol minden el van rothadva, pompás, liliomvirággal hímes paplana van.

Ennyi volt mindaz, amit Cochelet anyóról megtudtam. De kis idő múlva, mikor a Tuileries sétakertjében járkáltam Mélanievel, láttuk az öregasszonyt. Ült a padon és egy öreg rokkant katonát burnóttal kínált meg. Csinos főkötője fölött rossz fekete kalapot viselt 1820 divatja szerint és pálmával diszitett sárga kendő volt rajta, amely egészen foltos volt már. Álla, amelyet mankójára támasztott, remegett és vele rezgett jobb szemén a lupuszdaganata.

Az invalidus orra és álla csaknem összeért, mint a rák két ollója. Beszélgettek.

- Menjünk már - mondta Mélanie. És fölkel a helyéről. Én azonban kíváncsi voltam rá, hogy mit beszélget Cochelet anyó, a padja felé közeledtem.

Cochelet anyó nem beszélt, hanem énekelt. Régi dalt dudolt:

Que ne suis-je la fougère?...

XIX. Laroquené és Granville ostroma.

Laroquené a Teréz nevű leányával és Navarin nevű papagályával abban a házban lakott, ahol mi, az udvar végén. Gyakran láttam őt a szobámból, néha az ágyamból is. És egészséges, ráncos arca, amely a pincébe eltett almára emlékeztetett, gyakran megjelent kapucinus-párkányos ablakában egy szekfűvirágos cserép és a pagoda alaku papagály-kalitka közt, ahogy a régi holland festők festették a jó háziasszonyokat.

Minden szombaton estebéd után, ami hat óra felé végződött, anyám fölvette a capelineját - galléros főkötőjét - átmentünk az udvaron, hogy az estét Laroqueéknál töltsük. A kézimunkáját magával vitte kis selyemzsákban és Laroqueéknál varrt vagy himzett; más hölgyek is megcselekedték ezt; ez volt a szokás a régi világban és nemcsak a nyárspolgárok és kispolgárok szokása volt, ahogy ma hinnők, hanem XVI. Lajos korában a legmagasabb arisztokrácia is követte, amely nem volt oly szigorú erkölcsű. Madame Vigée-Lebrun beszéli az emlékirataiban, hogy az emigráció alatt, amikor az arisztokraták a nagy forradalom elől külföldre menekültek, Bécsben Thun grófnénál úgy fogadták, hogy leültették egy nagy asztalhoz, amely körül a főhercegnők és az udvari hölgyek szőnyeget himeztek. Ezt nem azért mondom, hogy azt gondolják, hogy az anyám és én hetenkint egyszer hercegnők közé jártunk.

Laroquené egyszerű öreg asszony volt, de nagy munkás, nagyon türelmes, szeretetteljes, okos asszony volt, aki jóban-rosszban megállta a helyét. Egyesítette magában egy egész francia századnak, az «ancien régime»-nek és az új világnak minden erényét, amelyeket a hozzá hasonló asszonyok a szívével, a szellemükkel tudtak egyesíteni, mint a David festő «Szabin női», akik férjeik mellett harcba vetették magukat.

Marie Rauline gazdag és fiatal normandiai parasztleány, köztársasági érzelmű szülők gyermeke volt, mikor a Vendéeban kitört az ellenforradalom. Mikor én ismertem, már több, mint nyolcvan éves volt és karosszékeiben ülve harisnyát kötött és ifjúságából történeteket beszélt el, amikre már senki se figyelt, mert mindennap, sőt naponta többször is elmondta őket. Ilyen volt például annak a kérőnek a története, aki nem volt magasabb, «mint a csizma» és a nagy mozgósításkor nem vált be katonának; minthogy pedig a köztársaságnak sem kellett ez a kérő, Marie Rauline sem akart róla tudni. Ezt a történetét rendszerint ezzel a szép dallal fejezte be.

Il était un petit homme,
Qui s'appelaît Guilleri Carabi.

Laroquené a legszivesebben Granville ostromának a történetét mesélte el, amelyet én is a leginkább szerettem.

Marie Rauline a köztársaság IV. évében férjhez ment egy köztársasági katonához, Eugéne Laroquehoz, aki Napoléon császársága idejében kapitány lett, résztvett a spanyolországi hadjáratban, amelyben Julian Sanchez guerilla-harcosai elfogták és megölték. Laroquené, mikor özvegygé lett, két leányával Párisban élt és kis rövidáru üzlete volt. Az idősebb leánya apáca lett és Cercyben a Szent Vér Hölgyei rendjének főnöknője lett; ott Séraphine anyja lett a neve. A másik leánya divatáruval kis vagyont szerzett. Mikor megismertem őket, már mindketten öregek voltak. Séraphine anyja, akit ritkán láttam, nemes egyszerűségével hatott rám; Teréz kisasszony, a fiatalabbik nővér mindig egyforma jókedvével tetszett nekem, nagyszerűen értett a «bolondságok» csinálásához. «Bétises»-nek, bolondságoknak nevezték azokat a karameles cukorkákat, amiket kis papírládban szolgáltak föl, aminek rám nagy művészi hatása volt. Teréz kisasszony jól tudott zongorázni is.

Biztosan számíthattunk arra, hogy Laroqueéknál ott találjuk Julie kisasszonyt is, aki hitt a szellemekben és akit barátságomba fogadtam, bár száraz és mogorva nő volt. De kísérteti történeteket mesélt, rettenetes és biztosan bekövetkező jóslásokat, csodákat. És öt éves korom óta szükségét éreztem, hogy valaki megerősítsen az ördögösségben való hitemben.

Sajnos, Laroqueéknál elrontotta az örömet, hogy kigyó lapult meg a füben. Ez a kigyó Dusuel Alphonsine kisasszony volt, aki egyszer titokban gombostűvel szurkálta a lábikrámat, mialatt kincsecskéjének nevezett. Anyámnak elpanaszoltam ugyan Alphonsine kegyetlenkedéseit, de voltaképp Alphonsine inkább megfélemlített, mint kegyetlenkedett velem szemben; hogy őszinte legyek, se meg nem félemlített, sem nem kegyetlenkedett velem. Nem is vette észre, hogy ott vagyok. Alphonsine nagy kisasszony lett; huncutsága már nem volt olyan naiv és egészen más áldozatai voltak, mint magamféle kis fiu. Jól láttam, hogy most a kegyetlenségét Teréz kisasszony egyik unokaöccsén, Fulgence Rauline-on gyakorolja, aki hegedün játszott és a zeneakadémiára, a Conservatoire-ra készült elő; és bár nem voltam féltékeny természetű és bár Alphonsine csunya és szeplős volt, mégis azt szerettem volna, hogy még mindig tüvel szurkálta volna a lábikrámat. Nem, nem voltam egyáltalán féltékeny és ha lettem is volna, nem Alphonsine valamelyik udvarlójára féltékenykedem. De mint önző lény, aki szeretetre, dédelgetésre vágyik, azt akartam, hogy az egész világ csak velem foglalkozzék, ha kínzás alakjában is.

Mikor a hölgyek és kisasszonyok belefáradtak a munkába, összehajtogatták kézimunkájukat és «libát» vagy lottót játszottak.¹⁷ A lottójáték nem tetszett nekem. Nem mondom, hogy már akkor átláttam ennek a játéknak sötét stupiditását. De nem felelt meg gyermeki eszemnek. Csupa számból állt és nem izgatta a képzeletemet. Játsszótársaim is nagyon elvontnak találhatták ezt a játékot, mert tréfákkal próbálták füszerezni, amiket természetesen nem a saját fejükből találtak ki, hanem őseiktől örökölték. Az arabs számjegyeknek mindenféle nevet adtak olyan tárgyakra, amelyekhez ezek a számjegyek hasonlítanak: 7: a kapa, 8: a lopótök, 11: a két láb, 22: a két tyúk, 33: a két pupos. Vagy pedig a számok hideg bemondását költői jelzővel élénkítették, mint például 9: «tartom a marhacombomat». Aztán voltak a számoknak nagyon régi elnevezései, amiket csak Laroque néni tudott már; - 1: hajsza Máté fején, és 2: testamentom, a régi és az új. Ezek ellenére is a lottó száraz és unalmas játék volt. Ellenben az előkelő libajáték, amit a régi görögöktől vettünk át, roppant tetszett nekem. A libajátékban minden él, minden beszél, ez maga a természet és a végzet; minden csodálatos és igaz benne, minden törvény és minden véletlen. A végzetes libák, amelyek minden kilencedik kockán állnak, valóságos istenségeknek tunkak föl előttem és minthogy akkor nagyon imádtam az állatokat, a nagy fehér madarak tisztelettel és rémülettel töltöttek el. Ebben a játékban a titokzatos elemet képviselték, a többi csak ész dolga volt. Ha meg kellett állnom a «vendégfogadóban», éreztem a pecsenye szagát. Beleestem a «kutba», amelynek peremén, nyereségemre vagy veszteségemre piros ingvállu és fehér kötőjű szép parasztleány várt rám; eltévedtem a «labirintusban», ahol ráakadtam a «kinai kioszkra»; annak néztem, mert nem ismertem Kréta régi művészetét. A «hidról» a «patakba» estem, «fogságba» jutottam megmenekültem a haláltól, végül bejutottam a «mennyei liba berkébe», hol minden boldogság várt rám.

Néha azonban, mikor jóllaktam a kalandokkal, mint Szindbad, a tengerész, nem kíséreltem meg többé a szerencsét, nem kockáztattam meg a kutat, a hidat, a labirintust, a fogságot. Leültem Laroquené lábához a kis piros tabouretre és messze az asztaltól, a lámpától, elmondattam vele Granville ostromát.

¹⁷ A libajáték (jeu de Poie) a mai gyermekeink „lóverseny”-játékára emlékeztet. Kartonlapra ragasztott „pálya” hatvanhét kockáján két fakockával játszik, a pálya minden 9-ik kockáján egy-egy liba van rajzolva.

És Laroquené, mialatt harisnyát kötött, elmesélte szóról-szóra a következőket:

- Mikor De La Rochejacquelein ur, a brigantik kapitánya elhagyta Fougérest, Rennesbe akart menni, de parasztruhába öltözött emigránsok kivájt botjukban üzenetet és aranyat hoztak neki Angliából. Henri ur, ahogy egymás közt nevezték a kapitányukat, nyomban megparancsolta a zsiványoknak, hogy menjenek Granvilleba, mert az angolok azt ígérték nekik, hogy a várost a tenger felől fogják ostromolni, míg nekik a szárazföld felől kellett volna megtámadniok Granvillét. De nem szabad az angolok ígéretében bizni. Ezt később egy bressurei ember mondta nekem. Amit én a saját fülemmel hallottam és a saját szememmel láttam, az a következő: A zsiványok ezrével érkeztek Granvilleba úgy, hogy a sétatérről látni lehetett őket, amint a parton, mint a hangyák nyüzsgönek. A város parancsnoka, a tábornok a La Manche tartomány önkénteseit és párisi tüzéreket vezetett ellenük, akiknek a karjára kékkel volt beróva a phrygiai süveg és alatta: «Szabadság vagy Halál». De a zsiványok mind többen lettek, elborították a szemhatárt és Henri ur, akinek fiatal leányos arca volt, bátran vezette őket. Akkor a tábornok látta, hogy nagyon sokan vannak a zsiványok. A tábornokot Peyrenek hívták; sok jót is, rosszat is mondtak róla, mint akkor mindenkiről, aki kezében tartotta a szekér rudját, de becsületes és ügyes volt. Amint tehát látta, hogy sokan vannak a zsiványok, riadót fuvatott, hogy rájuk ijesszen és visszavonulásra adott parancsot.

- Ezen a napon, minthogy anyám ágyban fekvő beteg volt, én vittem a városházára régi fehérenemünket, minthogy rekvirálták. Az ágyu bömbölt, sűrű füst borult rá a külvárosra. Az emberek kiabáltak: «El vagyunk árulva! Jönnék. Meneküljön, aki tud!» Az asszonyok úgy sikoltoztak, hogy talán a holtak is fölébredtek. Akkor Desmaisons polgártárs tollas kalapjával és háromszinű vállszalagjával a sétatérre rohant és láttam közlőrl, amint ott bukdácsol előttem, mint valami részeg és összeesik. Szíven találta egy golyó. És bár elrémltem, el tudtam gondolni, hogy errefelé olcsó most a halál. De senki sem törődött a veszedelemmel és két asszony esett el a sétatéren. Hazamentem, a házak fala mentén szorosan és a kapunk előtt egy párisi tüzért találtam, aki fát kért, hogy megtüzesithesse a golyóját. «Forró napunk van» - mondta tréfásan, mert hiszen gyalázatos szél fújt és az első hidegebb idő fagyát lehetett érezni.

- Azt feleltem a katonának: «Jöjjön, adok fát». De felém rohant a szomszéd Chappedelaine-leány és ordít: «Ne adj neki fát, Marie. Nem ég már eléggé a külváros!? Nem elég keresztény embert sütöttek már meg, mint a malacot? Idáig érzik a szaga! Ha fát adsz neki, majd lesz ne mulass. Ha bevonulnak a Vendée emberei, megölnék». Félelemből beszélt így és érdekből is, mert a városban a gazdagok pénzt adtak, hogy utat csináljanak a zsiványoknak. Azt feleltem neki: «Mathilde, tudod-e, hogy az urak, ha elfoglalják a várost, kivetik ránk a dézsmát és az angolokat hozzák a nyakunkra? Ha szolga akarsz lenni, amilyen voltál, ha át akarsz pártolni az angolokhoz, az a te dolgod. Én szabad akarok maradni és francia. Éljen a köztársaság!» A párisi tüzér meg akart csókolni. Pofonütöttem az illendőség kedvéért. De az emberek kiáltozni kezdenek: «Kusznak föl, úgy rohamozzák meg a várost!» Félttem, de inkább kíváncsi voltam, mint félős. Elsompolyogtam egészen a sétatérig és láttam, hogy a vendéeiek beleszurják a bajonettjeiket a falba, hogy létrafokot csináljanak így belőle. De a kékek, a forradalmi katonák, lövöldöztek rájuk a sáncok mögül és lelőtték a rohamozókat, akik szegények összetörték magukat a sziklákon. Végül, mikor látták a zsiványok, hogy a tenger felől nem jönnek segítségükre az angolok, elmenekültek és eldobták facipőiket. A tengerpart tele volt holttestekkel, akik ujjjaikkal még görcsösen szorongatták a rózsafüzérjuket. A Chappedelaine-leány az öklével fenyegette meg őket és azt mondta, hogy kevés büntetés nekik a halál. És mindazok, akik ki akarták nekik szolgáltatni a várost, most sértegették őket, mert féltek, hogy följelentik őket mint a köztársaság árulóit.

Ezt mesélte el Laroque néni és azt a történetet, amely immár több, mint százötven éves, szemtanu szájából hallottam.

XX.

Ekként csikorogtak a szörnyek a rettenetes agyarukkal.

(Ronsard)

A házunkra szomorú idők következtek. Apám aggodalmasan járt-kelt, anyám izgatott volt, az öreg Mélanie siránkozott. Az ebéd hideg némaságban folyt le, csak szüleim rövid szóváltásai törték meg a csendet:

- Gomboust rendezte a lejáratot?
- Gomboust nem is volt ott.
- Beszéltél a végrehajtóval?
- Rampon adott kölcsönt. De micsoda kamatra!... Ez az ember elevenen megnyúz minket.

Elhallgattak: az arcuk komorrá vált. Minthogy öröme volt szükségem, mint a virágoknak napfényre, elfonnyadtam ebben a szomorúságban.

Komor idők voltak. Apám, aki üzleti ügyekre a világ legalkalmatlanabb embere volt, belekeveredett egy vállalkozásba, nem is tudom, miért; egyik barátjában való vak bizalmából; tulzott kötelességérzésből; vagy abban a reményben, hogy feleségének kényelmes és könnyű életet biztosítson és fia neveléséről bőkezűen gondoskodhassék; mit tudom? Vagy talán csak szórakozás kedvéért úgy, hogy maga is alig vette észre, hogyan kerül bele a dologba. Gomboust nevű barátjával társult, hogy Saint-Firmin ásványvizét üzletileg kiaknázzák; ezt a vizet kiváló kémikusok analizálták és az orvosi egyetem több tagja nagyon hatásosnak ítélte gyomorbajok, máj- és vesebetegségek ellen.

Ez az üzlet, amelynek óriási jövedelmet kellett volna hajtania, tökéletes katasztrófával végződött. Lehetetlennek érzem, hogy elmondjam, milyen társaságot alapítottak az ásványviz forgalomba hozatalára és hogy apám mennyire volt részese a vállalkozásnak. Ez Balzac számára való téma és nem Nozière Péterke számára. Csak annyit mondok el belőle, amennyit gyerekekkel megértettem.

Adélestan Gomboust, az ásványviz tulajdonosa Saint-Firminben, Hautes-Pyrénées megyében, hatalmas benuult testű ember volt, aki ugyyszólván alig adott magáról életjelt. Mozdulatlan szempillái borították beesett szemét; száraz ajkai közül fehér fogai látszottak; egész arca halott volt; és mumiaszerű szájából üde, gyönyörűséges, ezüstfuvolára emlékeztető hang bugyogott dallamosan. Mankóra támaszkodott, gyermek vezette és megjelenése baljós, dermesztő volt.

Láttára Mélanie mindig fölsóhajtott:

- Na, jön a házba a szerencsétlenség!...

És talán mert nem tudta megjegyezni a nevét, vagy ezt a nevet nagyon gyászosnak találta, halkán mindig így jelentette:

- Az az ur van itt, akinek bőrzacskó van a szeme körül.

A szalonban gyakran voltam négy szemközt ezzel az élettelen testtel, amely félelmet gerjesztett bennem úgy, hogy alig mertem ránézni. De amint kinyitotta a száját, a hangja csodálatos volt. Gomboust megtanított rá, hogyan kell kötelekkel fölszerelni a vitorlás hajót, hogyan kell sárkányt eresztetni, hogyan kell Héron-féle szökőkutat csinálni és behízelgő szava, gondolatainak rendje, kifejezéseinek tisztasága elragadtak, bármily kevésbé tudtam is akkor méltányolni az emberi beszéd művészetét. Ez a holt szemű, holt testű ember csupa meggyőző erő tudott

lenni. Az imént kerestem az okát, hogy apám, aki okos és önzetlen ember volt, miért lépett be a saint-firmini viz társaságába. Az oka nyilvánvaló: Gomboust meggyőzte, Gomboust szava épp oly hatással volt szüleimre, mint rám. Ennek bizonyosságul szolgáljon a következő:

Este történt, ezeknek a komor időknek egyik legfeketebb estéjén. Paulin ur ügyvéd és kellemes ember; Bourisse ur, ügyvédsegéd és még kellemesebb ember; Phélieaux ur, végrehajtó, még Bourisse urnál is kedvesebb ember; Rampon ur, aki heti kölcsönöket adott és aki még Phélieaux urnál is kellemesebb volt: mindezek a maguk elragadó módján halálra ijesztették apám félénk és tiszta lelkét. Anyámat, aki Gomboustban látta romlásunk egyetlen okozóját, Mélanie értesítette, hogy itt van az az ember, akinek bőrzacskó van a szeme körül. Anyám haraggal fogadta őt az előszobában, hol a pad alá voltam bujva és azt képzeltem, hogy a pad alatt van Eu-Maris nympa barlangja és hogy én vagyok Telemachos. Némán kuksoltam a pad alatt és hallottam, hogy anyám szemrehányásokkal árasztja el a lomha Gomboust urat. Tördőfést éreztem a szivemben, amikor anyám így szólt hozzá:

- Uram, ön megcsalt minket, ön nem tisztességes ember.

Hosszu szünet után Gomboust remegő hangon válaszolt, amit izgalma még dallamosabbá tett, mint rendesen. Nem értettem meg, hogy mit mondott. Sokáig beszélt. Anyám meghallgatta, nem zavarta beszédében és én megfigyeltem az arcát, amely mindinkább megnyugodott és tekintetét, amely egyre szelidebb lett. Nem tudott ellentállni a varázsnak. Másnap ebéd idején apám egy ívet nyújtott át anyámnak, aki a szemével átfutotta azt, visszaadta az írást és így kiáltott föl:

- Ez már megint a Gomboust újabb gázsága!

Még ma se tudok sokat a saint-firmini ásványviz-társaságról, mert nem voltam annyira kíváncsi, hogy elolvassam a periratot, amelyet apám hagyatékában találtam és amelyet később elloptak tőlem, valamennyi családi irattal együtt. De joggal hiszem, hogy anyámnak tökéletesen igaza volt, amikor Gomboust urat fukarnak, kapzsinak, lelkiismeretlennek, egyszerűen: tisztességtelen embernek tartotta és meglepetve gondolom el, hogy ez a szerencsétlen, jóformán vak ember, aki moccanni is alig tudott, magának és másnak terhére volt, aki nem is élő testben, hanem valami husból való koporsóban élt, hogyan szerethette annyira a pénzt, hogy még csalásra és kegyetlenségre is vetemedett érte. Jóisten, mit csinált a pénzével?

Bizonyos jelekből arra következtetek, hogy szüleim tapasztalatlanságból és finomságból tulozták felelősségüket a saint-firmini társasággal szemben.

A törvény és az üzlet embereinek lettek zsákmányaivá. Rampon, a derék Rampon kötelességének tartotta, hogy segítségére siessen a neves orvosnak, a jó családapának és lehuzta még az ingünket is. Alapjában véve ez nem volt nagy katasztrófa, de nem maradt utána semmink. Anyám szegényes ékszerei, amiken nem volt sok az arany és a gyémánt, gyöngyei, ütött-kopott, nem teljes családi ezüstje, a cukortartó, aminek hattyunyak volt a fogója, a kávésbrik nagyapámnak, Saturnin Parmentiernak monogrammjával: mind, mind kézizálog lett és a törvény embereinek karmai közt maradt.

Egy nap, amikor apáin hazajött, így szólt:

- Megtörtént, Le Mimeurt eladtuk.

Le Mimeur kis majorság volt Chartres közelében, anyám egyetlen apai öröksége. Mint egészen kis gyermek voltam Le Mimeurben és csak arra a fehér pillangóra emlékszem, amely a szedersövény fölött táncolt, emlékszem a szitakötők bugó repülésére a szélhajlitotta nádas tájékán, emlékszem egy riadt csacsira, amely hosszú fal mentén futott és egy kis szürke lenvirágra, amelyet anyám mutatott:

- Nézd csak, Pierre, milyen szép.¹⁸

Ennyit jelentett számomra Le Mimeur és furcsa, kegyetlen dolog volt számomra, hogy eladták a szedersövényt, a nádat, a kékes-szürke lenvirágokat, a csacsit, a pillangót és a szitakötőket. Nem is tudtam elgondolni, hogyan történik az ilyen eladás. De az apám azt mondta, hogy megtörtént. És magamban elméláztam a fájdalmas titkon.

Le Mimeur, mint a többi dolgunk is, Rampon uré lett, aki nem tudta ezt magával vinni a másvilágra. Minden halott: szegény, Gomboust is, Rampon is, mint a többi. Ha tudnám, melyik temetőben van a Gomboust sirja, odamennék és belesugnám a fűbe:

- Hol van most a kincsed?

Igy tehát már kora gyermekkoromban megismerkedtem a törvény és az üzlet embereivel, ezzel a halhatatlan fajtával: minden megváltozik körülöttük, csak ők maradnak a régiek. Olyanok ma is, aminőknek Rabelais festette őket, megvan még a csőrük, a karmaik, megvan még a régi csiziós könyvük is.

Öt évvel e fekete napok után - amikre derüesebb idők következtek ránk - a kollégiumban Triaire ur, a tanárunk feladatul tűzte ki, hogy fejtsük ki a Hárpiák jelenetét az «Aeneis»-ből. Ezek a vészmadarak, ezek az emberfejű keselyük lecsaptak a kegyes Aeneas és társai asztalára, elrabolták a husokat, beszennyezték az ételeket és rémes büzt terjesztettek: én társaimnál jobban ismertem ezeket a jómadarakat, tudtam hogy ők a törvény, az üzlet emberei, a Gomboustok, a Ramponok. De a hárpiák barlangja, amely Vergilius leírása szerint ürüléktől és döghustól bűdös, tiszta és kellemes hely a végrehajtó hivatali helyiségéhez és zöld kartónjaihoz képest.¹⁹

Annyira gyűlöltem ezeket az embergyilkos papirosokat, hogy sohasem volt irattáram és iratrendező kartónom. El is vesztettem a papirosaimat, jámbor okmányaimat.

¹⁸ Valószínűleg lenvirág vagy vad lenvirág volt. A. F. megjegyzése.

¹⁹ Amikben az akta-csomókat őrzi.

XXI. A papagály.

Az öreg Mélanie, mialatt a kávéfőző szolgálta nekünk, jelentette, hogy Michaud grófnő papagája elrepült. Az emberek állítólag látták annak a háznak a tetején, hol Bellaguet ur lakik. Fölkeltem az asztaltól és az ablakhoz rohantam. Az udvarban egy csoport, amely a házmesterből és inasokból verődött össze, ég felé bámult és a karjaikkal mutattak az eresztől csatornájára. A keresztapám kávéfőző csészevel a kezében szintén odament az ablakhoz és tőlem kérdezte, hol a papagály.

- Ott - feleltem és én is fölfelé nyújtottam a karomat, mint a többi ember az udvaron.

De a keresztapám nem látta a papagályt és én nem tudtam neki megmutatni, mert magam sem láttam és csak mások tekintetére támaszkodtam; amikor fölfelé mutattam.

- Hát ön, madame Nozière, látja a papagályt? - kérdezte keresztapám.

- A papagályt?

- A papagályt - ismételte nevetve a keresztapám. Nevetése, amely csilingelt, mint a csengő, remegtette a hasát és megcsörrentette zsuppait a zöld selyem mellényén. Ez a nevetés rám is átragadt és nevetve ismételtem anélkül, hogy tudtam volna, mit mondok:

- A papagályt, a papagályt.²⁰

De jó, okos édesanyám addig nem nevetett, míg apám meg nem magyarázta neki, hogy a «perroquet» neve régebben «papegai» vagy «papegaut» volt. Ehhez keresztapám a következő példát fűzte:

- Gai comme un papagai (vidám, mint a papagály), mondta Rabelais.

Rabelais neve hallatára, amely nevet először életemben hallottam, elkezdtem hangosan nevetni, butaságból, gyerekességből, mert sejtettem se volt róla, hogy ez a név az isteni bohóságot, a jókedvű humort és a bölcsességnél bölcsőbb bolondságot jelenti. Mindazonáltal kacagásom méltó üdvözlése volt a «Gargantua» szerzőjének. Anyám hallgatásra intett és azt kérdezte, hogy joggal tartják-e az emberek vidámnak a papagályt?

- Madame Nozière, - felelte keresztapám - a «papegai» rimel a «gai» (vidám) szóval és ez is ok az egyszerű ember szemében, aki inkább a szavak hangzására, mint értelmére ügyel. Ilyen joggal azt is lehetne hinni, hogy a papagálynak örömet okoz az, hogy olyan szép zöld ruhája van. Nem nevezik-e a tolla zöld színét «vert gai»-nek (vidámszöldnek)?

Öt éves lehettem, mikor a Laroquené «Navarin» nevű papagályával összeütközésem támadt, amelyre ma is emlékszem. Megharapta az ujjamat és én meg akartam mérgezni. Kibékültünk azonban egymással, de azóta sem szeretem a papagályokat. Ismertem a szokásaikat a «La Volière d'Ernestine» (Ernesztin madárháza), amit ajándékba kaptam és amely néhány oldalon elmagyarázta az összes madarakat. Én is föl akartam tenni a társaságban és könyvem tekintélyére támaszkodva kijelentettem, hogy az amerikai vademberek papagályhúst esznek.

- Ennek a madárnak a hús - szólt keresztapám - fekete, rágós és ehetetlen lehet.

²⁰ A papagály franciául tudvalevőleg „perroquet”; de régebben „papegai” volt a neve és ezért nem érti a kis Nozière, hogy a keresztapja mit akar a „papegai” szóval.

- Hát nem hallotta, Danquin, - felelte apám - hogy Joinville hercegnő, akit nemrég hoztak haza a Pampasról a Tuileriákba, mikor meg volt hülve, nem akart tyuklevest enni, hanem papagálylevest kért.

Apám, aki ellensége volt a juliusi monarchiának és az 1848-iki forradalom után is haragudott Lajos Fülöp családjára, gunyosan vetette oda azt az anekdotát és anyámra nézett, aki sajnálkozott a száműzött hercegnők sorsán.

- Szegény hercegnők! - sóhajtott föl - drága árt fizetünk a közszereplésükért.

Hirtelen észrevettem a papagályt a háztető ereszén, fölordítottam diadalmasan úgy, hogy anyám összereszt, aztán kérdezte, mit akarok.

- Ott, ott, mama!

És dühös voltam azokra, akik nem látták.

- Ismeri, madame Nozière, a «Vert-Vert»-t? - kérdezte a keresztapám.

Anyám a fejével intett, hogy nem.

- Mi? Nem ismeri a «Vert-Vert»-t? Nagy mulasztás.

- Az embernek nincs ideje olvasni, Danquin ur, ha az embernek kis fia van, aki annyi nadrágot pusztít el, hogy az csuda. A «Vert-Vert» valami költemény?

- Költemény az, madame Nozière, még pedig bájos költemény:

A Nevers, donc, chez les Visitandines
Vivait naguère un perroquet fameux,
Il était beau, brillant, leste et volage,
Aimable et franc comme on l'est au bel âge.²¹

Az apácák a rajongásig szerették. A papagály

Plus mitonné qu'un perroquet de cour²²

éjjel

Il reposait sur la boîte aux agnus.²³

«Vert-Vert» úgy beszélt, mint egy angyal. De...

Keresztapám szünetet tartott.

- Hát aztán mit csinált? - kérdeztem.

Apám sietve megjegyezte, hogy én nem beszélek úgy, mint egy angyal.

- De - folytatta keresztapám - a papagály, mialatt a Loire-folyón végighajózott, hajósok és muskétások társaságában nagyon eldurvult beszédhez szokott hozzá.

- Lásd, Pierre - mondta anyám - ez a rossz társaság következménye.

- Keresztapa, meghalt már Vert-Vert? - kérdeztem.

²¹ Neversben a Visitandines - apácáknál - élt nemrég egy híres papagály. Szép volt, ragyogó, fürgé és csapongó - szeretetreméltó és nyájas, amilyennek kell lenni a szép ifjúkorban.

²² Akit jobban dédelgettek, mint valami udvari papagályt.

²³ Az Agnus (Isten báránya) szekrénye tetején aludt.

Keresztapám gyászos hangon, kenetteljesen felelte:

- Elpusztult, mert nagyon sok cukorkát evett. Sorsa legyen intő példa a torkos gyermekek számára.

És keresztapám az udvarra nézett le, amelyet napsugár aranyozott és mélabusan mosolygott:

- Milyen ragyogó szép idő! Az utolsó szép napok a legkedvesebbek.

- Az Ég ajándékának tekintjük őket - felelte anyám. - Nemsokára elkövetkeznek a hideg, komor napok. Debas apó épp ma délután fogja kitisztítani az ebédlőben a kályha csövét.

És a szobájába ment.

Ennek a napnak minden emlékezetes eseményére a legpontosabban emlékszem.

Anyám újra megjelent bársony kalapjában, amelynek két lekötő szalagja az álla alatt volt megkötve, bolhabarna színű selyem köpenyében és napernyőjével, amelynek a fogóját le lehetett csappintani.

Elgondolkodó arcáról láttam, hogy téli vásárlását akarja elvégezni és azon tűnődött, hogy hogyan tudná a legjobban beosztani a pénzét, amelyet nem magamagáért becsült, hanem amiatt a fáradtság miatt, amivel apám megkereste. Homlokomhoz közel vitte kedves arcát, megcsókolt, lelkemre kötötte, hogy tanuljam meg a leckémet, Mélanienak meghagyta, hogy nyisson ki egy üveg bort Debas ur számára és eltávozott. Apám és keresztapám is csakhamar kimentek a szobából.

Amint egyedül maradtam, nem fogtam hozzá a leckéhez. Valami hatalmas démon kényszerített rá, hogy ne tegyem. Rábeszélte, hogy ne tanuljam meg a leckémet és nem hagyott rá időt, mert folyton égetőn sürgős munkát adott mindenféle változatban.

Aznap rám parancsolta, hogy az ablaknál álljak és lessem a szökevény papagályt. De hiába kerestem mindenfelé a szememmel, a papagály nem jelent meg többé. Már ásitani kezdtem az unalomtól, amikor hirtelen zajt hallottam a hátam mögött, megfordítottam a fejemet és láttam Debas urat vakoló teknővel a fején, létrával, korsóval, kapaszkodó vassal, kötelekkel és mi egyébbel.

Nem kell azt hinni, hogy Debas ur kőműves volt, vagy kályhás. Debas ur könyvkereskedő volt, «bouquiniste», aki könyveit a quai Voltaire-en, a Szajna partjának alacsony kőfalán ládákban rakta ki. Anyám elnevezte Simon de Nantuának. Ez egy vándorkereskedőnek volt a neve, akinek a története egy régi, ma már elfeledett könyvben volt megírva, amelyet anyám velem is elolvastatott. Simon de Nantua vásárról-vásárra járt egy batyu vászonnal a hátán és folyton bölcselkedett, moralizált. Mindig igaza volt. A története szörnyen untatott engem. Mégis azt a nagy igazságot vontam le belőle, hogy nem kell, hogy az embernek mindig igaza legyen. Debas ur is, mint Simon de Nantua, reggeltől estig igazságot hirdetett és mindent csinált a mesterségén kívül. Szolgálatkész volt szomszédjaival szemben, valamennyinek dolgozott, szétszedte és újra megcsinálta a kályhákat, megdrótozta az eltört tálat, nyelet csinált a késnek, csengettyűt rakott föl, olajozta a lakatot, megigazította az inga-órákat, beköltöztetett, elhurcolkodtatott, a vízbefutaknak első segítséget nyújtott, a bormérésben propagandát csinált a rend pártja jelöltjeinek és vasárnap a «Szegények Kis Nővéreinek» kápolnájában énekelt a misén.

Anyám jóra való embernek tartotta, akit a jelleme társadalmi helyzete fölé emelt és tisztelt. Én alig tudtam volna elviselni örökös illendőségi és udvariassági leckéit, ha nem mulattatott volna szörnyen az ő tulzott munkakedve és én voltam a világon az egyetlen, aki megértette ennek a munkának a kómikumát. Ha megláttam, már vártam tőle valami mulatságosan lázas tevékenységet. Ezuttal sem csalódtam.

Az ebédlőnk kályhája fehér fayencéből volt, amely több helyen meg volt repedezve és hasadozva. A kályha a szoba sarkában egy fülkében volt, hol egy fayence-cső volt, amelyet szakállas emberfej koronázott. Tudtam másoktól, hogy ez Jupiter Trophonius feje. És ilyen hatalmas isten szakállá nagy hatással volt rám. Debas ur fehér bluzt öltött, fölmászott a létrán és néhány perc múlva Jupiter Trophonius feje a padlón hevert, az oszlopból pedig koromhullámok törtek elő, míg maga a kályha szétszedve, szétütve elborította romjaival az egész ebédlőt és a hideg hamu felhői tették zavarossá a levegőt. Finom por szállt föl a menyezet fölé, aztán lassan leereszkedett vastag rétegekben a butorokra és szőnyegekre. Debas ur gipszet habart a teknőben, amely kicsordult és csöpögött. Látszott rajta, hogy örül annak, hogy Jupiter Trophonius módjára dolgozhat, aki a világegyetemet kiragadta a Khaósz örvényéből. Ebben a pillanatban az öreg Mélanie lépett be, szatyorral a hóna alatt, vigasztalanul nézett körül és hosszút sóhajtott, aztán kérdezte:

- Hogyan fogok itt ma teríteni vacsorára?

És minthogy kedvező feleletet amugy sem várt, kiment.

Az udvarból egyszerre nagy zaj hallatszott. Bellaguet ur kocsisa, Alexandre apó, a mi házunk házmestere, a Caumonték cselédje, az ifju Alphonse egyszerre kiáltották:

- Ott van! Ott van!

Ezuttal tisztán láttam a házfedél ormán a Michaud grófnő papagályát. Zöld volt, a szárnya vörös. De alighogy mutatkozott, már el is tűnt.

Az udvaron az emberek arról vitakoztak, hogy merre repült. Az egyik azt állította, hogy Bellaguet ur kertje felé röpült, amit alighanem braziliai erdőnek nézett, hol ifjuságát töltötte. A másik szerint a rakpart felé tűnt el, hogy belevesse magát a Szajnába. A házmester látta, amint a Saint-Germain-des-Prés templom tornya felé sietett. Caumonték bolti segédje nagyobb valószínűséggel állította, hogy a papagály a háztetőre repült, hol eledelt talált. Simon de Nantua kikönyökölt az ablakon, figyelmesen hallgatózott. Én azt mondtam neki, hogy tudományomat fitogtassam, hogy az a papagály nem olyan szép, mint Vert-Vert.

- Mit nevezel te Vert-Vertnek?

Erre büszkén beszéltem neki a papagályról, amely Neversben a «Visitandines»-apácáknál volt. De az ember ne csillogtassa a tudományát a tudatlanok előtt. Simon de Nantua, miután szigorúan nézett rám a két szemével, amik olyanok voltak, mint két lámpagolyó, a szememre vetette, hogy haszontalanságokat beszélek.

Eközben mély gondolatok foglalkoztatták.

Ama szolgálatai közt, amikkel a szomszédjait lekötölte, első helyen állt a megszökött madarak elfogása, amit a legszivesebben végzett. Caumontnének több ízben visszahozta a csizmadarait. Ugy érezte, hogy parancsoló kötelessége, hogy visszaszerezze Michaud grófnő papagályát és nem sokat habozott. A fehér bluza helyett gyorsan zöld kabátot vett föl, amely ugy sárgált már, mint az őszi levél, nekem megmondta, hogy hová megy és ott hagyva az ebédlőben a Khaósz, amit már nem volt ideje eltakarítani, eltávozott. Én utána rohantam a lépcsőházba; egy ugrással átvettük magunkat a másik házba, amelyet csak nagyon rövid távolság választott el tőlünk. Ebben a szomszéd házban Morin volt a házmester és ott lakott Michaud grófné. Gyorsan fölfutottunk a lépcsőn a második emeletig és a nagy, tágranyított ajtón át bementünk a grófné lakásába, hol a legnagyobb gyász uralkodott. Az ebédlőben láttuk az üres kalitkát. Mathilde, a grófné szobaleánya elmondta, hogy mi előzte meg és okozta «Jacquot» szökését. Délután öt óra felé egy óriási, szürke, harciasságáról ismeretes kandur ugrott be az ebédlőbe. Jacquot megijedt tőle, a lépcsőházba menekült és a padlás ablakán át kirepült. Mathilde kétszer is elmondta az esetet. Mikor harmadszor is hozzáfogott, belopóz-

tam a szalónba és megtekintettem gróf Michaud tábornok életnagyságu arcképét, amely a legszélesebb falsíkot foglalta el.

A tábornok, mint már mondtam, diszruhájában volt lefestve, fehér nadrággal és kifényesített csizmával, a wagrami csatatéren. A lábánál tarackok, ágyugolyó, füstölgő gránát heverték; a kép háttérében katonák, akik a távolság miatt nagyon aprók voltak, puskából lövöldöztek. A tábornok széles mellén a «Becsületrend» nagy sasának szalagja és a «Szent Lajos-kereszt»-je diszelgett. Nem találtam semmi különöst abban, hogy Wagramban a «Szent Lajos-kereszt»-jét viselte. Később, mikor egy zsibárusnál viszontláttam a tábornok arcképét, megtudtam, hogy gróf Michaud tábornok, akit a Bourbonok kegyeikkel és kitüntetésekkel halmoztak el, utólag 1816-ban festette mellére ezt a keresztet. Simon de Nantua azzal zavart meg az elmélyedésben, hogy szalónba csak akkor lép be az ember, ha kéri és ha előbb letörülte a lábát. Leckéztetése rövid ideig tartott, mert az idő drága volt.

- Menjünk! - szólt.

És valami nagy kötéllel, amin bizonyára lógni akart a levegőben, fölment a lépcsőn. Én a nyomában, a kezemben üvegedénnyel, amit Debas ur rám bízott és amiben borba mártott kenyér volt csalétkül a papagály számára. A szívem hevesen dobogott, amikor azokra a veszedelmekre gondoltam, amikkel ez a kirándulás járhat. Semmiféle vadászkalandban vagy harci eseményben nem doboghatott annyira az arkanzaszi csapdavadászok, a délamerikai kalózkodók, a szentdomingói bölényvadászok szíve, mint az enyém most, a veszély mámorában. Fölmásztunk, míg a lépcső egészen el nem maradt a lábunk alól, aztán fölkapaszkodtunk egy molnárlétra halálosan meredek fokain egészen a padláslyukig, amelyen át Simon de Nantua a fél testével keresztülbujt. Már csak a két lábát és a hatalmas hátsó részét láttam. Hol gyöngéd hangon hívta Jacquot papagályt, hol a Jacquot rekedtes hangját utánózta arra az esetre, ha a papagály többre becsülné a saját hangját az emberénél: olykor fütyörészett, néha szirénhangon énekelt. Ezeket a bűbajos mesterkedéseit néha csak azért szakította meg, hogy udvariassági, erkölcsi leckékben részesítsen és megtanítson arra, hogy kell társaságban az orrot kifujni.

Az órák multak, a nap lassan lenyugodott és a háztetőre vetette a kémények egyre hosszabb árnyékát. Már kétségbeestünk, amikor egyszerre csak Jacquot megjelent. Caumonték bolti segédjének igaza volt. Kidugtam a fejem a padláslyukon és láttam, hogy a papagály nehézkes lépésekkel, kövér testét himbálva lassan lefelé jött a tűzfalon. Ő volt az! Felénk jött. Reszkettem az örömtől. Már egészen közel volt. A lélekzetemet is visszafojtottam. Simon de Nantua hangosan hívta, aztán kezébe vette a borba mártott kenyeret és a papagály felé nyújtotta. Jacquot megállt, bizalmatlanul felénk nézett, eltávozott, csapkodott a szárnyával és elrepült; repülése eleinte nehézkes volt, de mind gyorsabb és egyenletesebb lett, az egyik szomszéd ház teteje felé ment, aztán eltűnt a szemünk elől. Kellemetlen meglepetés volt, de Simon de Nantuát nem verte le a balszerencse; a karját kinyújtotta a házfedelek óceánja felé:

- Ott! - mondta.

Erélyes mozdulata, rövid szava hallatlan lelkesedéssel töltött el engem.

Belecsimpaszkodtam kopott kabátja szárnyába - és hogy az eseményeket úgy irjam le, ahogy emlékezetemben élnek - az érzésem az volt, hogy Simon de Nantuával együtt átszelem a levegőt és a felhők magasságából leszállok egy ismeretlen helyre, ahol faragott kőhomlokzatok magasodtak. És láttam sok mezitelen, hatalmas, szörnyű testű embert, akik a fénytelen égben lógtak. Némelyek a saját hatalmas testük súlyát tartották, mások kétségbeesetten szálltak alá a komor partok felé, hol szörnyű démonok leselkedtek rájuk. Ez a látomás szent borzalommal töltött el; szemem elhomályosodott, lábam reszketni kezdett. Ime, ezek azok az események, amik megragadták érzékeimet és eszemet és ahogy bevésődtek emlékezetembe: hiven emlékszem rájuk.

Ezzel szemben, ha szigorú kritika alá akarom vetni az eseményeket, azt kell mondanom, hogy minden valószínűség szerint Simon de Nantua és én viharebesen futottunk le a lépcsőn, a Szajna partja mentén rohantunk le, befordultunk a rue Bonaparteba és elértük a Szépművészeti Iskoláját, hol a félig nyitott ajtón át láttam Michelangelo «Utolsó Ítéleté»-nek Sigalon festette másolatát. Ez nemcsak föltevés, hanem maga a valószínűség. Nem akarok tovább erősködni ennél a pontnál, folytatom elbeszélésemet. Csak egy percig néztem a hatalmas lebegő testkolosszusokat és egy tágas udvarba kerültem Simon de Nantuával együtt, ahol háromszögű csákós örök álltak és hosszú haju, nagy puha kalapu fiatal emberek á la Rubens és a hónuk alatt rajzmappát szorongattak. Az örök azt mondták, hogy nem látták Michaud grófné papagályát. A fiatal emberek nevetve azt a tanácsot adták Simon de Nantuának, hogy ha el akarja fogni a papagályt, hintsen sót a farkára, vagy még jobb, ha megvakarja a fejét. A papagály, mondták, ezt szereti a legjobban.

És a fiatal emberek arra kértek minket, hogy adjuk át hódolatukat és üdvözlétüket Michaud grófnénak.

- Csirkefogók! - mormogta halkán Simon de Nantua.

És méltatlankodva távozott.

Mikor visszatértünk Michaud grófné lakásába, az ebédlőben ott találtuk... Kit?... a papagályt a kalitkájában. Nyugodtan állt egy tányéron, mintha soha onnan el nem mozdult volna. A padlón elszórt kendermagok elárulták, hogy az inmént megebédelt. Amikor feléje mentünk, felénk fordította kerek szemét, amely büszke volt, mint a kokárda, himbálta magát, fölborzolta a tollát és szélesre kinyitotta a csőrét, amely jóformán az egész arcát alkotta.

Egy öreg hölgy fekete csipkefőkötőben és sovány, fehér arca körül fehér hajcsigákkal - két-ségkívül maga Michaud grófné - ült Jacquot közelében és amint meglátott minket, elfordította az arcát. A szobaleány jött-ment és nem nyitotta ki a száját. Simon de Nantua forgatta a kezében a kalapját, mosolyogni próbált, de nagyon bambán állt ott. Végül Mathilde tudunkra adta gögösen, ránk se pillantva, hogy Jacquot magától jött haza a padláslyukon át, miután a padláson aludt, amelyet jól ismert, mert Mathilde vállán gyakran fölment oda.

- Sokkal hamarabb jött volna haza, - ha maguk el nem riasztják.

Nem marasztaltak minket. És, mintahogy Simon de Nantua a lépcsőn visszafelé megjegyezte, még frissítővel sem kínáltak meg minket.

Mikor sötét este hazatértem, a ház föl volt forgatva, anyám roppant izgalmaiban lázas lett, Mélanie sirt, apám pedig igyekezett megőrizni látszólagos nyugalma. Azt hitték, hogy cigányok vagy vándorkomédiások raboltak el engem, vagy a kocsi gázolt el, vagy legalább is elkóborogtam messzi, ismeretlen utcákban. Kerestek Caumontnél, Laroquenél, a metszet-árusnőnél és még Clérot urnál, a geographusnál is, ahová egy földgömb vonzott, amelyen nézni szoktam ezt a földet, ahol - azt hittem - fontos helyet töltök be. Mikor becsöngettem az ajtón, már a rendőrséget akarták értesíteni. Anyám aggodalmasan megvizsgált, megérintette a homlokomat, amely izzadt volt, kezével a hajamba turt, amely össze volt borzolva és tele volt pókhálóval.

- Honnan jössz? - kérdezte - így, kalap nélkül, a nadrágod is kilyukadt a térdeden.

Elmondtam kalandjaimat és hogyan követtem Simon de Nantuát a papagály nyomában.

Anyám fölkiáltott:

- Nem hittem volna, hogy Debas ur képes magával vinni ezt a gyermeket egy egész délutánra anélkül, hogy egy szót szólna nekem vagy másnak.

- Így van az, ha egy férfinak nincs nevelése! - jegyezte meg lehajtott fejjel Mélanie, a derék teremtes, aki szegény és tanulatlan kisember léteire is szigorú volt a szegényekkel és tanulatlanokkal szemben.

A szalónban ebédeltünk, mert az ebédlőben nem lehetett.

- Péter, - mondta az anyám, mikor a levesemet ettem - nem gondoltál arra, hogy hosszas elmaradásod halálos nyugtalansággal tölti el az édesanyádat?

Lenyeltem még néhány szemrehányást, de láttam, hogy főként Simon de Nantuára hárul a haragjuk.

Az anyám kifaggatott a háztetőn való kuszásaimról és megijedt arra a gondolatra, hogy milyen veszélyt álltam ki.

Megnyugtattam, hogy nem forogtam semmi veszedelemben. Igyekeztem megnyugtatni, meg akartam neki mutatni erőmet, bátorságomat és elmondtam, hogyan másztam föl a levegőben lógó létrán, hogyan kusztam föl falakra, hogyan kapaszkodtam bele a hegyes tetőbe, hogyan mászkáltam az esőcsatornában, de mindig hozzátettem, hogy nem volt veszedelmes. Anyám ajka reszketett és elárulta belső fölindulását. Lassankint megnyugodott, lehajtotta a fejét és a szemembe nevetett. És amikor elmeséltem, hogy láttam egy sereg mezitelen óriást, amint a levegőben lógtak, azt felelték erre: «hát még mit nem!» és aludni küldtek.

A papagálylyal való kaland nevezetes esemény volt a családukban és barátaink körében. Édesanyám némi anyai büszkeséggel mesélte el a háztetőn való kirándulásomat Debas urral, akinek soha többé nem bocsátott meg. A keresztapám gunyosan papagály-vadásznak nevezett engem; még Dubois ur is²⁴ aki nagyon komoly ember volt, mosolygott ezen a kalandon és megjegyezte, hogy a harcias papagály a zöld frakkjával, nagy fejével, vastag és kurta nyakával, széles mellével, zömök természetével, barátságtalan arcával nagyon emlékeztet Napoléon profiljára, amint a «Northumberland» fedélzetén szokták festeni. Marc Ribert ur pedig, a bársonyruhás, nagyhaju romantikus, aki Ronsard költeményeit szerette idézni, az esetem elmondása után mindig ezt mondta:

Quand le printemps poussait l'herbe nouvelle,
Qui de couleurs se faisait aussi belle,
Qu'est la couleur d'un gaillard papegai,
Bleu, pers, gris, jaune, incarnat et vert gai...
.....²⁵

²⁴ Bővebben lesz szó Dubois urról és valami Marc Ribert urról. Emlékezéseim egy másik kötetében, amely azt követni fogja. *A. F. megjegyzése.*

²⁵ Mikor a tavasz kikeltette az új fűvet - Amely színekkel oly szépre ékesítette magát - Mint a vig papagály színe - Kék, zöldeskék, szürke, sárga, lóhere-piros és kacagó zöld...

XII. Hyacinthe nagybácsi.

Nagyon meg voltam lepve, mikor a szalonba benyitottam és láttam, hogy anyám egy tekintélyes külsejű öreg urral beszélget, akit először láttam életemben. Kopasz koponyája, amelyet fehér haj koronázott, rózsaszínű volt. Arca színe világos, szeme kék, ajka mosolygó. Frissen volt borotválva, két «nyulláb» volt növesztve a kerek arca két felén. Szalónkabátja gomblyukában ibolyacsokor volt.

- Ez a te kis vitézed, Antoinette? - kérdezte, mikor engem meglátott. - Az ember azt hinné, hogy lyánka, olyan szelid és félénk. Levest kell neki adni, hogy ember legyen belőle.

Intett, hogy közelebb menjek, a vállamra tette a kezét és így szólt hozzám:

- Fiacskám, abban a korban vagy, amikor az ember azt hiszi, hogy az élet csak mosolyból és simogatásból áll. Egy nap aztán észreveszi az ember, hogy az élet gyakran nehéz és néha igazságtalan és kegyetlen. Kívánom neked, hogy ne ismerd meg a szomorú oldalát. De tudd meg és ne felejtsd el soha, hogy bátorsággal, becsületességgel az ember legyőz minden megpróbáltatást.

Arca őszinteséget és jóságot tükrözött. Szava a szívéhez szólt. Az ember nem tudott meghatottság nélkül a szemébe nézni, amely könnybe lábadt.

- Fiam, a szerencse neked kiváló szülőket adott, akik majd segítségedre lesznek abban, hogy pályát válassz, amikor eljön annak az ideje. Nem akarsz katona lenni, fiam?

Anyám felelt helyettem, hogy nem hiszi, hogy erre volna kedvem.

- Pedig szép pálya, - szólt az öreg - a katonának ma nincs ebédje, nincs szállása, szalmán fekszik, mint a kutya és holnap palotában ebédel, hol a legelőkelőbb hölgyek tartják szerencséjüknek, hogy kiszolgálhatják. A katona ismeri a változatosságot és mindenféle életet él. De ha egy nap viselni fogod az egyenruhát, jusson eszedbe, fiam, hogy a katona kötelessége, hogy megvédje az özvegyet, az árvát és legyen kegyelmes a legyőzött ellenséggel szemben. Én, aki ezt mondom neked, Nagy Napoléont szolgáltam. Sajnos, már több, mint harminc éve, hogy a harcoknak ez az istene elhagyta a földet és utána senki sem képes a világ meghódítására vezetni sasainkat. Fiam, ne légy katona!

Gyöngéden visszatölt és anyám felé fordulva folytatta beszélgetését, amit az elébb megszakított.

- Csak egy kis berendezést kérek. Nem többet, mint ami beleillik egy erdőőr lakásába. Ez tehát el van intézve és neked köszönhetem, Antoinette, hogy elérhetem leghőbb vágyamat. Mozgalmas és kalandos élet alkonyatán élvezhetem majd a nyugalmat. Oly kevésre van szükségem! Mindig arra vágytam, hogy valami csendes faluban fejezzem be életemet.

Fölemelkedett, udvariasan megcsókolta anyám kezét, rokonszenvesen felém bólintott és elment. Tartása nemes, járása biztos volt.

Nagy meglepetéssel tudtam meg, hogy ez a szeretetreméltó öreg nem más, mint Hyacinthe nagybácsi, akiről mindig csak borzalommal és rosszalással beszéltek, aki mindenüvé csak bajt és kétségbeesést hozott magával, szóval: Hyacinthe bácsi, a család réme és szégyene. Szüleim rég ajtót mutattak neki. De Hyacinthe tiz évi hallgatás után megindító levélben jelentette be anyámnak azt a szándékát, hogy szülőföldjére akar visszavonulni egy majorságba, ha anyám utiköltséget ad neki és némi pénzt, hogy szerényen berendezkedhessék. Erősködött, hogy ott,

falun meg tud majd élni, mert igazgatni fogja egy tejtestvére jószágát, akivel a legjobb viszonyt tartotta fenn. Anyám nem hallgatott apám tanácsára és pénzt adott kölcsön az öregnek.

Kis idő múlva megtudta, hogy Hyacinthe nagybácsi, miután elmulatta a pénzt, amit más célra kapott, titkára lett - egy emberkereskedőnek, aki a rue Saint-Honoréban lakott. Emberkereskedőknek nevezték azokat, akik fizetség fejében olyan gazdag fiatal embereknek, akiknek nem volt kedvük katonáskodni, helyetteseket szereztek. Az emberkereskedők sokat kerestek, de nem örvendtek valami nagy becsülésnek és a titkáruk nem tarthatott számat sok tiszteletre. Az emberkereskedők legnagyobb része a rue Saint-Honoré és a rue du Coq sarkán lévő egyik házban laktak, amely tetőtől talpig olyan cimtáblákkal volt borítva, amiken a becsületrend keresztje és a háromszinű zászló diszelgett. A földszinten volt egy üzlet, hol régi zsinórokat és vállrojtokat árultak, aztán egy korcsma, ahová olyan katonák jártak, akik, miután leszolgáltak a hét évüket, amire az állam kötelezte őket, tovább akartak szolgálni. Cégérül bádogra festett kép szolgált, amelyen lugasban asztalnál két gránátos ül és mindketten egyszerre töltik ki bőkezűn sörös üvegeiket és mindegyik boldog, hogy úgy öntheti ki a palackjából a sörét, hogy a habos ital, miután merész ivet irt le a levegőben, a pájtása poharába löttyen. Itt volt az, ahol - félek - piszkos függönyök mögött látta el új hivatalát Hyacinthe bácsi, akinek az volt a dolga, hogy addig mulattassa és itassa a kiszolgált katonákat, amig engedékenyebbek lesznek az ár tekintetében, amiért mások helyett tovább szolgálnak. És lehet, hogy amikor elmentem ez előtt a rue Saint-Honoré-beli ház előtt, a mulatságos cégér miatt könnyebben tudtam elviselni annak a korcsmának a látását, hol családunk szégyene dőzsölt.

Hyacinthe nem volt képzett ember, de jól számolt, azonkívül «szép keze» volt, ahogy akkor mondták: vagyis szépiró, azaz hogy calligraphus volt. Emlegették, hogy Bonaparténak az olaszországi francia hadsereghez intézett proklamációját mikroszkópusan apró betűkkel írta le úgy, hogy a betűalkotta vonalak az Első Konzul arcképét írták le. Hyacinthe 1813-ban vált be katonának és a következő évben adjutánsi rangra emelték, résztvett a franciaországi hadjáratban és azzal dicsekedett, hogy egy éjjel Craonne közelében a táborban beszélgetett a császárral.

- Felség, - mondta neki Hyacinthe - utolsó csöpp vérünket is föl fogjuk áldozni sasainkért, mert ön a Haza és a Szabadság megtestesítője!

- Hyacinthe, ön megértett engem - felelte a császár.

Sietve jegyzem meg, hogy erre a beszélgetésre csak egy tanu van, maga Hyacinthe, aki másnap - a saját vallomása szerint - kitüntette magát Craonnenál. És minthogy néha a legszebb cselekedetek érik el a legrosszabb eredményt, Hyacinthe is, aki a maga idejében hős volt, azt hitte, hogy most már egész életére eleget tett kötelességének és nem ismert többé sem Istent, sem törvényt. Egy nap alatt kimerítette minden erényét. Kétséges, hogy ott volt-e Waterloonál és életének ez a pontja örökké homályos marad. Már akkor bujta a korcsmákat és jobb szeretett a harci kalandjaival dicsekedni, mint őket újra átélni. Huszonkét éves mult, amikor 1815-ben szabadságolták. Szép, erős, vidám fickó volt, nagy szoknyavadász, női szívek hóhéra. Anyámnak egyik nagynénje, gazdag parasztleány beleszeretett és Hyacinthe feleségül vette, hogy aztán a pénzével dobálózzék. Megcsalta a feleségét, rosszul bánt vele, elhagyta, az asszony mégis örülten szerette. Kibékültek és az asszony akkor még jobban megszerette őt, mint ha hü maradt volna hozzá. Az asszony takarékos, sőt fukar volt, de Hyacinthe-tel szemben bolondul bőkezű. Ebben az időben Hyacinthe Páris és Pontoise közt volt folyton utban; széles tetejű, acélcsattos szürke kalapot, aranygombos zöld redingote-t, nankin nadrágot, fényes csizmát viselt és kétkerekű angol kocsin járt, amely méltó lett volna Carle Vernet ceruzájára. A Cydalise-ekkel a divatos «Boeuf á-lá Mode»-ba és a «Rocher de

Cancale»-ba járt,²⁶ éjszakáit pedig kártyabarlangokban töltötte, így néhány év alatt a nyakára hágott a felesége földjeinek, legelőinek, erdeinek és malmának. Miután nyomoruságba döntötte nejét, elhagyta őt; azontul kalandos életet élt egy Huguet nevű volt postamesterrel. Ez a Huguet vézna, alacsony, görbelábu, rosszul fésült ember volt, akit Hyacinthe tetszése szerint inasának, társának, vagy ha baj volt, főnökének is kiöltöztetett. Nagy csirkefogó volt ez a Huguet, az egész világot becsapta, de Hyacinthe-tel szemben a leghivebb, legáldozatkészebb, legnemesebb barátnak bizonyult. Huguet királpárti volt és ő vitte be a Fehér Terrort Aveyron megyébe, ahová való volt, de bonapartista lett Hyacinthe kedvéért, aki a bonapartizmust foglalkozásszerűen üzte. Hyacinthe bonapartista jelmezt viselt: hosszú, állig begombolt redingote a testén, ibolyacsokor a gomblyukában, fütykös a kezében. A boulevard de Gand-on²⁷ mindig körülvette néhány bajtársa és Huguet, mint valami hü vizsla követte, együtt szidták Angliát a Napoléon fogsága miatt és a vendéglőből kijövet északnyugati irányba fordult és bosszuálló ujjal fenyegetett a «perfid Albion» felé; ajka pedig azt rebegette, bár jönne el az ember fiának uralma.²⁸ Ha a király valamelyik hűséges alattvalójával találkozott, aki ezüst liliummal volt dekorálva, dörmögött magában: «Ez is Ulysses egyik társa». Ha el tudott fogni egy kutyát úgy, hogy senki sem látta, fehér kokárdát tűzött a farkára.²⁹ De összeesküvésbe, komplottba nem keveredett bele és még a párbajozást is kerülte. Hyacinthe nagybácsi, mint Panurge is,³⁰ félt az ütlegektől. Helyette Huguet volt a bátor és mindig kész volt rá, hogy barátját kirántsa a csávából.

Hyacinthe arra kényszerült, hogy szellemi kincseiből éljen és a szépirás és könyvelés tanára lett, iskolát nyitott a rue Montmartre-ben. Huguet főlmosta a padlót és kolbászt sütött, mialatt Hyacinthe tanítványokat várt és mesteri módon ludtollat metszett, amelynek a hegyét a balkeze hüvelykujjának körmére tette, hogy zsebkésével megtegye a mesteri metszést, amely kettészelte a toll hegyét. De hiába metszette a ludtollakat és a kapu alatt is hiába volt ott a tábla, amely rondirással, angol írással, góthikus írással és «bátarde» írással hirdette, hogy Hyacinthe hites szépirás-szakértő és okleveles könyvelő. Tanítvány egy sem jelentkezett. Hyacinthe biztosító-társasági ügynök lett. Előkelő megjelenésével, meggyőző szavával sok üzletet köthetett volna. De a bor és a szerelem fölemésztették első keresetét és megakadályozták az újabb keresetben, bár Huguet mindent megtett az érdekében, ő maga járt el a barátja helyett az üzletek megkötésében, de ez nem sikerült neki, mert rettenetesen kancsalított, borszagu volt, dadogott. Ez után a balsiker után a két cimbora a Montrougeon egy gipszöntő műhelyében vivóiskolát nyitott, hol Hyacinthe mint vivómester, Huguet pedig mint élővivó szerepelt. Minthogy a gipszöntő tovább is folytatta a működését a maga óráiban, a gipsz lerakódott a padló hasadékaiba, a vivók minden erős, dobbantó lépésére csipős gipszfelhő szállt föl, amely a vivók szeméből az álarc alatt könnyeket csalt ki és prüszögniök is kellett tőle. Megint csak a bor és a szerelem vetettek véget ennek a nemes fegyveres mesteriségnek.

Mindenféle sikertelen próbálkozás után Hyacinthe egy csodaport akart forgalomba hozni, a «Hegység Vénjének Életelixirje» címmel, ami Gibet doktor receptje szerint készült és Hyacinthe elhelyezte a fűszereknél és gyógyszereszeknél. De ez a társas vállalkozás is rossz

²⁶ Híres vendéglők Lajos Fülöp korában; a „Cydalise”-ek az akkori kor divatos hölgyei, akik épp oly feltűnő eleganciával öltözködtek, mint az akkori élvágó dandy-ifjúság.

²⁷ Ma: boulevard des Italiens.

²⁸ Napoléon fiának, a Sasfióknak uralmára célzott.

²⁹ Királpárti jelvényt.

³⁰ Rabelais egy alakja.

végül fenyegette, mert a hatóságok azzal gyanúsították meg Gibet doktor urat, hogy bitorolja az orvosi címet; Huguet is, mint hiszik, néhány hónapi elzárást kapott az ügy következtében.

Hyacinthe ezután az állam szolgálatába bocsátotta a tehetségét és felügyelő lett a Központi Vásárcsarnokban. Éjjel volt a hivatala, de többször lehetett a korcsmában megtalálni, mint a piacon és bár Huguet barátja mindenképp segítségére volt, többször megbüntették, végül elbocsátották a szolgálatból. Hyacinthe ezt politikai üldözésnek minősítette. Azt állította, hogy mint Napoléon régi katonáját üldözik. Az üldözöttet néhány liberális politikus vette pártfogásába és másolói állást szereztek neki. Hyacinthe tehát büszkén másolta a «Pörmélnküli Védők» című három fölvonásos verses vigjátékot, amit Étienne ur irt, az az Étienne, aki Hyacinthe szerint «nem azért nagy író, mert az Akadémia tagja volt, hanem, mert egy király elűzte onnan». Tudvalevőleg 1816-ban Étiennt kizárták az újjászervezett «Institut»-ból. Eközben Hyacinthe fölbiztatta Huguet barátját, hogy borral kereskedjék és csempéssze át a vámon, ami körülbelül ötezer frank pénzbüntetést és hat havi fogházat eredményezett Huguet urnak.

- Ez nem a legrosszabb üzlet, amit kötöttem - mondta Huguet némi eltűnődés után. Ez a cinizmusa fölháborította a craonnei hőst, aki szeretett erkölcsöt prédikálni és Huguet cimboráját, mialatt együtt iddogáltak, a kötelesség és a törvény tiszteletére tanította. Huguet hallgatta, bámulta és könnyeket sirt a poharába. Vagy az egyenes uton kell járni, vagy vissza kell rá térni; ártatlanság vagy megbánás: ez volt az öreg katona jelszava. Miután Hyacinthe látta, hogy Huguet a megbánásával rehabilitálva van, vele együtt megalapította a «Páris Városi Nyomtatványterjesztő Társaság-ot, de ez a vállalkozásuk sem sikerült. Azt hiszem, ennek a társaságnak a bukása után volt az, hogy Hyacinthe fölkereste anyámat úgy, ahogy már leirtam és azután emberkereskedő lett.

Vállalatainak az az egy jó oldaluk megvolt, hogy nem tartottak sokáig. Emberkereskedőnek sem maradt meg sokáig. Ki tudná elsorolni, hogy aztán még milyen mesterségeket folytatott. Családja csak az utolsó vállalkozásáról értesült. Hyacinthe, aki nagyon megöregedett, a rue Ranbuteau egyik korcsmájának a hátulsó szobájában jogi irodát nyitott. Ott ült egy palack fehér bor és egy zacskó sült gesztenye mellett és jogi tanácsokat adott a kerület kiskereskedőinek, hogyan lehet kijátszani a hitelezőjüket, vagy hogyan kell elkerülni a törvény üldözését. Mondtam-e már, hogy Hyacinthe bácsi nagymestere volt a törvénycsavarásnak? Ravasz, furfangos ember léte végnél volt a perrendtartásban és lefőzte volna ebben még Chicaneaut is.³¹ A bélyeges papiros volt a legfőbb gyönyörűsége. Korcsmai hátsó szobájában egyszersmind a környékbeli cselédek levélírója volt. Barátja, a kicsi, sánta és fürge Huguet most sem hagyta el. A korcsma végében padláskamarában laktak. Huguet leleményes módon tudott dohányt szerezni barátja pipájába. Egy éjszaka Huguet cimborát utonállók késsel megsebesítették a két váll között és a kórházba került. Hyacinthe meglátogatta. Huguet rá mosolygott és meghalt.

Hyacinthe megint kérvényeket szerkesztett és bajban lévő boltosoknak és szerelmes szakácsnéknak szolgált ügyvédül és perfekt levelezőül. De a «szép keze» elkezdett remegni, a tekintete elhomályosult, a feje megnehezedett; órák hosszat szundikált vagy gondolat nélkül maga elé bámult. Hat héttel Huguet halála után szélütés érte. Elvitték a rue du Sabot egyik szobájába, hol a felesége lakott, aki negyven év óta nem látta és most is úgy szerette, mint nászuk éjjelén. Gyöngéd ápolásába vette. Hyacinthe balkarja megbénult, a lábát is vonszolta, alig mozdult már és nem beszélt többé. Minden reggel a felesége az ágyból az ablakhoz vitte és ott töltötte a napot, az eget nézte. A felesége megtöltötte a pipáját és folyton szemmel

³¹ Chicaneau = a Racine „Plaideurs” c. darabjának törvénycsavaró hőse.

kísérte. Hat hónap múlva újabb hűdés érte és hat napig mozdulatlanul feküdt. Béna nyelvével érthetetlen szavakat mormogott, de azt hiszik, hogy halála pillanatában Huguet barátját hívta.

Apám sose ejtette ki Hyacinthe nevét. Anyám kerülte, hogy beszéljen róla. Mégis többször elmondta az alább következő történetet, amely annyira jellemző Hyacinthe nagybácsira.

Hyacinthe az 1830-iki forradalom idején már elmúlt negyven éves, de a nők iránt nagyon érdeklődött és unatkozott a lakásán.

A Trois Glorieuses alatt³² hallgatott és a népert lelkesedett. Julius 30-ikán, mikor már legyőzték a királyhű csapatokat, a lövöldözés már mindenütt megszűnt és a Tuileriák ormán a háromszínű lobogó lengett, Hyacinthe kidugta az utcára az orrát és el akart menni - tudta, hogy miért - a Bastille és a faubourg Saint-Antoine sarkára. Az Étoile sorompójának még akkor falusias és néptelen környékén lakott. Hogy eljusson oda, ahová akart menni, vagy napfénytől izzó, főlzaggatott kövezetű utcákon és vagy harminc barrikádon kellett volna keresztülmennie, amiket a nép őrzött, vagy pedig nagy kerülőket kellett volna végeznie, kevésbé biztos kerületeken át. Hyacinthe nagyszerű dolgot talált ki. Elment egy szomszédjához, egy korcsmároshoz és miután a homlokát bekötötte fehér kendővel, amit nyul vérébe áztatott, a korcsmáros és szolgálja segítségével elvitette magát az első barrikádhoz, amely közel volt hozzá, a faubourg de Rouleban. Mintahogy előre látta, a barrikád védői sebesültnek nézték, átvették a korcsmárostól és a legnagyobb óvatossággal átvitték az akadályon. Azután megittak vele egy pohár bort és kijelöltek maguk közül két embert, akik saroglyára tették és tovább vitték. Egész kíséretük támadt és a csoport utközben egyre növekedett. A Polytechnikai Iskola egyik növendéke kivont karddal a menet élére állt. A nép emberei ingujjban, feltűrt ingujjal, puskával a vállukon, virággal a puskacsőben mentek a saroglya mellett és kiáltották:

- Tisztelet a hősnek!

Betűszedő-inasok, akiket papírsapkájukról lehetett megismerni, egészen fehérbe öltözött kukták, iskolásfiúk vállrojjtal és katonai bórszijazattal, egy tíz éves fiú, akinek a csákója leszaladt a vállára, lépkedtek a nyomában és kiabáltak:

- Tisztelet a hősnek!

A nők az utcán letérdeltek. Mások virágot szórtak a megsebesült hősre, háromszínű szalagot, babérágakat tettek a saroglyára. A rue Saint-Florentin sarkán egy liberális fűszeres szónoklatot tartott hozzá és neki ítélte a La Fayette arcképével ellátott bronz érmet. A barrikádok védői a csoport közeledésére mindenütt eltávolították a sebesült utjából az akadályokat, utcai kövezetet, hordókat, kocsikat. Az egész uton a fölkelők őrsei fegyverrel tisztelegtek, a dobosok harci riadót doboltak, a harsonák harsogtak.

- Éljen a nép védelmezője! Éljen a Charta őre! Éljen a Szabadság hőse! - eféle kiáltások a fény poros rezgésével együtt szállt föl a forró égre. Minden korcsmából pirosuló pálinkákkal teli poharak repültek az ismeretlen ember ajkához, aki a dicsőség ágyán feküdt és teli boros palackok csillapították hordozóinak a szomját, akik a hőségben szinte úgy füstölögtek, mint a füstölő tepszi.

És Hyacinthe nagybácsit tisztelettel letették madame Constance mosóintézetében a Bastille-tér és a faubourg Saint-Antoine sarkán.

³² A juliusi forradalom első három napja.

XXIII. Bara.

Anyám, mikor Hyacinthe céda életének jellemzésére elmondta ezt az esetet, hozzátette:

- Leginkább az nem tetszik nekem, hogy ezzel a színleléssel bitorolta a szerencsétlen ember jogait és megkárosított egy igazán érdemes sebesültet.

- Sokat kockáztatott - jegyezte meg keresztapám. - A nép lelkesedése, ha ravaszságát leleplezik, könnyen fordulhatott volna át az ellenkezőre, talán szét is tépték volna a nép asszonyai, akik inni adtak neki. A fölfegyverzett tömeg mindenféle erőszakosságra képes. Bár el kell ismerni, hogy Páris népe a Három Dicső Nap alatt jóindulatának bizonyult és nem élt vissza győzelmével. A gazdag polgárság és a tudományos testületek együtt harcoltak a munkásokkal; sok helyütt a Polytechnikai Iskola növendékei döntötték el a forradalom sikerét.

Egyikük, aki a királyi kastélyba nyomult be egy csoport forradalmár élén, megadásra szólította föl a királyi gárdát. A puskájuk csövét megadásuk jeléül az ég felé irányították, de parancsnokuk, egy vén kapitány kivont karddal támadt a polytechnikai növendékre. A fiu, mikor a kard hegye már a mellét érte, elfordította azt és sikerült ki is csavarnia a tiszttel kezéből, aztán a kardot ezekkel a szavakkal adta át a tisztnek: «Vegye vissza, uram, a kardját, amivel dicsőségesen harcolt a csaták mezején és amit többé nem fog a nép ellen használni». A kapitány, akit csodálat és hála töltött el, letépte kabátjáról a becsületrend keresztjét, amely diszitette és átadta ifju ellenfelének: «A haza önnek kétségkívül megadja majd ezt a kitüntetést. Engedje meg, hogy a jelvényét én adhassam át». Ebben a polgárháboruban a becsület érzése és a Haza szeretete közelebb hozta egymáshoz az ellenfeleket.

Alighogy keresztapám befejezte ezt az elbeszélést, Marc Ribert egy másik esetet kezdett előadni:

- Julius 28-án, mikor a Városháza előtt lévő téren a szüntelen tüzelés alatt meginogtak a párisi csapatok, egy fiatal ember, aki pika végére tűzött háromszinű zászlót emelt a magasba, odaugrott tíz lépésnyire a királyi gárda elé és kiáltotta: «Polgártársak! Nézzétek, milyen szép dolog a hazáért meghalni!»

És a golyózáporban elesett.

Anyám, akit ez a hősiesség meghatott, azt kérdezte, hogy ezeket a nemes, bátor cselekedeteket miért nem ismerik és ünneplik az emberek?

A keresztapám ennek többféle okát is felsorolta:

- A Monarchia, a Forradalom és az Empire háborui hősi cselekedetekkel annyira megtöltötték Franciaország történetét, hogy nincs már hely újabbak számára. És a juliusi győzők dicsőségét elhomályosítja az eredményük sekélyessége: hiszen csak a Lajos Fülöp középszerű uralmát segítették diadalra és a királyság, amelyet ezeknek a hősöknek az önfeláldozása teremtett meg, nem szeretett visszaemlékezni eredetére. Végül pedig a hősöknek is megvan a maguk sorsa.

- Lehet, - felelte anyám - ámde kár, hogy a nemes cselekedet emléke elenyészik.

Erre a szóra az öreg Dubois ur, aki az egész idő alatt játszott a burnótszelencéjével, anyám felé fordította nagy, nyugodt arcát:

- Ne vádolja a sorsot igazságtalansággal, madame Noziére. A sok szép szó, a sok szép vonás csak mese és kósza hír. Ha az ember nem tudja pontosan visszaadni azt, amit nyugodtan

figyelő társaságban hallott és látott, van-e annak némi valószínűsége is, madame Nozière, hogy az ember meg tud jegyezni valami szép cselekedetet vagy szót a harc izgalmas perceiben? Hogy az önök két kis történetkéje, uraim, esetleg nem is történt meg, azzal nem törődöm, de ez a két történet természetesség és művészet nélkül van megcsinálva. Ezért kell őket benne hagyni az Almanachokban, ahol megpenészednek. A történeti igazságnak nincs semmi keresnivalója ebben a két hősi példában, amilyenek évszázadról-évszázadra szállnak szájról-szájra.

Csak a művészet és költészet avathatja őket jelentőssé. Nem tudom, igaz-e, hogy az ifju Bara, akinek a Chouanok³³ meg akartak kegyelmezni, ha azt kiáltja, hogy «Éljen a király!», azt kiáltotta: «Éljen a köztársaság!» és egyszerre husz szurony döfte át a testét és elesett. Nem tudom, igaz-e ez és nem is fogom tudhatni soha. Csak azt tudom, hogy ennek a gyermeknek a szobra, aki a szabadságért áldozta föl virágzó életét, könnyeket csal az emberek szemébe és lelkesedés tüzeit lopja a szivekbe. Az áldozatkészségnek tökéletesebb jelképét el sem lehet gondolni. Azt is tudom és főként azt tudom, hogy David szobrász ennek a fiunak a mezítlenségében tiszta és bájos testét úgy állítja elé, hogy azzal a derűvel megy a halálba, mint a Vatikánban a Megsebzett Amazon antik szobra és egyik kezével a kokárdáját szorítja a melléhez, a másik, kihülő kezével pedig a dobverőt fogja, amivel riadót dobolt; David véghezvitte a csodát: hőst teremtett. Bara él, Bara halhatatlan.³⁴

³³ Les Chouans = a nagy francia forradalom idején Nyugat-Franciaországban és különösen a Vendéében harcoló királypárti, ellenforradalmi katonák.

³⁴ David d'Angers az ifju Bara szobrát az 1829-iki Szalónban állította ki.

XXIV. Mélanie.

Ezidőtájt nagy szomorúság ért. Mélanie megöregedett. Addig az emberek korát csak vidám oldaláról láttam. Az öregség tetszett nekem festői látványával, néha kissé bohókásnak és nevetségesnek láttam: észre kellett vennem, hogy az öregség kellemetlen és szomorú. Mélanie megöregedett: kosara nagyon lehuzta a karját és amikor hazaért a piacról, szuszogása a lépcső aljáról fölhallatszott a szobába. A látása zavarosabb lett, mint örökké homályosan mutató pápaszeme és nagyon meggyöngült; a rossz szeme miatt mindenféle tévedés esett meg vele, amiken eleinte nevettem, de mikor tévedései sűrűn és nagy számban estek meg, megijesztettek. A padlóviaszt kenyérhéjnak nézte és piszkos törölöröngyét annak a csirkének, amit az imént kopasztott meg. Egyszer abban a hitben, hogy a székére ül le, ráült a bábszínházra, amelyet keresztapám vett nekem; a színház összeroppant alatta nagy zajjal és ettől oly halálosan megijedt, hogy még bocsánatot kérni is elfelejtett. Elvesztette az emlékezőtehetségét, összezavarta a korokat, mint valami nemrég mult eseményről beszélt arról, hogy I. Napoléon császár koronázása alkalmából bált rendeztek a szabadban és ő a falu polgármesterével táncolt és mintha csak tegnap történt volna, hogy élete veszélyeztetésével megtagadta a csókot a kozáktól, akit az idegen hadseregek beözönlése alkalmával szállásoltak el nálunk a majorban. Gyakran mondta el ugyanazokat a történeteket és minduntalan rátért arra a hidegre, amely 1840 december 15-én volt, mikor a császár hamvait hazaszállították Párisba. Koporsójára rátették a híres kis háromszögű kalapját és a kardját. Mindezt látta és mégsem hitte el, hogy a császár már halott. Az esze is homályosodott; egy pillanatra sem tudott elmozdulni a konyhából anélkül, hogy ne félt volna attól, hogy nyitva felejtette a vízvezetéki csapot és az árviztől való félelme valósággal megmérgezte sétáinkat, amik azelőtt vidámak és nyugodtak voltak.

Dajkámnak ez a vénsége meglepett, de nem nyugtalanított, mert nem gondoltam arra, hogy, még rosszabb is lehet. De egy este hallottam, hogy apám és anyám halkan beszélgetnek:

- Barátom, Mélanie napról-napra jobban öregszik.

- Olyan lámpa ez, amiben már nincs olaj.

- Jól tesszük-e, hogy Pierot-t elengedjük vele egyedül?

- Ó, kedves Antoinette, Mélanie sokkal jobban szereti a gyermeket, semhogy ne találna a szívében elég erőt és értelmet, hogy megvédje Pétert.

Ez a beszéd felnyitotta a szememet: megértettem és könnyeztem. Az a gondolat, hogy az élet elmúlik és elfolyik, mint a víz, először fogta meg az eszemet.

Attól fogva hevesebben csimpaszkodtam bele dajkám görcsös karjába, bütykös, elcsavarodott kezébe; magamhoz szoritottam, de akkor már elvesztettem.

A nyáron át még, amely nagyon szép volt, erőre kapott és visszanyerte emlékezőtehetségét; újra kíváncszorgott a kályhája és a fazékjai társaságában és újra kezdtem szekirozni. De mikor eljött az esős idő, szédülésről panaszkodott:

- Olyan vagyok, mint valami részeg asszony - mondotta. Egy reggel, mikor elment szokása szerint hazulról, nemsokára csöngettek az ajtón. Ménage ur volt, aki jelentette, hogy Mélaniet ájultan találta a lépcső alján és a karjában hozta vissza. Mélanie nemsokára visszanyerte eszméletét és apám azt mondta róla, hogy ezuttal megmenekült.

Ménage urat azzal az élénk kíváncsisággal és figyelmességgel néztem, amely nem illett koromhoz. Ménage urnak vörös, villaszerűen elágazó szakállja volt, Rubens formájú nagy

puha kalapot viselt és felül bő, alul szűk, ugynevezett huszárnadrágot. De egyáltalán nem emlékeztetett olyan emberre, aki égő puncsot iszik halott koponyájából. Mélaniet a divánra fektette és fogta a fejét, tőle telhetőleg szamaritánuskodott az öreg cseléd mellett. Értelmes és kellemes arca volt. Kissé fáradt, szomoru és gyöngéd szép szeme barátságosan nézett körül és úgy láttam, hogy mosolyog, amikor anyám szép hajára esett a pillantása. Csak annyi jóakarattal nézett rám, amennyit egy nem szép gyermek kelthetett benne és azt ajánlotta a szüleimnek, hogy a természetemet engedjék szabadon fejlődni, mert ez minden energia forrása.

Ménage urnak nagyon hálásan megköszönték szüleim a szivességét. Anyámat meghatotta, hogy visszahozta Mélanie kosarát is. Csak Mélanie nem volt hálás a festőnek. Ménage ur valamikor nagyon megbántotta őt azzal, hogy az ajtajára Ámort festett, aki könyörög, hogy bocsássák be. Ezt Mélanie sosem tudta neki megbocsátani, mert nagy a tisztesség érzése az ilyen jólelkű nőben.

Ahogy a doktor megjósolta, Mélanie magához tért, de nyilvánvaló volt, hogy itt a legfőbb ideje, hogy visszavonuljon a szolgálattól.

A házban elbujtak előlem. Sugdostak-bugdostak, elfojtották sóhajaikat, gyorsan fölszáritották könnyeiket, csomagoltak. Burkolt szavakkal beszéltek Mélanie unokahugához, aki férjhez ment egy Denisot nevű földműveshez és vele együtt vezette majorságukat Jouy-en-Josas-ban.

Ez a Mélanie unokahuga egy reggel állított be hozzánk alázatosan, rettenetesen. Nagy, fekete, száraz nő volt, a fogai óriásiak, de ritkák voltak. Mélanieért jött, hogy magával vigye Jouyba a házába. Éreztem, hogy minden ellenkezésem hiábavaló, könnyekre fakadtam. Megcsókoltuk egymást; anyám vigasztalásul megígéri, hogy nemsokára elvisz Jouyba. Az én öreg Mélaniem inkább holt, mint élő volt, de valami mély, finom dolog meglepett benne. Láttam, hogy amint leoldozta a kötőjét, levette magáról azokat a kötelékeket, amik a polgári élethez fűzték és egészen más ember lett belőle, akihez már semmi közöm volt: parasztnő lett belőle. Megértettem, hogy végképp elveszítettem Mélanie dajkáját.

Elkisértük a kis kordéig, amely elvitte őt az unokahugával együtt. Az ostorheggyel megcsipdesték a kanca fülét. Elmentek. Láttam még, hogy tűnik el lassan Mélanie paraszti főköntőjének hátulja, amely fehér és kerek volt, mint a sajt.

Amikor elvesztettem Mélaniet: vele elvesztettem kora gyermekkorom kedvességét és örömét. Anyám, aki becsülte Mélaniet, nem volt féltékeny arra a szeretetre, amit öreg dajkám iránt éreztem és bár ez a szeretet nem volt oly nagy és oly szent, mint anyám iránt való szeretetem, de talán gyöngédebb és bizonyos, hogy bensőbb volt.

Mélanienak épp olyan egyszerű szíve volt, mint nekem és közel álltunk egymáshoz, mert egyformán rövid eszűek voltunk. Mélanie, aki már akkor öreg volt, mikor én születtem, nem volt vidám nő, nem is lehetett az, mert nehéz életet élt, de sugárzó ártatlansága pótolta fiatalságát és vidámságát.

Anyámnál is jobban hozzájárult Mélanie a nyelvezetem kialakulásához. Ezt nem kell megbánnom, bár iskolázatlan volt, mégis szépen beszélt.

Jól beszélt, mert olyan szavakat mondott, amik meggyőznek és vigasztalnak. Ha elestem a homokban és fölhorzoltam a térdem vagy az orrom hegyét, olyan szavakat mondott, amik meggyógyítottak. Ha füllentettem neki, ha önző voltam, ha haragra gerjedtem, olyan szavakat mondott, amik nevelnek, megerősítik és megnyugtadják a szívet. Neki köszönhetem erkölcsi eszmém alapját és amit később tanultam hozzá, nem olyan erős, mint a régi alap.

Öreg dajkám ajkáról tanultam meg a jó francia nyelvet. Mélanie népiesen és parasztosan beszélt. Azt mondta, hogy castrole (casserole), ormoire (armoire) és colidor (corridor).³⁵ Mindazonáltal leckéket adhatott volna a helyes beszédből nem egy tanárnak és nem egy akadémikusnak. Őseink zamatos és könnyű nyelvét találtam meg az ajkán. Mivel nem tudott olvasni, a szavakat úgy ejtette ki, amint gyermekkorában hallotta őket és azok, akiktől ezeket a szavakat hallotta, tanulatlan emberek voltak, akik a nyelvet természetes forrásából merítették. Mélanie ennél fogva természetesen és úgy beszélt, ahogy kell. Minden keresés nélkül találta meg azokat a színes és izes kifejezéseket, amik oly üdék, mint gyümölcsös kertjeink termése: nagyon sok tréfás mondást, bölcs példaszót, népies és paraszti hasonlatot tudott.

³⁵ Ha mi művelt emberek „le lierre”-t mondunk „l’ierre” helyett és „le lendemain”-t „l’en demain” helyett, nem kell fintorítanunk az orrunkat a népies beszéddel szemben. Mélanie „une légume”-öt mondott és „caneçon”-t „caleçon” helyett. Az „une légume”-ot használja La Bruyère is és „caneçon” előfordul az „État de la France pour 1962”-ben. Eszembe jut egy történet, amit Mélanie beszélt el. Szép nyári napon, amely az utolsó volt, amit együtt töltöttünk, a Luxembourg egyik padján ült és én ráncos arcát csókokkal haraptam. A derék teremtés félelmet szinlelt és fölkiáltott:

- Hiszen elnyelsz engem, ifiuram! Talán átváltoztál farkas-emberré?

Erre kérdeztem tőle, mi az a farkas-ember? Nem felelt a kérdésemre, de a következő mesét mondta:

- Fiatalkoromban a falumban volt egy legény, akivel a korcsmában a gézengúzok elhitették, hogy farkas és meg kell ennie az anyját. Az együgyű legény szentül hitte, hogy ez így van. Éjszaka, mikor hazament, így szólt az anyjához, aki ágyban feküdt:

- Anyám, szegény édes anyám, meg kell, hogy egyelek. Add rám áldásodat, mert most le foglak nyelni.

Mélanie itt megállt. Hiába faggattam, nem mondott többet. Az volt épp a nagyszerű a Mélanie történetében, hogy nem voltak befejezve. *A. F. megjegyzése.*

XXV. Radégonde.

- Barátom - mondta anyámnak doktor Noziére - Caumontné mindenest ajánl nekünk, egy kis tourainei nőt. Nem bánom, ha megnézed. Nem szolgált még máshol, csak egy öreg kis-asszonynál Tours valamelyik külvárosában. Azt mondják, hogy tisztességes leány.

Ideje volt már a ház érdekében, hogy végre tisztességes cselédünk legyen. Több, mint egy év óta, az öreg Mélanie távozása óta, már vagy egy tucat mindenesünk volt, de közülük a legjobbak mindjárt elhagyták a helyüket, amikor látták, hogy nem élünk nagy lábon. Volt egy Sycoraxunk, aki szakállt hordott az állán és boszorkánykonyhát tálalt föl nekünk; volt aztán egy tizenennyolc éves, nagyon csinos leányunk, aki nem értett a háztartáshoz, de az anyám nevelni akarta, csak hogy három nap mulva eltűnt három ezüst terítéssel együtt; volt aztán egy cselédünk, aki a Salpétriéből, a bolondok házából szabadult ki, aki Lajos Fülöp leányának mondta magát és a nyakán parafadugókból csinált láncot viselt és apám orvos létére vette utoljára észre, hogy örült; volt egy Chouetteünk, egy baglyunk, aki egész nap aludt és éjjel, mikor azt hittük, hogy a padlásszobájában van, a rue Mouffetardban egy udvar végében korcsmát vezetett, ahol a mi pincénk borát szolgálta föl, egyébként nagyszerűen tudott pecsenyét sütni és elsőrendű szakácsné volt, keresztapám szakértő-véleménye szerint. A legutolsó cselédünk neve Hortense Percepied volt, aki mint Penelope várta haza az urát, aki a Cabet Ikariájába utazott³⁶ és mint Penelopéhoz, a mi cselédünkhöz is nagyon sok kérő járt, akik a konyhában ettek.

Azoknak a régi polgároknak ugyanolyan panaszaik voltak, mint a maiaknak:

- Már nem lehet cselédet tartani. Nem úgy, mint régen, amikor könnyen lehetett hűséges cselédeknek kapni. Minden megváltozott!

Némelyek a forradalmat okoltak ezért, amely fölébresztette az emberekben a kisértést. De a kisértések nem örökösek-e? Az igazság az, hogy minden időben a jó gazdák és a jó cselédek ritkák voltak.

Anyám az új cselédet nem vak bizalommal várta, ami már többé nem volt megengedve, hanem kedvező előérzéssel, amit látni is lehetett rajta. Honnan vette? Onnan, hogy azt mondták neki, hogy az új leány tisztességes, becsületes paraszt szülők nevelték és a szolgálatba egy öreg kisasszony avatta be, aki vidéki katonai és hivatalnoki családból származott. És különben is Moinier abbéval, a gyóntatójával tartott ebben a kérdésben az anyám, hogy nem kell soha kétségbeesni, mert az nagy bűn.

- Mi a leány neve? - kérdezte apám.

- A neve az lesz, ahogy akarod, barátom. A keresztségben a Radégonde nevet kapta.

- Nem szeretem megváltoztatni - felelte apám - a cselédek nevét, ahogy nálunk szokás. Azt hiszem, hogy ha egy emberi és társas lénytől elveszünk a nevét, olyan, mintha a személyéből vennénk el valamit. De elismerem, hogy a Radégonde nevet nehéz kiejteni.

Mikor jelentették, hogy itt az új leány, anyám nem küldött ki, lehet, hogy szórakozottságból, lehet, hogy azért nem, mert azt hitte, hogy jelen lehetek az ártatlan és házias beszélgetésnél.

Radégonde nagy, hangos lépésekkel jött előre és megállt a szalón közepén, egyenesen, mozdulatlanul, némán, a kezét a kötőjén keresztbe fonta és arcáról egyszerre féltékenység és

³⁶ Cabet a múlt század első felében „Utazás Ikariában” című kommunista utópiát írt.

merészség tükröződött. Nagyon fiatal volt még, csaknem gyerek, piros-pozsgás, se szőke, se barna, se szép, se csunya, kicsit együgyű, kicsit selyma; egyszerűen, parasztosan volt öltözve, de mégis valamelyes fényüzéssel; a haja fölfelé volt fésülve csipkefőköttője alá, amelynek hátulja nagy és lapos volt, a vállán skarlátszínű virágos gallérkendő. Nagyon komoly, nagyon kómikus volt, nekem mindjárt az első pillanatban megtetszett és láttam, hogy a szüleim is meg vannak vele elégedve.

Az anyám azt kérdezte tőle, tud-e varrni? Azt felelte: - Igen, asszonyom. - Főzni? - Igen, asszonyom. - Vasalni? - Igen, asszonyom. - Alaposan takarítani? - Igen, asszonyom. - A fehérneműt kijavítani? - Igen, asszonyom.

Ha jó anyám azt kérdezte volna tőle, hogy tud-e ágyut önteni, székesegyházat építeni, költeményt írni, nemzetet kormányozni, arra is csak azt felelte volna, hogy «Igen, asszonyom», mert szemmel láthatólag «igen»-t mondott tekintet nélkül a kérdés értelmére; tette pedig ezt merő udvariasságból, jólneveltségből és illendőségből, mert bizonyára azt tanulta a szüleitől, hogy nem illik «nem»-et mondani tiszteletreméltó embereknek.

Or d'aller lui dire non,
Sans quelque valable excuse,
Ce n'est pas comme on en use
Avec des divinités.³⁷

Igy szól La Fontaine, aki nem tudott volna «nem»-et mondani De Sillery kisasszonynak.

De anyám nem érdeklődött behatóbban a fiatal parasztleány tudománya iránt. Nyájasan és határozottsággal azt mondta neki, hogy jó magaviseletet és tisztességes életet követel tőle. Megigérte, hogy azonnal fog írni neki, mihelyt elhatározásra jutottak és alig észrevehető mosollyal elbucszott tőle.

Mikor Radégonde elment, a kötőjének a zsebe valahogy beleakadt az ajtó kilincsébe. Ezt csak én vettem észre; megfigyeltem Radégonde viselkedésének minden részletét és csodáltam, hogy milyen meglepett és szemrehányó tekintettel néz a varázskilincsre, mintha csak valami szellem akarná őt visszatartani, mint a tündérmesékben.

- Hogy tetszik neked a leány, Francois? - kérdezte anyám apámtól.

- Nagyon fiatal - felelte a doktor - és aztán...

Talán valami homályos és futó sejtelve támadt Radégonde szelleméről. De mielőtt kimondta volna, már nem is érezte. Nem fejezte be a mondatát. Én azonban kis ember létemre jó lábon álltam az apró dolgokkal és épp eleget láttam, hogy megsejthessem, hogy ez a fiatal parasztleány a mi nyugodt házunkat milyen kísérteties házzá fogja avatni.

- Ennek a leánynak tisztességes arca van, - mondta anyám - talán tudok belőle valamit csinálni. Ha akarod, barátom, nálunk Justine lesz a neve.

³⁷ És „nemet” mondani nekik - elfogadható mentség nélkül - nem illendő dolog - az istenekkel szemben.

XXVI. Caire.

Ugyanazon a napon születünk, ugyanabban az órában és együtt nevelkedtünk föl. Először a Puck névre hallgatott, amelyet apám adott neki, azután Caire lett a neve és ez a névváltoztatás nem vált becsületére, ha a becsületet a becsületességben keressük. Ügyes, ravasz, csaló, tolvaj, szemtelen, de csodálatraméltón szellemes és fortélyos volt Caire és ezért kapta a Róbert Macaire nevet, amely egy banditának volt a neve, akit Frédéric Lemaitre játszott a színpadon vagy tizenöt évvel azelőtt. Ez az a Róbert Macaire, akiből Honoré Daumier hatalmas rajzkrétája azoknak az időknek szatirikus ujságaiban egymásután pénzembert, képviselőt, francia pairt (főrendiházi tagot) és minisztert csinált. Minthogy a Róbert Macaire nevet nagyon hosszúnak találtuk, Caire-re rövidítettük. Kis sárga kutya volt Caire, nem volt fajtiszta, de kiválón szellemes állat volt. Az esztét az anyjától örökölte: Finette-től, aki maga járt bevásárolni, készpénzzel fizetett a pacalárusnak és a hust, amit vett, maga vitte Mathias nénihez, hogy süsse meg.

Caire esze hamarabb fejlődött, mint az enyém és már régóta gyakorolta az élethez szükséges mesterségeket, amikor én még semmit sem tudtam a világról és saját magamról. Amíg karon vittek engem, féltékeny volt rám. Nem mert soha megharapni, talán, mert félt, talán, mert inkább megvetett, mint gyűlölt; csak nézte az anyámat és dajkámat, akik csupán engem gondoztak, azzal a komor és siralmas tekintettel, amely irigységet fejez ki. Kerülte őket, amennyire elkerülhette azokat, akikkel egy földél alatt élt. Elbujt apám mellé és a napjait ott töltötte a doktor asztala alatt, gömbszerűen összehuzta magát a szörnyű, piszkos juhszőrös szőnyegen. Amint első lépéseimet megtettem, érzése megváltozott velem szemben. Rokonszenvet mutatott irántam és öröme telt benne, hogy játszhatott velem, a bizonytalan lábon álló, törekeny emberkével. Amikor kezdett az eszem megjönni, csodáltam Caireset; láttam, hogy fölényben van fölöttem a természet mély megértésével, de sok dologban utolértem.

Ha Descartes minden valószínűség ellenére azt állította, hogy az állatok gépek, meg kell ezt neki bocsátani, mert a filozófiája erre kötelezte és a filozófus a természetnek azt a részét, amelyet nem ért meg, mindig alája fogja rendelni rendszerének, amelyet ő talált ki. Cartesianusok már nincsenek, de lehet, hogy vannak még emberek, akik azt mondják, hogy az állatnak ösztöne van és az embernek esze. Gyermekkoromban még ezt tanították mindenütt. Ez ostobaság. Az állatok értelme épp oly természetű, mint a miénk, csak annyiban különbözik a miénktől, amennyire szerveik különböznek a mieinktől. Nekünk is, mint nekik megvan az a titokzatos lángeszük, amelyet ösztönnek neveznek és amely sokkal értékesebb, mint az értelem, mert nélküle sem az atka, sem az ember nem tudna egy percig sem élni.

Én is, mint La Fontaine, aki jobb filozófus volt, mint Descartes, azt hiszem, hogy az állatok, főként természetes életkörülményeik közt szellemesek és mindenfélét tudnak. Azzal, hogy megszelídítjük őket, megalázzuk, megrontjuk a szívüket és az eszüket. Mi lenne az ember eszéből, ha olyan életre volna kárhoztatva, amilyenre mi a kutyákat, lovakat kényszerítjük, nem is szólva a baromfiudvar állatairól. Az állatok is, mint az emberek, tévednek. Caire is tévedett néha.

Gyöngéden szerette Zerbint, Caumont urnak, a könyvkereskedőnek az uszkárját. És Zerbin, aki becsületesnek és jónak született, még gyöngédebben szerette Caireset. Éltek-haltak egymásért; Caire rossz híre ráragadt Zerbinre is, akit azontul többé nem Zerbinnek, hanem Bertrandnak hívtak; Bertrand tudvalevőleg a Róbert Macaire cimborája. Caire megrontotta Zerbint és rövid idő alatt csirkefogót csinált belőle. Ha tehették, megszöktek, együtt futottak

el valamerre, az Ég tudja, hová és sárosan, sántán, rokkantan jöttek meg vagy vidám, elragadtatott pófával.

Caumont ur megtiltotta az uszkárjának, hogy a mi kutyánkkal barátkozzék. Mélanie, hogy elkerülje a szemrehányásokat, vigyázott, hogy Caire ne barátkozhassék a szomszédok finomabb származású kutyájával. De a két cimborá barátsága kifogott rajta. Hiába vigyáztak rájuk, ezer fortélyt találtak ki, hogy találkozhassanak. Az ebédlőnknek az udvarra nyíló ablakából Caire leste, mikor jön ki barátja a könyvkereskedésből. Bertrand megjelent az udvaron és gyöngéd szemekkel nézett föl az ablakra, ahol Caire viszonzta a baráti pillantást.

Akármennyire vigyáztak is rájuk, öt perc múlva együtt volt a két kutya. És véget nem ért a játékuk, titokzatos sétáik. De Bertrand egy nap kis, nevetséges oroszlánnak öltözve jelent meg az udvaron. A pudlit megnyirta azoknak a kutyanyiróknak egyike, akik szép nyári napokon a Szajna lankás partján a Pont Neuf környékén találhatók. A sörényét meghagyták, de a háta, hasa siralmasan meg volt nyirva, mezitelenre volt borotválva és látszott piszkos rózsaszínű, kék-pettyes bőre; a körme körül meghagyták a göndör szőrét, amely mint valami manzsetta vette körül a lábát és a farka végén szomorun buslakodott a kómikus pamacs. Caire csak nézte egy ideig, aztán elfordította a fejét: nem ismerte meg cimboráját. Bertrand hiába hívta, kérte, kérlelte, hiába vetette rá szomorú szemének megható pillantását. Caire nem nézett rá többé és azontul mindig várta a visszatérését.

Azt mondják, hogy a kutyák nem nevetnek. Én láttam, amikor Caire nevetett, még pedig gonoszul nevetett. Némán nevetett, de ajka szétnyult és mosolyos, gunyos ránc képződött körülötte. Egy reggel Mélanieval mentem bevásárolni. Courcelles urnak, a füszeresnek Mouton nevű ujfundlandija az üzlet ajtaja előtt hevert - akkora volt, hogy Cairét egy pillanat alatt elnyelhetné volna - és lábával nagy kényelmesen nagy csontot tartott. Caire sokáig nézte és nem közeledett feléje, ami a kutyánál azt jelenti, hogy nem életbölcs. De Caire nem udvariaságból cselekedett így. A «Mouton», mikor látta, hogy jön az ismerős ló, amely szokása szerint hollandiai sajtot szállít kocsin, ott hagyta a csontját és fölkel, hogy jónapot kívánjon barátjának, a lónak. Caire rögtön alattomosan szájába vette a csontot, vigyázott, hogy meg ne lássák és a csontot elrejtette Simonneának a rue des Beaux-Artsban lévő gyümölcsös boltjába, hová járni szokott. Aztán közömbös arccal visszatért Moutonhoz, újra figyelte és amint látta, hogy az ujfundlandi keresi a csontját, elkezdett csöndesen nevetni.

Caire és én szerettük egymást anélkül, hogy tudtuk volna, ami a legkényelmesebb és legbiztosabb módja a szeretetnek. Már nyolc év óta éltünk ezen a bolygón és egyikünk se tudta, miért jöttünk ide, amikor szegény kortársam, aki nagyon kövér lett és alig szuszogott, kegyetlen betegséget szerzett, a vesekövet. Szenvedett némán, a szőre száraz, fakó lett, szomorú volt és nem evett. Az állatorvos megoperálta, de a műtét nem sikerült, a beteg estefelé megszűnt szenvedni. A kosarában feküdt, felém fordította kedves szemét, amely megüvegesedett, néhányszor megcsóválta a farkát és elterült. Nem volt többé. És akkor láttam, hogy mennyire köztünk volt, mennyit cselekedett, gondolkodott, szeretett, gyűlölt és hogy milyen nagy helyet foglalt el házunkban, gondolatainkban. Keserű könnyeket sirtam és elaludtam. Másnap reggel azt kérdeztem, hogy Caire halála is benne van-e úgy az ujságban, mint a Soult tábornagyé?

XXVII. A troglodyták fiatal örökösnője.

Előreláttam: Radégonde, vagyis inkább Justine, - mert anyám a leány nevét, amely egy előkelő thüringiai szent nőé volt, átkeresztelte egy másik szent nő nevére, amely lágyabban hangzott az ajkán - szóval, Justine boszorkányossá változtatta át a házunkat. Értsenek meg jól: nem azt állítom, hogy ez az egyszerű parasztleány tündéri keresztanyjától azt a tehetséget kapta, hogy lakásunk falait porfirral, arannyal és drágakővel ékesíthesse. Nem, de mióta szolgálatba lépett, lakásunk folytonosan csak úgy bugott; rettenetes zajok, borzalmas ütődések rémes fölkiáltások, fogvicsorgatások, sipító nevetések verték föl a csendjét; sersistegő zsir és süllő peccsenyék félelmetes büze árasztotta el a lakást; a konyhából a víz néha váratlanul befolyt a szobáinkba, vagy hirtelen füst borította el a napvilágot és fojtogatta tüdönket, a parkett ropogott, az ajtókat csapdosták, az ablakok egymáshoz ütődtek, a függönyök kidagadtak, a szél viharosan fújt be; mindenféle baljós jelek jelentek meg, amik megijesztették apámat: tintatartója kiborult az íróasztalára, tollainak letörött a hegye, lámpájának üvege minden este elpattant. Nem volt-e mindez boszorkányos?

Anyám azt mondta, hogy Justine nem rossz leány és idővel, türelemmel lehet belőle valamit csinálni, de addig egy kissé sokat tör össze. Justine nem volt ügyetlen. Néha valósággal meglepte a szüleimet az ügyességével. De vad, erőszakos, harcias nő volt, primitív lelke a holt anyagban élő lényt, emberi érzelmeket és szenvedélyeket látott. A Loire folyó barlanglakó népeinek, troglodytáinak ez a leánya a konyha és a háztartás eszközeivel olyan harcban állott, mintha azok ellenséges, rosszindulatu szellemek lettek volna.

Megtámadta a legkeményebb fémekeket is. Az ablak kilincse és a vízvezeték csapja a kezében maradt. Egykori őseinek lelke támadt föl benne újra és a legvadabb fetis-imádásnak hódolt. De melyikünk nem gerjedt már haragra valami élettelen tárgy miatt, ami fájdalmat okozott nekünk, vagy megbosszantotta az embert, akár kő, akár tüske, akár valami ág is volt az.

Justinet napi munkájában soha nem lankadó kíváncsisággal kísértem. Anyám szememre is vetette ezt a bamba bámészkodásomat. Rosszul ítélte meg: Justine azért érdekelt engem, mert harcos természet volt és valahányszor valami házi dologhoz fogott, annak szörnyű és bizonytalan kimenetelű harc színe volt. Ha seprűvel és tollseprűvel fölfegyverkezve erőiesen mondta: «Ki kell takarítanom a szalónt», akkor már a nyomában leselkedtem.

A szalónban volt egy kanapé és mahagóni fából való hatalmas fotelek, amiknek piros bársony ülőkéje a doktor pacienseire várt. A szalón fala virágos zöld papirossal volt kárpítozva és két metszet lógott rajta: a «Hórák tánca» és «Napoléon álma», azonkívül két repedezett olajfestmény, két családi arckép. Az egyik kép egyik dédnagybátyámat ábrázolta; erősen barna ember volt; frakkjának galléra csaknem fölcsuszott a fülére, fehér nyakkendője beborította az állát és arany inggombjai arany láncocskákon lógtak. A másik arckép dédnagyanyámé volt, «en coques» frizurával és szigorúan fekete szűk ruhában. Mindkét kép X. Károly uralkodása idejéből ábrázolta a házaspárt, kevéssel korai gyászos végük előtt. Családi multunk ezen alakjai mindig szomorú hatással voltak rám.

A szalónnak azonban legfőbb gazdagságát azok a bronzszobrok alkották, amiket apám a meggyógyult és hálás betegeitől kapott. Ezek a művészi munkák az ajándékozójuk lelkét árulták el. Voltak köztük bájosak és ridegek. Nem illettek egymáshoz sem nagyságra, sem jellemükre nézve. Az ajtó egyik oldalán a Miloi Vénusz kis szobra állt valami csokoládészínű fémből, egy kis Boule-féle asztalon állt. Az ajtó másik oldalán Flóra szobra volt olcsó bronzból és aranyozott cinkvirágokkal. A két ablak közt a Michelangelo Mózes ült, két szarvával és hosszú szakállával. És imitt-amott asztalokon kisebb szobrok voltak elhelyezve:

Ifju nápolyi halász, amint ollójánál fogva tart tengeri rákot. Őrző angyal, aki gyermeket visz az égbe. Mignon, aki siratja hazáját. Mefisztófelesz, amint denevérszárnyaiba burkolózik. Térdelő és imádkozó Jeanne d'Arc. Végül Spartacus, aki eltépte rabszolga-láncát, vad haraggal állt ott és összeszorította az öklét a kandalló határkőalaku ingaórája fölött.

Justine tisztogatás közben gyér tollseprűjével hatalmasan ütlegelte a képeket és bronzokat. Ez a vesszőzés nem ártott érzékenyen a dédnagybátyámnak és dédnagyanyámnak, akik már sok megpróbáltatáson mentek át; nem ártott a Vénusz és Mózes egyszerű, teljes formáinak sem. De annál többet szenvedtek tőle a modern bronzok. A tollseprű kitépett tollai beleakadtak az őrangyal szárnyaiba, a tengeri rák ollójába, Jeanne d'Arc kardjába, Mignon hajába, Flóra virágfüzérébe, Spartacus láncába. Justine nem szerette ezeket a «paprikajancsikát», ahogy nevezte őket és különösen gyűlölte Spartacust. Ezt ütötte a legkegyetlenebbül úgy, hogy meg-ingott belé a talapzatán. Spartacus megrázkódott, rettenetesen meghajolt, szinte rázuhant a vakmerő nőre és agyon akarta nyomni esése közben. De Justine összeráncolt szemöldökkel, a homlokán kidagadt erekkel rákiáltott: «Hőőő! Hőőő!» ahogy odahaza az istállóban rákiáltott az állatokra, akiket este beteretelt és jókorát vágott Spartacusra úgy, hogy visszabillent a talapzatául szolgáló határköre.

Ezekben a mindennapos harcokban a tollseprű csakhamar elvesztette minden tollát. Azontul Justine már csak a megmaradt nádpálcával és bőrvéggel porolt. Ettől a kezeléstől az őrangyal elvesztette a szárnyát, Jeanne d'Arc a kardját, a fiatal halász a rákját, Mignon a hajának egy fürtjét és Flóra nem szórt többé virágokat. Justinet mindez nem zavarta, de néha a romok láttára a fiatal tourainei nő összekulcsolta a kezét a poroló pálcáján, elgondolkodott és szomoru mosollyal mondta:

- Millen kéényesek ezek a paprikajancsik!

XXVIII. Többféle életet élni.

Szerettem sokat együtt lenni Justinenel; és anyám azt mondta, hogy kissé tulságosan sokat foglalkozom vele. Ha keresem ennek az okát, többféle okot találok, amik ártatlanságomat és egyszerűségemet bizonyítják. A gyermekkor határtalan bizalma, barátságra való vágyása, nevető és vidám jókedve, jósága feléje vonzottak; de a troglodyták leánya más, kevésbé nemes okból is vonzott. Rájöttem, hogy kissé ostobácska, nehéz fölfogású és minden tekintetben értelmetlenebb nálam. Társasága a hiúságomat elégitette ki. Kedvem telt benne, hogy tanítsam, rendre intsem és talán nem voltam eléggé türelmes vele szemben. Gunyolódtam és a gunyra minduntalan alkalmat adott. Hajtott a dicsőség vágya és kifejtettem előtte minden fölényemet és azt akartam, hogy csodáljon.

Addig-addig erőlködtem, míg egy nap észrevettem, hogy nem hogy csodálna engem, hanem nagyon butának, szellemtelennek, semmit sem szépnek, sem erősnek nem tart. És hogyan jöttem rá erre? Eh, Istenem, ő maga mondta a szemembe. Justine nyersen őszinte lélek volt. Meg tudta magát értetni és rá kellett jönnöm, hogy egyáltalán nem csodál engem. Dicséretre váljék, hogy ezért nem haragudtam meg Justinere és változatlanul szerettem tovább is. Meglepő ítéletének okait kutattam és föl is fedeztem, mert bármit is gondolt a troglodyták leánya, értelmes gyermek voltam. Justine először is látta, hogy kicsi, vézna, sápadt gyerek vagyok és félannyira sem erős, mint az ő Symphorien nevű öccse, aki egy évvel volt idősebb nálam és fejlettebb gyermek volt. Aztán azt is vélte, hogy fiugyermekeknek erősnek, jókedvűnek, keménynek kell lennie. És ne tessék hinni, hogy én nem adok neki igazat. Azonkívül tudatlannak is tartott, ami meglepő dolog a részéről, aki még olvasni sem tudott. Nem mondta, de láttam rajta, hogy csodálkozik, hogy az én koromban még nem ismerem az állatok szokásait és a természet dolgait, amiket Symphorien nevű fivére már régóta ismert; bizonyos dolgokban való ártatlan tudatlanságom nevetséges volt előtte, mert bár tisztességes leány volt, de nem volt naiv és nem becsülte semmire a naivitást. Bár néha akkorát nevetett, hogy «megszakadt belé a zuzája», ahogy mondta; de nem értette meg, hogy miért nevetek én mindig minden lehető és lehetetlen alkalomkor. Azt mondta, hogy nem ismerem az életet, amely nem nevetséges és hogy nincs szívem. Ime, ezekből az okokból nem akarta Justine elismerni, hogy eszes lény vagyok. Valami igaza talán volt, de azért végeredményben mégis olyan kis fiu voltam, aki sok dolgot meg tudott érteni. Néha azonban igazán meghökkentő dolgokat vittem végbe.

Erre számos példát mondhatnék. Az egyiket el is beszélem; ez még abból az időből való, mikor Justine hozzánk került.

A rózsavirágos tapétájú szobában állványon kis zöld kötésű és metszetekkel diszitett könyvek voltak, amiket anyám néha ideadott nekem olvasni. Ez a «Gyermekek Barátja» című könyvsorozat volt. Berquin meséi a régi Franciaországba vittek vissza és megismertettek a régi szokásokkal, amik eltérnek a mieinktől. Olvastam például annak a tízéves kis nemes urfinak a történetét, aki kardot viselt és azt gyakran ráfogta a kis parasztfiukra, akikkel civakodott. De egy nap a penge helyett a kardja hüvelyéből pávatollat húzott ki, amit bölcs tanítója tett bele a kard helyett. A fiu nagyon elszégyelte magát és zavarba jött. A lecke használt neki. Nem volt többé sem gőgös, sem haragos. Ezek a régi történetek a szememben oly üdék voltak és könnyekig meghatottak. És eszembe jut, hogy olvastam annak a két zsandárnak a történetét, akik jószívűségükkel és becsületességükkel hatottak rám. Most már nem tudom hogyan, örömet szereztek szegény parasztoknak, akik hálából megvendégelték őket. És minthogy tányér nem volt a kunyhójukban, a derék zsandárok a hust kenyérről ették. Ez annyira tetszett

nekem, hogy elhatároztam, ebédnél követem a példájukat. Hiába korholt érte anyám, makacsul megmaradtam annál, hogy a babbal főtt ürühust kenyérről egyem. Bepiszkitottam magam a főzelékkel, anyám megszidott és Justine részvétellel nézett rám.

Kicsi dolog ez. Eszembe juttat egy másik hasonló dolgot, amely nem jelentékenyebb az előbbinél, de mégis elmondom, mert nem a dolgok jelentékenységre, hanem az igazságra vagyok figyelemmel.

Nemcsak Berquint, hanem Bouilly meséit is olvastam. Bouilly épp olyan megható, mint Berquin, de nem olyan régi. Nála olvastam a fiatal Liseről, aki kedves verebét küldte el üzenettel madame Helvétiusához, hogy megnyerje érdeklődését egy szerencsétlen család iránt. A fiatal Lise meleg, sőt szenvedélyes barátságot keltett bennem. Azt kérdeztem jó anyámtól, él-e még a kis Lise? Azt felelte, hogy a kis Lise már nagyon öreg lehet. Aztán belebolondultam egy kis árva fiuba, akit Bouilly ur bájos vonásokkal fest le. A fiu nagyon szerencsétlen volt, még fekvőhelye sem volt neki, félig meztelenül járt. Egy öreg tudós karolta föl és könyvtárában adott neki munkát; odaadta neki viselt, jó meleg ruháit, amiket átalakított. Ez a dolog, kapott meg engem a leginkább. Semmire sem vágytam jobban, mint hogy olyan ruhában járjak, mint a kis árva. Kértem apámtól, kértem keresztapámtól ócska ruhát, de a szemembe nevettek. Egy nap, mikor egyedül voltam a lakásban, a szekrény fenekén megtaláltam egy kabátot, amely elég viseltesnek tűnt föl előttem. Magamra vettem és megnéztem magam a tükörben. Huztam magam után a földön és az ujja is sokkal hosszabb volt, mint a kezem. Ebből még nem lett volna baj. De azt hiszem, ollóval némiképp a testemhez igazítottam a kabátot. Ebből támadt a nagy baj. Chausson nagynénim ebből az alkalomból díjmentesen perverz ösztönökkel ruházott föl. Édesanyám szememre vetette «kárttevő majmolásomat». Egyszerűen nem értettek meg. Én előbb zsandár akartam lenni Berquin módjára, aztán árva Bouilly leírása szerint, át akartam változni különböző személlyé, többféle életet akartam élni. Az a vágy égett bennem, hogy kibujjak a saját bőrömből, hogy más lény legyek, sok más lény, ha lehet: maga az egész emberiség és a természet. Innen maradt meg az a képességem, hogy könnyen bele tudom képzelni magam másnak a lelkébe és könnyen megértem, néha tulságosan megértem a mások érzelmeit és okait, amiket szembeszögeznek velem.

Ez az utóbbi jellemvonásom okozta, hogy Justine szentül meg volt győződve, hogy hülye vagyok. A fiatal tourainei nő nemsokára veszedelmes hülyének kezdett tekinteni.

Mikor megismerkedtem a keresztes hadjáratok történetével, a keresztény bárók nemes tettei föllobbantották lelkesedésemet. Dicséretes dolog, ha az ember utánózni próbálja azt, akit csodál. Hogy mennél jobban hasonlitsak Godefroy de Bouillonra, páncélt és sisakot csináltam magamnak papirosból, amire «ezüsfüstöt» ragasztottam, amilyenbe a csokoládét burkolják. És ha ez ellen azt vetnék, hogy eféle ruhám nem annyira a XII. század láncfonású páncél-ingeihez, mint inkább a XV. század csiszolt páncéljaihoz hasonlított, azt felelném erre, hogy ebben a tekintetben híres festők is a legnagyobb szabadsággal éltek. Nem is ez volt a fontos a fegyverzetemben, hanem - mint mindjárt látni fogják - az a kétélű fejsze, amelyet kemény-papirosból vágtam ki és régi esernyőnyélre erősítettem. Ezzel a fölszereléssel ostromoltam meg a konyhát, amely Jeruzsálemet jelképezte és fejszémmel több ízben neki támadtam Justinének, aki épp begyújtott a kályhába és akaratán kívül hitetlen pogány nőnek szerepelt. A hit tüze megerősítette a karomat. Justine, aki nem volt kövér, hanem inkább csontos, nyugodtan tűrte volna támadásaimat, ha kétágu fejszém bele nem akad a főkötőjébe. Ez a főkötő a szemében valami nagyon értékes dolog volt, nemcsak kellemes formájánál és dus csipkéjénél fogva, hanem titokzatos és mély okokból is, talán mint falujának jelképe, mint hazájának szimbóluma, mint édes szülőföldje leányainak viselete. Fenségesnek, szentnek tartotta. És egyszerre méltatlanul letépik a fejéről. Hallja, hogy szétrepesztik. És ugyanakkor a Justine copfját is szétziláltam. Justine pedig a frizuráját neばántsvirágnak tartotta. Vad szemérmetes-

séggel vigyázott rá, hogy még az anyja keze vagy a szél se bontsa meg keskeny hajfonatának eléggé csunya szimmetriáját. Az élet semmiféle körülményei közt nem lehetett fésületlenül látni. Sem hosszú betegsége alatt, amely hat hétig ágyhoz kötötte, mialatt anyám minden nap fölment a szobájába, hogy ápolja. Sem azon a borzalmas éjszakán, mikor tüzi láрма támadt a házban és amikor Justine a házmester szemeláttára holdfénynél egy ingben és meztláb szaladgált az udvaron, de teljesen rendben lévő hajviselettel. A becsülete, a büszkesége, az erénye fűződött ehhez a megrendíthetetlen frizúrához. Ha egy hajaszála is mozdult, ez már szégyent jelentett a számára.

Mikor a főkötőjére és a hajára ütöttem, Justine két kezével a fejéhez kapott. Előbb meg akart győződni, hogy csakugyan megtörtént-e a szerencsétlenség. Háromszor is meg kellett tapogatnia a tarkóját, hogy meggyőződjék róla: a főkötője el van szakítva és a haja meg van szentségtelenítve. A csipkéjében akkora lyuk volt, hogy az ember az ujját beledughatta és a copfjából kibomlott egy tincs, amely olyan hosszú és vastag volt, mint a patkány farka. Leirhatatlanul komor fájdalom töltötte el Justine lelkét. A szerencsétlen leány fölkiáltott:

- Elmegyek!

Még elégtételt sem kért a jóvátehetetlen sértésért, fölösleges szemrehányásokkal sem illetett engem, rám sem nézett többé, egyszerűen kiment a konyhából.

Anyám csak nagy kinnal tudta rávenni, hogy megmaradjon. És a troglodyták leánya kétségkívül nem is kötötte volna újra föl a kötelességét, ha alaposabb megfontolás után nem azt gondolta volna, hogy a kis ifiúr inkább ostoba, mint gonosz.

XXIX. Mérelle kisasszony.

Ebben az időben, ha nem csalódom, a szép Malaquais-rakparton kellemes volt az élet, az emberek és a dolgok barátságosak voltak, valami benső bájosságuk volt, ami ma már nincs meg. Azt hiszem, hogy akkor az emberek közelebb voltak egymáshoz, vagy talán az én gyermeki szimpáthiám fűzte össze őket egygyé. Akár igazam van, akár nem, annyi bizonyos, hogy szülőházam udvarán reggel látni lehetett, amint a ház tulajdonosa, Bellaguet ur görög sapkában és kockás hálókabátban békésen beszélget Morin urral, aki a szomszéd ház házmestere és a képviselőház alkalmazottja volt. És aki nem látta őket, az elmulasztotta ezt a szép látványt: ők ketten képviselték azt az új világot, amely a Három Dicső Nap után támadt. De a mulasztás nem jóvátehető, mert Daumier litográfiáin számtalanszor meg lehet találni ezt a két típust. És az egész világ ismerte egymást a környéken és anyám, amikor délután három órakor az ablak mellett egy cserép rezedavirág mögött varrogatott, így szólt, amint lenézett az üveges tornácra:

- Mérelle kisasszony megy nyelvleckét adni Bellaguet ur unokájának. Mérelle kisasszony nagyon bájos és kitűnő modora van.

Általános vélemény volt az, hogy Mérelle kisasszony jómodoru és mindig jól van öltözve. Ha nem vigyáznék a ruhája leírása közben, akkor tévedésből mai ruhában festeném le. Így vagyunk ezzel mindnyájan: mulik az idő és emlékezetünkben az új divat szerint átöltöztetjük a fiatal nőket, akiket valaha láttunk. És ugyanez történik a színházban azokkal a darabokkal, amiket tiz, tizenöt vagy husz év választ el tőlünk: minden repriz alkalmából a hősnő a nap izlése szerint választja meg a toalettjét. De én nekem történeti érzékem van és szeretem a multat. Óvakodni fogok az ilyen visszafiatalítástól, ami egészen megváltoztatja egy kor képét és el fogom mondani, hogy Mérelle kisasszony, aki akkor huszonöt vagy huszonhét éves lehetett, sonkaujjat viselt és alja - épp ellenkezőleg, mint, ma - lefelé szélesedett. Kebléhez kásmirkelméből való «écharpe»-ot szorított és mint akkor mondták, darázsdereka volt. Elfelejtettem mondani, hogy spirális tincsek, aranyszőke ugynevezett angol vuklik vették körül az arcát, fején bársony capote vagy olasz szalmakalap volt aszerint, hogy milyen évszak volt. A kalapot «cabriolet»-nek hívták, azt hiszem és olyan formája volt, hogy egészen elrejtette a nők profilját.

Ebben az időben nyolc éves voltam. A tudományom kevés volt, de boldogan szereztem meg: az édesanyámtól. Tanultam olvasni, írni, számolni. Elég jól tudtam koromhoz képest a helyesírást, a participiumokat kivéve. Anyám gyermekkorában megborzadt a participiumoktól és óvakodott tőle, hogy engem is bevezessen a nyelvtannak ebbe az utvesztőjébe, hol ő maga is eltévedt.

Csak az édesanyám a maga nagy jóakarátában tudott akkor bennem észet fölfedezni, mindenki szemében, még az apáméban és a dajkáméban is eléggé korlátolt kis fiu voltam, akiben van némi értelmiség, de egészen más, mint a többi gyermeké. Az enyém spekulatív természetű volt és annyiféle dologhoz fűződött, hogy sem elég biztosnak, sem elég egységesnek nem látszott. A szüleim nagyon fiatalnak és gyöngye testalkatúnak tartottak ahhoz, hogy iskolába adjanak és a kerületünkben lévő kisebb iskolákat joggal tisztátalanoknak és rendetleneknek tartották. Apám például egészen rossz benyomásokkal tért vissza abból az intézetből, amely a rue des Marais-Saint-Germain-ben volt, ahol a tintától és portól fekete, szennyes és büzös tanteremben egy szélütött, kövérségtől és dühtől fuldokló iskolamester a széke lába mellé térdeltetett le egy tucat gyermeket, akiknek számfül alaku sapkát tett a fejükre és virgáccsal fenyegette meg az egész osztályt, azt a körülbelül harminc tacsót, akik valamennyien egyszerre röhögtek, sirtak, bőgtek és egymás fejéhez dobták tintatartóikat, táskáikat és könyveiket.

Ilyen körülmények közt anyám azt tervezte, hogy Mérelle kisasszonyt, teljes nevén Pauline Mérelle kisasszonyt fogadja meg hozzám tanítónőnek. Ez a vállalkozása nagy és nehéz volt. Mérelle kisasszony csak hercegeknél vagy aranyban dúskáló polgári családoknál tanított, csak gazdag vagy nemesi családokhoz járt. Pártfogoltja volt a vén Bellaguetnek, a mi háziurunknak, aki a leányait a Villeragueokhoz és Monsaigleekhez adta feleségül. Nem volt biztos, hogy Mérelle kisasszony vállalkozik-e arra, hogy tanítsa egy kerületbeli szegény orvos fiát. Mert az apám szegény volt és az az undor, amit a honoráriumok elfogadásakor érzett, nem járult hozzá a meggazdagodásához. Mint természeténél fogva gondolkodó és tépelődő ember, az emberiség jövőjén tünődött és ezzel töltötte el azt az időt, amit kevesebb génievel vagyonának gondozására fordított volna. Szóval: Noziére doktor csak eszmékben és érzésekben volt gazdag. Anyám mégis azt akarta, hogy Mérelle kisasszony tanítson engem és szólt madame Montet-nek, aki pénztárosnő volt a Petit-Saint-Thomas áruházban, apám paciensei közé tartozott és az volt a hire, hogy benső barátnője Mérelle kisasszony anyjának. A Mérelle kisasszony mamája, jámbor özvegyasszony örökké lószórból való szatyorral járt és olyan volt, mintha a leányának a komornája volna. Ezt csak hallomásból tudom, látni nem láttam. Madame Montet kérésére a fiatal tanítónő beleegyezett, hogy velem is foglalkozni fog napon-ta egy órától kettőig.

- Péter, holnap kapod az első leckét Mérelle kisasszonytól - mondta nekem anyám visszafojtott örömmel, amiből büszkeség sugárzott.

Erre a hirre olyan izgatottan feküdtem le, hogy legalább tíz percre nem aludtam el és azt hiszem, róla álmodtam.

Másnap anyám a rendesnél szebben öltöztetett föl, megfésült, megpomádézott és magam is újra bekentem magam pomádéval. Utána megint megmostam volna a kezemet, ha nem tudom tapasztalásból, hogy a kis fiúk keze, bármily gondot is fordítsanak rá, mindig piszkos.

Mérelle kisasszony meg is jelent a kitűzött órában. Megjelent és a lakásunk tele lett heliotrop illatával. Anyánk mindkettőnket bevezetett a kis rózsabimbós tapétájú szobába, amely szomszédos volt az ő szobájával. Egy kis mahagóni asztalkához ültetett le minket és miután megnyugtatott bennünket, hogy senki sem fog zavarni, magunkra hagyott bennünket.

Mérelle kisasszony nyomban kinyitotta orosz bőrből való finom kis tárcáját, levélpapirosokat vett ki belőle és tollszárat, amely sündisznó tüskéjéből volt csinálva és ezüst golyó volt a végén, aztán írni kezdett. Nagyon gyorsan írt és csak olykor hagyta abba, ha fölneézett a mennyezetre mosolyogva vagy ha felém fordult és azt ajánlotta, hogy olvassam el La Fontaine meséit, amik véletlenül az asztalon voltak. Így telt el az első lecke és amikor anyám azt kérdezte, hogy szorgalmasan tanultam-e Mérelle kisasszonnyal, azt feleltem, hogy igen, anélkül, hogy világosan ráeszméltem volna, hogy hazudtam.

Másnap, amint leült velem szemben az asztalkához, a tanítónőm megint csak azt ajánlotta, hogy olvassak el egy mesét és újra elkezdett írni a gyönyörűség egy nemével; néha szünetet tartott; mintha ihletre várna és ha szép szeme véletlenül rám tévedt, arca békés és kedves közömbösséget árukt el. A harmadik leckeóra ugyilyen módon telt el és a többi is ugyanígy. Az egész idő alatt szinte elnyeltem a szememmel; azalatt a háromnegyed óra alatt, míg a lecke tartott, megrészegettem szemének borától. Ugy látszott előttem, hogy a szeme valóságos csoda. És ma is, annyi év után azt hiszem, hogy csodálatos is volt. Mintha pármai ibolyából lett volna; hosszú szemszőrök vetettek rá árnyékot. Semmit sem felejtettem el szép arcából: Mérelle kisasszonynak kissé tág orrlyuka volt és belül rózsaszínű, mint a cicaké; ajka szöglete könnyedén fölhajlott és ajkán finom pihe volt; gyermeki szemem, mintha valami nagyítóüvegen át néztem volna, meg tudta különböztetni ennek az alig látható pihének egyes szálait. Azt a szabad időt, amit a kisasszony engedett, nem La Fontaine meséinek olvasására fordítottam, ahogy ajánlotta, hanem egyre csak őt néztem és azon tünődtem, vajjon miféle leveleket

irhat; és elhittem magammal, hogy szerelmes leveleket ír. Nem tévedtem, csak annyiban, hogy Mérelle kisasszony és én akkor nem egyformán gondolkodtunk a szerelemről. Amikor azt kérdeztem magamban, vajjon kiknek írhatja a sok szerelmes levelet, azt képzeltem, hogy a paradicsom angyalainak; nem mintha ez valószínű lett volna; még előttem sem; hanem ez a gondolat megkimélt a féltékenység gyötrelmeitől.

Mérelle kisasszony soha hozzám nem intézte a szavát. A hangját csak akkor hallottam, ha hangosan átolvasta hol édes mélabusan, hol tündöklő jókedvvel leveleinek néhány mondatát. Nem tudtam ezeknek a soroknak az értelmét követni, mégis úgy emlékszem, hogy virágokról, madarokról, csillagokról irt és a repkényről, amely ott hal meg, ahová ráfonta magát. Hangjának hurjai harmónikusan megrezgették szívem rostjait.

Jó anyám, aki a participiumoktól babonásan félt, időről-időre azt kérdezte, hogy a kisasszonnyal elérkeztünk-e már a nyelvtannak ehhez a részéhez, amely szerinte a legnehezebb és legzavarosabb, különösen ami azt illeti, hogy hogyan kell megkülönböztetni a melléknévi igenevet a participium jelen idejétől. Kitérően feleltem neki és olyan módon, hogy kételkedni kezdett értelmességemben. De hát megmondhattam-e neki, hogy amire Mérelle kisasszony tanít, az a szeme, az ajka, a szőke haja, az illata, a lehelete, a ruhája suhogása és tollának a papirosra való percegése?

Nem fáradtam belé, hogy nézzem a kisasszonyomat. Különösen akkor csodáltam, ha írás közben, elgondolkodón szünetet tartott és tollszárának ezüst gombját ajkához illesztette. Később, mikor a nápolyi muzeumban láttam azt a pompéji festményt, amely médaillon alakban egy költőnőt, egy muzsát ábrázol, amint ugyanilyen módon tartja ajkához stílusvesszőjét, megreszketttem a gyermekkori gyönyörűségemre való visszaemlékezéstől.³⁸

Ugy van, szerelmes voltam Mérelle kisasszonyba és azért imádtam leginkább, mert közömbös volt. Közömbössége végtelen és isteni volt. A kisasszony soha nem szólt egyenesen hozzám, soha nem mosolygott rám, soha meg nem dicsért és meg nem szidott. Lehet, hogy ha jóakarátának legkisebb jelét is adja, megtört volna a varázsa. De tíz hónapon keresztül, amíg a leckék tartottak, az érdeklődésnek még halavány árnyékát sem mutatta velem szemben. Néha a gyermekkor naiv bátorságával meg akartam csókolni; kezemmel suoltam ruhájának téglaszínű és tollszerűn fénylő szövetét, próbáltam felülni a térdére, de ő lerázott magáról, ahogy a kis kutyát rázzák le és arra sem méltatott, hogy szemrehányást tegyen vagy védekezzék. Mint-hogy ennyire megközelíthetetlennek láttam, ritkán ragadtattam magam eféle érzésnyilvánításra. Az egész idő alatt, míg mellette ültem, szinte bamba voltam és gyönyörűséges bámészkodásba merültem. Nyolc éves koromban éreztem, hogy boldog az, aki megszűnően gondolkodni és érteni, elmerül a szépség bámulásában. Világos lett előttem, hogy a végtelen vágyakozás, amely nem fél és nem remél és amely nem ébred öntudatra, tökéletes gyönyörűséggel tölti el lelkünket és érzékeinket, mert az eféle vágy önmagában boldog és önmagában találja meg kielégülését. De ezt a dolgot tizennyolc éves koromban elfelejtettem és azóta se tudtam többé pontosan visszaidézni. Meg se moccantam tehát kisasszonyom előtt, az öklömet az arcomhoz szoritottam és a szemem kerekre kinyitottam. És ha végül fölébredtem rajongásomból - mert végül mégis fölébredtem - szellememnek és testemnek ezt a fölserkenését azzal nyilvánítottam, hogy belerugtam az asztalba és pocákat ejtettem La Fontaine meséire. Mérelle kisasszony egyetlen pillantása ismét elsüllyesztett a boldog ataraxiába. Gyűlölet és szeretet nélkül való pillantása ismét megsemmisített.

³⁸ A kép muzsát ábrázol kétségkívül. De ugyanebben a muzeumban egy másik pompéji festményt is lehet látni, amely Proculus pék feleségét ábrázolja, amint ugyanilyen módon tartja ajkához stílusát és háztartási könyvecskéjét. *A. F. megjegyzése.*

Mikor elment, letérdeltem a padlóra a széke előtt. Kis paliszander-fából való szék volt ez, Lajos Fülöp-stilű és góthikus akart lenni; a háta csucsíves volt és az ülőkéjén szőnyeghimzés volt, amely kis ölebet ábrázolt piros párnán; ez a szék a világ legértékesebb dolgának tűnt föl előttem, ha Mérelle kisasszony rajta ült. De hogy őszinte legyek, merengésem nem tartott soká és a rózsabimbós szobából nagy ugrándozva és orditozva mentem ki. Anyám azt mondta, hogy soha nem voltam lármásabb, mint ebben a koromban és a családban sokáig emlegették, hogy szerencsétlenségek földelésében vetekedtem Justinenel. Mialatt a kis cseléd a konyhán az ivóvizből rögtönzött zuhatagokat, én a szobában lángba borítottam az apám kedves kínai lámpaernyőjét, amit örökkévalónak tartottak a házban. Néha társultunk a szerencsétlenségben Justinenel, mint például aznap, mikor mindketten palackkal a kezünkben legurultunk a pincegádor lépcsőjén vagy mint azon a tragikus reggelen, amikor együtt öntöztük a virágokat az ablak párkányán és az öntöző kannát leejtettük Bellaguet ur fejére.

Ebben az időben volt az is, hogy a legnagyobb hévvel rakosgattam harci rendbe ólomkatonáimat az ebédlő asztalán és a legszörnyűbb csatákat vívtam, hiába pörölt Justine, akinek sürgősen teritenie kellett volna és aki nem győzte megvárni, míg én rendben visszarakom katonáimat a dobozukba, fölmarkolta az egészet és bárhogor orditoztam is, a győzőket és legyőzötteket egyaránt belesodorta a kötényébe. Megtorlásul én aztán eldugtam a Justine munkakosarát a kályha sütőjébe és mindenfelét kitaláltam, hogy megbosszantsam az egyszerű, falusi leányt. Szóval: nagyon gyerekes gyermek, igazi fiús kisfiu voltam, kis élénk és vidám állatocska. És az is igaz, hogy Mérelle kisasszony ellenállhatatlan varázsszal hatott rám és látása olyan ígézetbe ejtett, amilyenről csak arabs mesékben lehet olvasni.

És egy napon, tíz hónapi varázslat után, anyám az ebédnél tudtomra adta, hogy tanítónőm nem jön el többé.

- Mérelle kisasszony - tette hozzá anyám - ma kijelentette, hogy eleget haladtál és beirathatlak a kollégiumba, amikor majd az előadások megkezdődnek.

Különös dolog! Ezt a hirt megdöbbenés, kétségbeesés, sőt bánkódás nélkül hallottam; nem is lepett meg. Ellenkezőleg, természetesnek tűnt föl előttem, hogy a tündéri jelenés eltűnt. Csak ezzel tudom megmagyarázni lelki nyugalmamat, amelyet megőriztem. Mérelle kisasszony már akkor is olyan mesebeli messze volt tőlem, amikor mellettem ült, hogy el tudtam viselni távozása gondolatát. És az embernek nyolc éves korában nincs sok tehetsége a szenvedésre és bánatra.

- Tanítónőnek köszönheted, - folytatta anyám - hogy már annyira erős vagy a francia nyelv-tanban, hogy azonnal latin nyelvre foghassanak. Nagyon hálás vagyok, hogy a kedves kisasszony megtanított téged a participiumokra; ez a legnehezebb a mi nyelvünkben és én sohase tudtam megtanulni, mert kezdetben rosszul tanítottak meg rá.

Édesanyám tévedett: nem! Mérelle kisasszony nem tanított meg a participium szabályaira, hanem sokkal értékesebb igazságokat és sokkal hasznosabb titkokat leplezett le előttem; bevezetett a szépség és Vénusz tiszteletébe; közömbösségével megtanított rá, hogy érezzem a szépséget, ha még oly érzékelhetetlen és távoli is, hogy érdek nélkül szeressem a szépet, ami néha nagyon szükséges az életben.

Itt be kellene fejeznem Mérelle kisasszony történetét. Nem tudom, micsoda gonosz szellem visz rá, hogy a végén az egészet elrontsam. De legalább kevés szóval fogom megtenni. Mérelle kisasszony nem maradt meg tanítónőnek. A Como-tó mellé költözött a fiatal Villeragues-gal, aki nem vette el feleségül; a nagybátyjával, Monsaigle-lel vétette el a kisasszonyt, akinek a sorsa ebben a tekintetben lady Hamiltonéra emlékeztet. De Mérelle kisasszony élete nagyobb homályban és nyugodtabban telt el. Többször lett volna alkalmam rá, hogy viszontlássam, de mindig gondosan elkerültem.

XXX. Szent mámor.

Ez időtájt történt, hogy egy szép nyári nap alkonyulatánál az ablak mellett lapoztam a nagyon régi, szakadozott, képes bibliánkat, amelynek a metszetei pompázó, hideg stíljükkel néha megleptek, de el nem bűvöltek, mert nem volt meg bennük az a kedvesség, ami nélkül semmi sem tetszett nekem. Csak egyetlen kép tetszett nekem belőle: ezen a képen egy hölgy pici főkötővel a frizurája fölött - amely a feje tetején lapos, a füle fölött kidomborodó volt és hátul golyóalaku kontyban végződött - XIII. Lajos korabeli divat szerint öltözve, fehér csipkegallérral áll egy olaszos terrászon és Jézus Krisztusnak vízzel telt kelyhet ajánl föl. Nézegettem a hölgyet, aki szépnek tűnt fölöttem, eltűnődtem a titokzatos jelenet értelmén és különösen a kehely előkelő formáját és gyémántköves talpát csodáltam. Épp erre a kehelyre vágyakoztam, amikor édesanyám magához hívott és szólt:

- Péter, holnap meglátogatjuk Mélaniet... Örülsz, ugy-e?

Ugy van, örültem. Több, mint két év mult el azóta, hogy Mélanie elment tőlünk a testvére leányához lakni, akinek majorsága volt Jouy-en-Josasban. Eleinte nagyon vágytam arra, hogy viszontlássam régi dajkámat. Kértem is anyámat, hogy vigyen el hozzá. De idővel a vágyam alább hagyott; most már hozzászoktam, hogy ne lássam és emléke egészen elmosódott a szivemben. Örültem, hogy viszontláthatom, de őszintén szólva, főként az utazás gondolatának örültem. Az öreg bibliával a térdemen Mélaniere gondoltam és hálátlansággal vádoltam magam és igyekeztem, hogy épp úgy szeressen most is, mint azelőtt. Szivem emlékezetének fiókjából kivettem az ő emlékképét is, megdörzsöltem, kifényesítettem, úgy, hogy kissé elkopott, de tiszta képnek tűnt föl.

Az ebédnél láttam, hogy anyám közönséges pohárból iszik, ezt mondtam neki:

- Mama, amikor nagy leszek, adok majd neked szép talpas kelyhet; olyan hosszukás lesz, mint valami virágváza, amilyent a képes bibliában láttam.

- Előre is köszönöm, Péter - felelte anyám - de ne felejtsd el, hogy vigyünk süteményt annak a szegény, öreg Mélanienek, aki nagyon szereti az édességeket.

Vonaton utaztunk Versaillesba. Az állomáson kis laptika, kis kocsi várt ránk, ami elé sánta ló volt fogva és a kocsisának falába volt. Jouyba vitt minket egy völgyön át, hol patakok folydogáltak réteken és gyümölcsöskerteken keresztül. A völgyet sötét erdők koszorúzták.

- Ez az út szép - mondta anyám. - Bizonyosan szebb volt tavasszal, mikor az almafák, cseresznyefák, barackfák fehér virágbokréttákkal voltak ékesek, amiket rózsaszínű foltok élénkítettek. De a fűben csak apró félénk és sápadt virágok nőttek, mint a boglárka, a libavirág. Látod: a nyári virágok bátrabbak és a nap felé harsogó színeiket küldik, mint itt ez a buzavirág, a szarkaláb, a pipacs.

Gyönyörrel töltött el mindaz, amit láttam. Megérkeztünk a majorságba és Denizot asszonyt az udvaron találtuk vasvillával a kezében a trágyadomb mellett.

Bevezetett minket a füstös nagyszobába, hol Mélanie a kandalló sarkában fehér fából való és szalmafonatu karosszékben ült és kék pamuttal kötött. Légyraj zümmögött körülötte. Husosfazék rotyogott a kemencén. Mikor beléptünk, Mélanie erőlködött, hogy fölkeljen a székéről. Az anyám szeretettel visszatolta a helyére. Megcsókoltuk az öreg dajkát. Ajkam belemélyedt arca lágy husába. Mozgatta az ajkát, de hang nem tört elő belőle.

- A szegény öregasszony - mondta Denizotné - elvesztette a beszédét. Nem csoda, itt olyan kevés alkalma van rá.

Mélanie a kötője sarkával megtörülte könnyes szemét. Ránk mosolygott és a nyelve is megoldódott:

- Szent Isten! Hát jól látok, ön van itt, Noziérené asszonyom? Nem változott semmit sem. És a Péter milyen nagy lett! Alig ismerek rá... Nő a fiu, mi meg a sir felé töpörödünk.

Kérdezősködött az apám felől, aki derék ember volt és jóságos a szegény emberhez; kérdezősködött Chausson nagynéniről, aki összeszedte a földről a gombostüket és jól tette, mert semminek sem szabad elvesznie; kérdezősködött a jó Laroquenéről, aki lekváros kenyereket szokott nekem vágni és Navarin papagályról, aki véresre harapta egyszer az ujjamat. Kérdezte, hogy Danquin ur, a keresztapám szereti-e még a pizstrángot és hogy Caumontné férjhez adta-e már az idősebbik leányát? Így kérdezősködött folyton Mélanie, feleletet sem várva és újra munkájához fogott.

- Min kötöget, Mélanie? - kérdezte anyám.

- A hugomnak kötöm ezt a gyapju alsót.

Az unokahuga, Denizotné hangosan szólt, miközben a vállát vonogatta:

- Elejti a szemeket és kár a fonálért, amit adok neki.

Denizot ur, miután levetette facipőjét, belépett és üdvözölt minket.

- Madame Noziére - szólt - meg lehet nyugodva, hogy Mélanie semmiben nem szenved szükségét.

- Pedig sokba van nekünk - tette hozzá Denizotné.

Néztem Mélaniet, hogyan kötöget és elszomorodtam, hogy a fonál az ujjai közt kárba vész. Pápaszemének csak egy üvege volt, az is három darabra volt törve, de nem törődött vele.

Beszélgettünk, mint jóbarátokhoz illik, de nem volt sok mondanivalónk. Mélanie bölcs tanácsokkal volt tele és arra intett, hogy tiszteljem szüleimet, ne dobjak el egy falat kenyeret se és tanuljak sokat, hogy ember legyen belőlem. Mindez untatott. Hogy másra tereljem a beszélgetést, elmondtam neki, hogy a Jardin des Plantes-ban megdöglött az elefánt, de új rinocerus érkezett.

Mélanie elkezdett nevetni:

- Eszembe jut madame de Sainte-Lucie, akinél fiatal koromban szolgáltam. Madame egyszer elment a vásárra és egy kövér, török ruhás embertől azt kérdezte: «Maga a rinocerus?» - Nem, asszonyom - felelte a kövér ember - én csak mutogatom.

Aztán már nem is tudom, milyen alkalomból, beszélni kezdett a kozákokról, akik 1815-ben jöttek be Franciaországba. És elmesélte azt, amit a sétatereken már annyiszor elmondott nekem:

- Az egyik csunya kozák meg akart engem csókolni. Ellöktem és a világ minden kincséért nem türtem volna, hogy megcsókoljon. A nővérem, Célestine intett, hogy vigyázzak, nem vagyunk a magunk urai és ha így megharagítom a kozákokat, még fölguytják a falut. De én még se hagytam magam.

- Akkor is ellöktem volna, ha apám, anyám, egész atyafiságom, a polgármester ur, a plébános ur és a falu minden lakosa, minden állata és minden gabnája odaégett volna.

- Ugy-e, csunyak voltak a kozákok, Mélanie?

- Bizony csunyak. Behorpadt orruk volt, ferde szemük és kecskeszakálluk. De nagy, erős legények voltak. És az, aki meg akart csókolni, szép ember, jó növésű ember volt. Tiszt volt.

- És kegyetlenek voltak a kozákok?

- Bizony kegyetlenek. Ha valamelyiköknek baja esett, vérbe és lángba borították a vidéket. Az emberek elbujtak az erdőbe. Minduntalan azt mondták, hogy «capout» és jellel intettek, hogy levágják a fejünket. Ha pálinkát ittak, nem volt szabad velük ellenkezni, mert dühösek lettek és levágtak magok körül mindenkit, korra és nemre való tekintet nélkül. Ha kijózanodtak, gyakran megbánták, hogy elhagyták hazájukat és néhányan közülök kis gitárfélén olyan szomorú nótákat játszottak, hogy az embernek meghasadt tőle a szíve... Vagy egy tucat kozák lakott nálunk. Vízért mentek, fát hordtak és a gyermekeinkre vigyáztak.

Sokszor hallottam ezeket a történeteket, de mindig érdekelték.

Mikor egyedül maradtunk Mélanievel, anyám kis aranypénzt csusztatott a markába és láttam, hogy a szegény öreg nő reszketve kap utána és elrejtí a kötője alá olyan aggodalmas és kapzsi arccal, hogy ez kint okozott nekem. Vajjon ugyanaz a Mélanie volt-e ez, aki mindennap a saját zsebéből vásárolt nekem nyalánságokat?...

Eközben a derék teremtés mind bizalmasabb és beszédesebb lett, mint régen; mosolyogva emlékezett vissza pajkosságaimra; elmondta, hogy hányszor bosszantottam meg azzal, hogy eldugtam a seprűjét, vagy hogy nehéz súlyokat raktam a kosarába, mikor a piacra akart menni. Egészen kividult és megfiatalodott. Ekkor hirtelen eszembe jutott, hogy ezt kérdezzem tőle:

- Hát a kasztroljaid, Mélanie, emlékszel a szép kasztroljaidra, amik úgy fénylettek és amiket annyira szeretted?

Mélanie felsóhajtott és kövér könnycseppek peregtek le ráncos arcán.

Az ebédünket a hálósobában szolgálták fel, aminek lug szaga volt. A fala fehérre volt meszelve és a kandallója tükrével szemben Denizot urnak és feleségének daguerreotype arcképe és egy régi vívómesteri oklevél lógott a falon, az utóbbit francia zászlók ékesítették. Azt kértem, hogy öreg dajkám velünk ebédeljen. De Denizotné azt mondta, hogy a nagynénjének nincs már foga, lassan eszik és az a szokása, hogy egymagában ebédel; ha az asztalunkhoz ültetjük, csak zavarba hozzuk.

Jóízűen ebédeltem, ettem egy finom füvekkel készült omlettet, csirkecombot és egy darab sajtot; gyöszűnyi vörös bort ittam és anyám azt tanácsolta, hogy tegyek sétát a majorság körül.

A napnak, amely leáldozóban volt, sugarai megtörték a fák mozdulatlan levelein. Könnyű fehér felhők lebegtek az égen. Pacsirták daloltak a tarlón. Ismeretlen öröm szállta meg a lelkemet. A természet minden érzékemen át áthatott engem és gyönyörűséges lázzal töltött el. Kibáltam, ugráltam a szálfák erdőben azzal az őrjöngő örömmel, amelylyel később a görög poétáknál találkoztam, akik a Maenadok táncát éneklék meg. És mint a Maenadok, én is tánc közben thyrust lobogtattam, amelyet fiatal mogyorófáról szakítottam. Gázoltam a füben és a virágok között, elkábultam a levegőtől és az illatoktól, a bokrok hajlós vesszői korbácsoltak és futottam, futottam ész nélkül.

Anyám magához hívott, a szívére ölelt:

- Pierot - mondta kissé nyugtalanul - hiszen csuromvíz vagy. Hogy tüzel a homlokod és milyen erősen ver a szíved!

XXXI.

Első találkozásom a római nőtény farkassal.

- Mégse lehet, hogy Péter reggeltől estig egyebet se csináljon mint, hogy hancurozzék Justinenel - mondta anyám.

- És elolvasson minden könyvet, ami a kezébe esik - felelte apám. - A minap egy szülészeti értekezésbe volt mélyen elmerülve.

Elhatározták, hogy intézetbe adnak.

Apám hosszas keresés után talált egyet, ami nekem megfelelt: ezt a nevelő intézetet papok vezették és jó családok gyermekei látogatták; ez lényeges két pont volt szüleim szemében, akik vallásosak és arisztokrata hajlamuk voltak. Nem akartak egészen megválni egyetlen gyermeküktől, tehát nem lett belőlem az intézetben bennlakó növendék, amiért életem végéig hálás leszek nekik. Hogy mint külső növendék délelőtt két órát és délután két órát tanuljak, ezt nem tartották sem lehetségesnek, sem kívánatosnak. Anyám ebben az időben szivbajban szenvedett, Justine pedig a konyhával és háztartással volt elfoglalva és nem ért rá, hogy naponta kétszer elkísérjen a messze lévő intézetbe s onnan naponta kétszer hazavigyen. Otthon egyébként attól féltek, hogy nem végzem el odahaza az iskolai feladataimat, mert nincs senki, aki rám felügyeljen. Ez a félelmük alapos volt, mert nem szívesen tanultam olyankor, mikor Justine a konyhában árvizet és tűzvészt készített elő vagy pedig a szalonban harcolt Mózes és Spartacus ellen. Hogy ne legyek a családomtól száműzve és mégis kellő fegyelem alatt legyek, félig bennlakó növendék lettem. Justinere hárult a feladat, hogy engem reggel nyolc órakor elkísérjen a Szent József intézetbe és délután négy órakor értem jöjjön.

A Szent József intézet a rue Bonaparte egy régi, előkelő külsejű palotájában volt.

Nem élveztem a palota stíljét és nem becsültem semmire a nemes kőlépcsőt kovácsolt vasból való korlátjával, sem a nagy fehér termeket, amiket a fák zöld árnyéka színezett és ahol Grépinet ur tanította az osztályunkat. Rosszul nevelt izlésem miatt inkább a kápolnát csodáltam festett Szűz Mária képevel, papirosvirággal diszitett vázáival, amik fölött gömbök voltak és aranylámpájával, amely csillaggal teleszórt kék mennyezetről lógott alá.

A Szent József előkészítő iskolája volt az X... kollégiumnak; ott a kis tanulók nem voltak úgy kiszolgáltatva mint a liceumokban, gimnáziumokban - a nagy tanulók zsákmányául, mint ahogy a folyókban és mocsarakban a kis görgöcsehalak a nagy csukáknak szolgálnak zsákmányul. A tanárok kedvesek voltak. Bár nem éreztem magam valami nagyon jól az intézetben, de legalább nem értek azok a szomorúságok, amik később iskolai életemet elkeserítették.

Minthogy azt hitték, hogy Mérelle kisasszony eléggé megtanított a francia nyelvtanra, a latin nyelvre fogtak és azok közé a növendékek közé soroztak, akik már tudnak egy kis nyelvtant és már fejtegették az «Épitome»-ot. Hogy miért, azt sohasem tudtam meg. De hát olyan könnyű az állami vagy magánigazgatás aktáinak az okát kitalálni? Abban az időben, amikor engem a Grépinet ur osztályába irattak be, volt egy szelid szemű és gall bajuszu gondolkodó, Victor Considérant volt a neve, akit gyakran láttam horgászni a Szajna partján a pont Royal alatt; Considérant a mesterére, Fourier-ra támaszkodva azt állította, hogy az emberek akkor fognak jó közigazgatáshoz jutni, ha harmóniában fognak élni egymással vagyis olyan állapotban, amelyet maga Victor Considérant fog szabályozni. Így például olyan tudatlan kis állat, mint én, nem fog Grépinet ur osztályába kerülni és az emberiség állapota más tekintetben is meg fog javulni. Mindenki azt fogja csinálni, ami neki tetszik; mint a páviánnak, farkunk lesz, amivel fölcsimpaszkodhatunk a fára és a farkunk végén szem lesz. A keresztapám legalább így fejtegette a phalansteri tant. De amíg ez az idő elkövetkezik, addig a dolgok mennek to-

vább azonmód, ahogy gyermekkoromban és az iskolásfiúk sorsa ma sem jobb vagy rosszabb, mint a kis Péteré volt. A tanárom neve tehát Grépinet volt. Szinte látom még magam előtt, ahogy ott ült. Nagy orrával és kellemetlen alaku szájával Lorenzo di Medici-re hasonlított, nem az erkölcsi szabadosságával, hanem arcának csunyaságával. Erről akkor győződtem meg, amikor láttam Lorenzo il Magnifico érmeit. Ha volnának érme Grépinet ur arcával is, nem lehetne megkülönböztetni őket a Médici érmeitől, legföljebb a munka minősége alapján. Grépinet nagyon jó ember volt, ha nem nagyon csalódom és jól vezette osztályát. Nem az ő hibája, ha a leckéi nem fogtak rajtam. Az első órája elbűvölt engem. Grépinet ur hangja mintegy varázsűtésre elragadó jeleneteket idézett föl abból a «De viris» című könyvből, amely számomra minden csiziónál rejtélyesebb és kifürkészhetetlenebb könyv volt. Egy pásztor a Tiberis folyó nádasában két ujszülött fiút talál, akiket egy nőstényfarkas szoptat; a pásztor a kunyhójába viszi a gyermekeket, a felesége gondozásába veszi őket és a pásztorok módjára neveli föl őket, mert nem tudja, hogy ezek az ikrek királyok és istenek véréből származnak. Szinte látom magam előtt, amint a tanár hangja a szöveg mély homályából előidézi ennek a csodálatos történetnek az alakjait és sorban fölvonulnak Numitor és Amulius, Alba Longa királya; Rhea Silvia, Faustulus Acca Laurentia, Remus és Romulus. Kalandjaik lekötötték lelkem minden tehetségét; a nevük szépsége miatt szépnek tűntek föl előttem. Mikor Justine hazaszállított, elmondtam neki az ikrek és a nőstényfarkas történetét és ő bizonyára jobban figyelt volna rám, ha eszét nem kötötte volna le az a hamis kétfrankos, amivel a szenes ember csapta be aznap.

A «De Viris» még néhány örömteljes érzést keltett bennem. Szerettem Egeria nimfát, aki forrás mellett egy barlangban ihlette meg Numa királyt, hogy bölcs törvényeket hozzon. De csakhamar a szabinok, etruszkok, latinok és volszkok rontottak rám és halálosan álmossá tettek. És aztán nemcsak a francia nyelvtant tudtam rosszul, hanem a latinról sem volt sejtésem. Egy nap Grépinet ur felszólított, hogy fejtegessem a «De Viris» homályos szövegének egy helyét, ahol a szanmitokról volt szó. Teljes tudatlanságomat árultam el és nyilvános megrovásban részesültem. A «De Viris»-t és a Szanmitokat megutáltam. De lelkemet megindította Rhea Silvia emléke, akinek egy isten két gyermeket adott, akiket elraboltak tőle és akiket egy nőstényfarkas szoptatott a Tiberis nádasában.

Az igazgatót, Meyer abbé urat kellemes és jó modoránál fogva szerettük. Ma is az a fogalmam van róla, hogy okos, jószívű, apai érzésű ember volt.

Tizenegy órakor velünk együtt ebédelt a refektóriumban és ujjával vitte a szájába a salátát. Ezzel nem akarok az emlékének ártani. Fiatal korában ez volt az illendőségi szabály: Chausson nagynéném is megerősítette, hogy nagybátyám, Chausson ur sem ette másként a római salátát.

Az igazgató ur gyakran meglátogatott minket az osztályban, mialatt Grépinet ur tanított. Az igazgató, mikor belépett, intett nekünk, hogy maradjunk ülve és végigjárt a padokon, hogy megnézzé, ki mit dolgozik. Velem épp úgy törődött mint a gazdag vagy előkelőbb szülék gyermekeivel. Valamennyiünkkel szeliden beszélt, különösen, ha megdorgált minket és nem vette el soha a kedvünket. Nem tulozta hibáinkat, nem feketítette be szándékainkat, dörgedelmei épp oly ártatlanok és könnyűek voltak, mint akkori vétkeink. Az igazgató ur egy nap azt mondta, hogy ugy irok mint valami macska és ez a hasonlat, amely egészen új volt előttem, roppant megnevettetett és még jobban kacagtam, amikor az igazgató ur, hogy megmutassa, hogyan kell írni, fogta a tollamat, aminek a fél hegye le volt törve és aztán úgy karmolt vele, mint valami kandur.

Attól fogva az igazgató ur egyszer sem tudott elmenni a padom előtt anélkül, hogy figyelmembe ne ajánlotta volna, hogy vigyázzak a tollaimra, ne verjem őket vadul a tintatartó fenekére és töröljem meg őket használat után.

- A tollnak sokáig kell szolgálnia - mondta egy nap. - Ismerek egy tudóst, aki egyetlen tollal irt akkora könyvet, mint...

És az igazgató ur, amint szemével átfutotta a butorozatlan termet, a karjával rámutatott a vörös márvány kandallóra: «mint ez itt.»

Csodálkoztam.

Kis idő múlva, amikor Justinenel a rue du Vieux-Colombier-ban jártunk, az egyik udvaron egy régiség-raktár előtt olyan óriási kőszentet láttam, akinek a feje fölért az első emeleti ablakig. A kezében akkora könyv volt mint valami kandalló és megfelelő nagyságu tollal irt belé. Azt gondoltam, hogy ez az igazgató ur barátja, akit említett és Justine sem találta képtelennek ezt a dolgot.

Boldogság hiján néha megmámorosodtam. Emlékszem, egyszer szinte megrészegettem, attól a zajtól és nyüzsgéstől, amit az iskola udvarán csaptak az ebéd után pihenő növendékek. Az örömben és a munkában a szabályosság kellemetlen volt nekem. - Nem szerettem az olyan mértani szabályosságu gyermekjátékokat, mint a «barres» nevű futósdí, ahol minden csak egyszerű kombinációkra volt visszavezethető. A pontosságuk untatott, nem keltették bennem az élet képét. Azokat a játékokat szerettem, amiktől az anyák rettegnek és amiket a felügyelők előbb vagy utóbb be szoktak tiltani a rendetlenség miatt, amit okoznak; szerettem a szabálytalan, zabolátlan, erőszakos, vad, borzalommal teli játékokat.

Egy napon, mikor a szokásos csengettyűszóra elszéledtünk az udvaron, Hangard nevű iskolatársunk, aki magas termetével, erős hangjával és parancsoló jellemével valamennyiünk fölött uralkodott, fölállt egy köpadra és lelkesítő beszédet mondott.

Hangard dadogott, mégis ékesszóló volt, szónok, néptribun volt a Camille Desmoulinsek fajtájából.

- Fiúk eleget játszottunk már macskát³⁹ és bakugrást. Játsszunk mást. Játsszunk a postakocsi megtámadását. Majd megmutatom, hogyan kell csinálni. Jól fogtok mulatni, majd meglátjátok.

Igy szólt. Örömmel helyeseltünk neki. Hangard rögtön cselekszik is, megszervezi a játékot. Éles esze előre gondol mindenre. Egy perc alatt be vannak fogva a lovak, a postakocsisok pattogatják ostorukat, a rablók késekkel és pisztolyokkal látják el magukat, az utasok csomagolnak és arannyal töltik meg zsákjaikat és zsebeiket. Az udvar kavicsai és az orgonabokrok, amelyek az igazgató ur kertjét övezték, szolgáltatták a szükséges összeget. Megtörtént az elutazás. Én csak utas voltam, egyike a legszerényebb utasoknak, de rajongva lelkesedtem a tájék szépségeiért és az utazás veszedelmei megregettettek. A rablók a zord hegység egyik szakadékaiban vártak ránk; a szakadékot az az üveges tornác képviselte, amely a társalgó terembe vitt. A támadás meglepő volt és rettenetes. A postakocsisok elestek. Engem fölborítottak, a lovak patái alá estem, össze-vissza ütések értek és el voltam temetve egy csomó halott alá. És e fölött az emberhegy fölött trónolt Hangard, bevehetetlen, félelmetes várat alkotott, amelyre huszszor próbáltak a rablók fölkapaszkodni, de huszszor visszavetették őket. Össze-vissza voltam tiporva, a könyökömről és térdemről a bőr le volt horzsolva, az orrom hegyét egy csomó éles kavics karmolta föl, az ajkam fel volt hasítva, a fülem tüzelt; soha nem éreztem ilyen gyönyörűséget. Az iskolai harang megszólalt és kitépett álmodozásomból. Grépinet ur óráján bután és érzéstelenül bámultam magam elé. Sajgott az orrom, tüzelt a térdem, de mindez oly kellemes volt és arra az órára emlékeztetett, amiben olyan hevesen

³⁹ Francia gyermekjáték, amelynél a játszóknak futnia kell, hogy elfogja az előtte futót; ha elfogta, akkor az lesz a fogó. Akit utoljára fognak el, azé a macska.

éltem. Grépinet ur feleltetett, kérdéseire nem tudtam válaszolni és számárnak nevezett, ami annál kinosabb volt rám nézve, mert akkor még nem olvastam Ovidius «Átváltozásait» és nem tudtam, hogy számár létemre elég, ha rózsát eszem, hogy megint visszaváltozzam emberré. Szamárságomat, amelyet életem virágkorában tudtam meg, közömbösen járatam meg a Bölcsesség kertjében és a tudomány meg a gondolkodás rózsáival etettem. Szamárságom több bokorra való rózsát nyelt le illatával és tüskéivel együtt, de emberivé lett fején mindig megmaradt valami a számárfül hegyességéből.

XXXII. Pillangó szárnyak.

Valahányszor Neuillyben a parkban járok, mindig eszembe jut Clément Sibille nevű fiucska, aki a legszelidebb lélek volt, akit ez a föld a hátán hordott. Tíz éves elmúlt, azt hiszem, amikor én megismerkedtem vele. Egy évvel idősebb voltam nála, ami fölényt jelentett volna ha saját hibámból el nem játszom ezt a fölényt. A sors nem engedte meg, hogy ezt egy percnél tovább lássam; annyi lezajlott év után még mindig szinte előttem van Clément Sibille egy vasrács mögött a neuillyi parkban.

Sibille urnak és feleségének a parkban házuk volt, ahová szép nyári vasárnapi délutánokon kijártam a szüleimmel. Sibillené, akinek keresztnéve Hermance volt, fehér, apró, simulékony, zöld szemű, hegyes arccsontu, rövid állu nő volt és valami nővé változott macskához hasonlított és macska természetéből néhány vonás meg is maradt benne. Isidore Sibille, a férje, hosszú és sovány ember a bibicmadárhoz hasonlított. Ilyennek látta ezt a házaspárt apám, aki Lavater példájára emberi arcokon szívesen ismert föl állatokhoz való hasonlóságot és ebből következtetéseket vont le az emberek jellemére és kedélyére nézve, de azt olyan bizonytalanul és találmányra csinálta, hogy zavarban volnék, ha arra kellene felelnem, hogy ez a bibichez és macskához való hasonlóság megfelelt-e a házaspár jellemének. Én csak annyit tudok Sibille urról, hogy nagy gyárat vezetett, ahol francia kásmirkendőket készítettek. Emlékszem, hogy említették anyám előtt, hogy maga Eugénie császárné is viselte ezt a kásmirt, hogy pártolja a nemzeti ipart, de ez egyike lehetett a legkinosabb uralkodói kötelességeinek, mert a kásmir színe roppant bántotta az ember szemét. A gyáros felesége, Hermance sohasem hordta ezt a kásmirt.

A Sibille-ház Neuilly parkjában fehér volt, kis tornya volt oldalt és magas tornáca előtt szép gyepes térség terült el, melynek közepén szökőkút emelkedett ki kőmedencéből. Ezen a helyen jelent meg a fasor homokos útján Clément Sibille, gyöngy, törekeny fiucska volt és olyan könnyű, mintha mindig el akarna repülni. Vizeskék szeme volt, vakító fehér arcbőre, végtelenül finom arca. Rövidre nyírt szőke haja volt, amely kerek fején el volt választva. A füle, ahelyett hogy odalapult volna a halántékcsomóhoz, merőlegesen állt el és két, rendkívül nagy füle a természet valami különös játékából pillangó szárnyának formájára volt alkotva. Füle áttetsző volt és ha áttűzött rajta a nap, rózsaszínű és lóhere piros fényekkel csillogott. Az ember észre sem vette, hogy ez nagy fül, az ember azt hitte, hogy kis szárny. Legalább emlékezetembe ez a kép van bevésődve. Clément nagyon csinos fiú volt, csak kissé különös.

- Clémentnek pillangószárnya van - mondtam én.

És anyám ezt felelte:

- A festők és szobrászok Psychét is pillangószárnyakkal ábrázolják; Psychét elvette feleségül Ámor és akkor őt is beengedték az istenek és istennők gyülekezetébe.

Anyám ellen valaki, aki a mythológiában jártasabb lett volna nálam, azt vethette volna, hogy Psyché nem viselte a szárnyát a feje két felén, a füle helyén.

Clément légies természetű volt. Nem tudott járni, apró szökésekkel ment előre, oldalt bukda-csolt és úgy látszott, hogy a szelek játékszere. Multságainak együgyűsége, gyermekes modora, mozdulatainak kisfiús ügyetlensége megható ellentétben voltak jóságával, amely idősebb korra vallott, erő és férfias határozottság volt benne. Lelke áttetsző és tiszta volt, mint arca, szelid és komoly, mint tekintete. Keveset beszélt, de mindig érzelmesen. Sosem panaszkodott, pedig mindig lett volna oka panaszra. A betegségek szívesen vertek fészket törekeny testében és egyik láz a másikat váltotta föl benne szünetlenül; volt skarlátja, nyálkaláza,

typhusa, kanyarója, számarhurutja. És talán az a betegség is, aminek akkor még nem ismerték a természetét, a tuberkulózis is megtámadta szűk mellét. És ha betegség nem is bántotta, a sors mégse hagyta nyugton. Olyan rendkívüli és gyakori balesetek érték, mintha a sors csakugyan üldözte volna. De ezek a csapások mind előnyére váltak végül, mert alkalmul szolgáltak, hogy rendíthetetlen szelidségét megmutathassa. Minduntalan elcsuszott, megbottlott, kificamodott, nekiütődött minden falnak, becsipte az ujját minden ajtó és folyton új körme nőtt; ha ceruzát faragott, belevágott az ujjába; a torkán megakadt valamennyi tó patak, folyó, tenger halainak a szálkája, amit a sors és Malvina, a Sibilleék szakácsnéja vetett elébe. Az orra vére akkor indult meg, amikor Robert-Houdin bűvészműtatványaihoz akart elmenni vagy a Bois de Boulogneban szeretett volna számarháton lovagolni és mindig bepiszkitotta új mellényét és fehér hosszunadrágját. Egyszer a szemem láttára esett be ugráندozása közben a szökőkutas medencébe. Hogy súlyos betegséget ne kapjon, féltékeny gonddal melegítették föl. Meglátogattam, mikor az ágyában feküdt óriási pihe-dunya alatt, a fején virágos főkötővel és boldogan nevetett. Mikor engem meglátott, bocsánatot kért, hogy magamra hagyott és nem mulattatott tovább.

Nekem nem volt se testvérem, se játszópajtásom soha, akivel összehasonlithattam volna magamat. Mikor Clément került a szemem elé, láttam, hogy a természet engem nyugtalan, zavaros és heves lelkűnek teremtett, akit hiábavaló vágyak és bolond fájdalmak dagasztanak. Clément lelkének nyugalma semmi sem zavarta meg. Csak rajtam mult, hogy megtanuljam tőle: boldogságunk vagy boldogtalanságunk nem annyira a körülményeken, mint saját magunkon mulik. De süket voltam a bölcsesség tanításaival szemben. A szelid, jó Clément-nal szemben én voltam az a gyermek, aki erőszakos, gonosz, szívtelen volt a játékaiban. A világ ítélete szerint az voltam. Hivatkozhatom-e mentségemül arra, hogy ez szükségszerűség volt nálam és a szükségszerűség uralkodik istenek és emberek fölött és engem is vezetett, mintahogy az egész világegyetemet vezeti? Szabad-e mentségemre megemlítenem a Szép iránt való szeretetemet, amely ezuttal megihletett, mintahogy egész életemet megihlette és megizeltette velem minden kinját és örömét? Mire jó ez? Fognak-e valaha embert a természet-filozófia elvei és az esztetika törvényei szerint megítélni? De hadd mondjam el a tényleket.

Egy őszi délután megengedték mindkettőnknek, Clémentnek és nekem, hogy egyedül járkhassunk azon a boulevardon, amely a Sibille-ház előtt vonult el. Ez a boulevard nem volt olyan, mint ma, hogy kertek egyforma vasrácsai szegélyezik kétfelől. Parasztosabb, titokzatosabb, szebb volt, hosszú darabon a királyi park fala mentén vonult. Hervadt levelek hulltak a nagy fákról, aranyporos levegőben és megaranyozták a földet, amelyen jártunk. Clément, aki néhány lépéssel előttem ugráندozott, fekete posztóból való, gránátszínű zsinórral diszitett sapkát viselt, amelynek szomorú volt a színe és csunya a formája. Elrejtette szőke hajának szép csigáit és eldugta fülének csodálatos pillangószárnyait. Ez a sapka sehogyse tetszett nekem. Nem volt igazam, mert egyszerűen el kellett volna fordítanom róla a tekintetemet; de a sapka egyre nagyobb undort keltett bennem. Annyira nem tudtam elviselni a látását, hogy megkértem kis pajtásomat, hogy vegye le. Látszólag oktan kérésemet feleletére sem méltatta. Szelid-komolyan tovább röpdösött. Másodszor is és kissé nyersen sürgettem, hogy vegye le a sapkáját.

Clément-t meglepte a makacsságom.

- Miért? - kérdezte szeliden.

- Mert csunya.

Azt hitte, hogy tréfálok és mikor le akartam tépni a fejéről a sapkát, védekezett és okos, gondos kézzel visszaillesztette a fejére a sapkát, amelyet szeretett és szépnek tartott. Kétszer próbáltam megkaparintani a gyűlöletes fejfedőt. Minden alkalommal Clément még mélyebben a fejére huzta a sapkát és ezzel még utálatosabbá tette. Bosszankodva hagytam abba támadá-

saimat, nem minden hátsó gondolat nélkül. Szép arca, amely egyideig fájdalmas meglepetést tükrözött, gyorsan visszanyerte természetes, békés és ártatlan kifejezését. Miért nem indított meg bizakodó tekintetének ártatlansága? Erőszakos lélek lakozott bennem. Figyelmesen néztem barátomat, aztán hirtelen mozdulattal lekaptam a sapkáját és átdobtam a falon a Lajos Fülöp parkjába.

Clément nem szólt egy szót sem, nem kiáltott egyet sem. Meglepetve és szemrehányón nézett rám és tekintete beledöfött a szívembe; szemében könnyek csillogtak. Bután néztem magam elé, nem hittem volna, hogy ilyen gaz cselekedetre képes vagyok. És kerestem Clément pillangószárnyas és göndör fején a végzetes sapkát. Nem volt a fején és nem is lehetett. A park fala nagyon magas volt, maga a park rengeteg és elhagyott. A nap lenyugodott a szemhatáron. Attól való félelmemben, hogy Clément meghül vagy inkább abban a zavaromban, hogy födetlen fővel láttam a fiucskát, a fejére tettem az én tiroli kalapomat, amely lecsuszott a szemére és szomorúan visszahajtotta a fülét. És így csöndben hazatértünk a Sibille-házba. El lehet gondolni, hogy ott hogyan fogadtak minket.

Szüleim többé nem vittek el barátaikhoz Neuillybe. Nem láttam többé viszont Clément-t. A szegény kisfiu csakhamar eltűnt ebből az árnyékvilágból. Pillangószárnyai megnövekedtek és mikor eléggé erősek lettek, hogy elvihessék őt, Clément elrepült. Vigasztalhatatlan anyja hiába próbálta őt követni. Az Ég kegyelméből macskává változott és azóta lesi őt a háztetőkön nagy nyávogással.

XXXIII. Csatangolás.

Miután már sok papírt telefirkáltam gyermekkori emlékeimmel, emlékezetem egyik zugában megtalálom azt a véleményt, amit anyám alkotott rólam kicsi koromban. Egy nap, mikor a sétátérre akart elvinni, az öltözködése nekem nagyon hosszúnak tűnt föl. És mikor végül nevetve és kidiszítve megjelent, komor pillantást vetettem rá - mondják - és kijelentettem neki, hogy lemondok erről a sétáról, általában minden sétáról, minden örömről, a világ minden örömről, lemondok a mai naptól fogva és örök életemre.

- Ez a gyerek milyen erőszakos! - sóhajtott anyám.

Anyámnak ez a véleménye nem látszott előttem helyesnek, bár a tények mellette szóltak. Igaz, hogy ha összehasonlítottam magam kedves kis barátommal, akit az istenek pillangóvá változtattak, magam is rájöttem, hogy sem szelid, sem békés nem vagyok, mint ő. Nem akarok eltitkolni semmit: a vágyaim forróbbak voltak, mint az átlagos gyermeké, de készségesebben hajoltak meg a kényszerűség előtt. Legfiatalabb koromtól fogva az eszességnek roppant nagy hatása volt rám. Ez annyit jelent, hogy különös lény voltam, mert nem ilyen a magamfajta gyermek. Az ember minden meghatározása közül a legrosszabbnak tartom azt, hogy az ember eszes állat. Nem dicsekszem vele tulságosan, hogy nekem több ész jutott, mint a legtöbbnek a felebarátaim közül, akiket közelről láttam, vagy akiknek a történetét ismertem. Az ész ritkán lakik a közönséges emberekben és még ritkábban a nagy szellemekben. Észet mondok és ha valaki kérdezi, hogy milyen értelemben használom ezt a szót, azt felelem, hogy az észet közönséges értelmében veszem. Ha metafizikai értelemben venném, meg sem érteném többé. A szón azt értem, amit az öreg Mélanie értett, aki még az öregbetűt sem ismerte. Eszesnek azt nevezem, aki a maga külön okosságát oly módon tudja összhangba hozni az általános okossággal, hogy soha sincs tulságosan meglepve attól, ami történik és tud hozzá alkalmazkodni jól vagy rosszul. Eszes embernek nevezem azt, aki megfigyelve a természet rendetlenségét és az ember bolondságát, nem akar benne konokul rendet és bölcseséget látni; szóval: eszes embernek azt tartom, aki nem erőlködik, hogy az legyen.

Azt hiszem, én ilyen eszes ember voltam. De jóhiszeműen mondom, hogy ha elgondolkodom, nem tudom ezt biztosan és nem is törődöm vele, hogy tudjam. Nem hiszek a delphi-i jós helynek («ismerd meg tenmagad») és sohase igyekeztem magam megismerni, hanem inkább arra törekedtem, hogy ne ismerjem magam. Az önismeretet gondok, nyugtalanságok, gyötrelmek forrásának tekintem. A lehető legritkábban foglalkoztam magammal. Ugy látszott előttem, hogy a bölcsesség abból áll, hogy az ember elforduljon saját magától, megfeledezze saját magáról, másnak higgye magát, mint amilyen természeténél és szerencsénél fogva. Ne ismerd magadat: ez a bölcsesség első törvénye.

Ha igaz, hogy Montaigne azért írta az «Essais» könyvét, hogy a saját egyéniségét tanulmányozza, ez a kutatás jobban megkinozhatta, mint a veseköve. De én azt hiszem, hogy a könyvét épp ellenkezőleg: azért írta, hogy szórakozzék és mulasson.

És ne mondja senki, hogy ez a prédikáció, amelyben az önmagunktól való eltávolodást hirdetem, furcsán hat olyan könyvben, ahol az ember egy pillanatig se beszél másról, mint önmagáról. Én más személy vagyok, mint az a gyermek, akiről beszélek. Nincs bennünk - ő benne és én bennem - többé semmi közös, sem lényegünk, sem gondolatunk egy atómja sem közös. Most, hogy egészen idegen lett rám nézve, az ő társaságában elszórakozhatom magamtól. Szeretem őt; én, aki saját magamat sem nem szeretem, sem nem gyűlölöm. Jól esik, hogy vele gondolatban átélhetem azokat a napokat, amiket ő élt át és szenvedek attól, hogy ennek a kornak a levegőjét kell szivnom, amelyben élünk.

XXXIV. A kollégiumban.

Az iskolai év kezdetének napja volt. Ebben az évben beiratkozhattam a kollégiumba külső növendéknek, miután egyideig a Szent József-intézetbe jártam, hol az «Épitome»-ot fejtegettem.

Mikor kollégiumi tanuló lettem, ez a megtisztelés nyugtalansággal töltött el és féltem, hogy súlyos lesz. Nem volt semmi kedvem hozzá, hogy a kollégium tintafoltos padjaiban üljek, mert tiz éves koromban nem volt semmi ambícióm. De reményem sem volt semmi. Az előkészítő iskolában folyton a meglepetés kifejezése ült az arcomon, amit okkal vagy ok nélkül nem tartanak az értelmesség valami nagy jelének, kissé együgyűnek tartottak igazságtalanul. Épp oly értelmes voltam, mint iskolatársaim legnagyobb része, csak másként voltam intelligens. Az ő értelmességük hasznukra volt az élet rendes körülményei közt. Az én intelligenciám csak ritka és váratlan alkalmakkor sietett segítségemre. Meglepetésszerűen nyilatkozott meg hosszú sétákon, vagy különös olvasmányok alkalmából. Beletörődtem abba, hogy nem vagyok kitűnő tanuló és a kollégiumba való belépésem percétől fogva azt kerestem, miféle szórakozással tehetném kellemessé új életemet. Ilyen volt a természetem, a szellemem és azóta sem változtam. Mindig találtam szórakozást; ez volt az én életművészetem. Kicsi és nagy koromban, fiatalon és öregén mindig magamtól és a szomorú valóságtól távol éltem. Az iskolai év kezdetén annál hevesebb volt a vágyam, hogy meneküljek a környező dolgoktól, mert ezek különösen kellemetleneknek tündek föl előttem.

A kollégium csunya, piszkos, rossz szagu épület volt; iskolatársaim vadak, tanáraim szomorúak voltak. Osztálytanárunk öröm és szeretet nélkül nézett ránk és nem volt sem elég finom, sem elég perverz hozzá, hogy olyan gyöngédséget mutasson, amit nem érzett. Nem intézett hozzánk semmi beszédet, egy percig vizsgált minket, aztán a neveinket kérdezte, amiket a bemondásunk alapján beírt egy nagy, nyitott könyvbe, amely a katedráján volt. Öreg, gépies embernek ismertem meg. Bizonyos, hogy nem is volt olyan öreg, amilyennek tartottam. Amikor beírta a neveinket, néhány percig csöndben rágódott rajtuk, mintha bele akarna látni ebbe a névsorba. És azt hiszem, nyomban már ismerte is a nevünket. Tapasztalásból tudta, hogy a tanár addig nem tud uralkodni az osztályon, míg a tanulók nevét és arcát nem ismeri.

- Fel fogom most sorolni - mondta azután - azokat a könyveket, amiket önöknek lehetőleg mennél hamarább meg kell szerezniök.

És lassu, monoton hangon fölsorolta a könyvek barátságtalanul hangzó címeit, mint például a lexikonokat, rudimentumokat (nem lehetne-e ezeket nyájasabb néven emlegetni a kis diákok előtt?), Phaedrus meséit, aritmetikát, földrajzkönyvet, a «Selectae e profanis»-t... és még mit tudom, mit? És a listát ezzel a könyvcimmal fejezte be, ami egészen új volt a számomra: «Esther» és «Athalie».

Nyomban megelevenedett előttem meghatározhatatlan gyönyörűséggel két bájos nő, akik úgy voltak öltözve, ahogy a képeken láttam őket, akik derékban átölelték egymást és olyan dolgokat mondtak, amiket nem értettem, de amiket megható és szép dolgoknak sejtettem. A katedra, a tanár, a fekete tábla, a szürke falak eltűntek előlem. A két nő lassan lépkedett a keskeny ösvényen, buzaföldön, buzavirágok, pipacsok közt és a nevük a fülemben muzsikált: Esther és Athalie.

Már tudtam, hogy Esther az idősebbik. Hogy jó. Athalie kisebb, szőke hajfonatai vannak. Falun laknak. Látom a majorságot, a füstölgő kunyhókat, a pásztort, a táncoló parasztokat. De ennek a festménynek a részletei ismeretlenek voltak előttem és kíváncsi voltam Esther és Athalie kalandjaira. A tanár, mikor a nevemen szólított, ebből az álmodozásomból ragadott ki:

- Alszik? Maga a holdban jár... Ejnye! Ejnye! Hát figyeljen és írjon!

A tanár lediktálta nekünk a másnapra való kötelességeinket és feladatainkat: latin témát kellett kidolgoznunk és Fénelon egy meséjét fejből tudnunk.

Mikor hazatértem, apámnak átadtam a lehetőleg sürgősen megszerzendő könyvek jegyzékét. Apám békés tekintettel futotta át a listát és azt mondta nekem, hogy a könyveket a kollégium gazdasági hivatalában kell megvenni.

- Akkor - tette hozzá - minden könyvből az a kiadásod lesz meg, amelyet a tanárod elfogadott és amely a legtöbb tanulótársadnak is meglesz; ugyanezzel a szöveggel és ugyanazokkal a jegyzetekkel. Így sokkal többet ér.

És visszaadta nekem a jegyzéket.

- De - kérdeztem - «Esther» és «Athalie» is ott kapható?

- Természetesen, ezeket is megkapod a többi könyvvel együtt.

Csalódtam. Én «Esther»-t és «Athalie»-t nyomban szerettem volna megszerezni. Nagy örömet vártam tőlük. Ott settenkedtem apám asztala körül, épp mikor irt.

- Papa, «Esther» és «Athalie»....

- Ugyan ne kinozz: menj dolgozni és hagyj békén.

Megcsináltam a latin dolgozatomat, izlés nélkül és rosszul.

A vacsora alatt anyám kérdezősködött tanáraink, tanulótársaim és az osztály felől.

Elmondtam, hogy a tanárom öreg, piszkos ember, trombitálva fujja az orrát, mindig szigorú, néha igazságtalan. A tanulótársaim egy részét az egekig dicsőítettem, másik részét mértéktelenül befeketítettem. Nem volt érzékem az árnyalatok iránt és még nem tudtam beletörődni az emberek és a dolgok általános közepszerűségébe.

Hirtelen azt kérdeztem anyámtól:

- Ugy-e, «Esther» és «Athalie» szép?

- Bizony, két szép szindarab az, fiacskám.

Olyan bamba arcot vágtam, hogy anyám szükségesnek tartotta a fölvilágosításomat:

- Két szindarab ez, két tragédia. «Esther» a címe az egyiknek, «Athalie» a másiknak.

Erre én komolyan, nyugodtan, határozottan így szóltam:

- Nem igaz.

Anyám meglepetten és azt kérdezte, hogyan tagadhatok valamit minden ok és udvariasság nélkül.

Én váltig hajtogattam, hogy nem szindarabok, nem két szindarab. «Esther» és Athalie» ez egy történet, amelyet ismerek és hogy Esther pásztorleány.

- Hát jó, - mondta anyám - akkor ezt az Esthert és Athaliet nem ismerem. Mutasd meg azt a könyvet, amiben ezt olvastad.

Néhány percre komoran hallgattam, aztán újra megszólaltam nagy keserőséggel és bánattal:

- Mondom neked, hogy «Esther és Athalie» nem két szindarab.

Az anyám meg akart győzni, de apám egyszerre türelmetlenül kérte, hogy csak hagyjon meg engem szemtelenségemben és ostobaságomban.

- Hülye! - tette hozzá.

És anyám sóhajtott. Láttam, látom még most is, amint fölkel és melle szomorun hajolt le fekete tafotából való derékujjába, amelyet a nyakán szalagcsokor alaku arany mellű tűzött össze, amiről két aranyakk lógott alá és reszketett.

Másnap reggel nyolc órakor Justine, a cselédünk elkísért a kollégiumba. Gondokba voltam merülve. Latin dolgozatommal nem voltam megelégedve. Már kívülről is elárulta, hogy tökéletlen és hibás munka. Az írásom, amely eleinte gondos és szép volt, a dolgozat folyamán egyre gyorsabb, rosszabb és szélesebb lett, végül az utolsó sorokban már olvashatatlan lett. De ezt a gondomat elsüllyesztettem lelkem sötét mélyébe: megfullasztottam. Tíz éves koromban már bölcs voltam, legalább is ebben az egy pontban: Megértettem, hogy nem kell bánkódni amiatt, ami helyrehozhatatlan; hogy olyan bajra, amire nincs orvosság - mint Malherbe mondja - nem kell orvosságot keresni és hogy megbánni valamely hibánkat, annyi, mint a rossz dolgot még rosszabbal tetézni. Sokat meg kell bocsátanunk saját magunknak, hogy meg tudjunk bocsátani másoknak. Én megbocsátottam magamnak a latin dolgozatomat. Amint elmentem a fűszeres kirakata előtt, cukrozott gyümölcsöket láttam, amik úgy csillogtak skatulyájukban, mint az ékszerek fehér bársony szekrénykéiben. A cseresznyék a rubintokat helyettesítették, a sárga szilvák a nagy topázokat és minthogy minden érzékem közül a látás okozza a legerősebb és legmélyebb benyomásaimat, kísértetbe jutottam és sajnáltam, hogy nincs elég pénzem ilyen doboz megvásárlására. Bizony kevés pénzem volt. A legkisebb doboz is egy frank huszonötbe került.

Ha a bánkódásnak nem volt hatalma rajtam, annál inkább uralkodott rajtam a vágyam. Elmondhatom, hogy egész életem nem volt más, mint hosszú vágy. Szeretek vágyani; szeretem a vágy örömeit és fájdalmait. Erősen kívánni valamit, ez már csaknem annyi, mintha a miénk volna. Mit mondok? Ez annyi, hogy utálat és csömör nélkül a miénk valami. Ezek után biztos vagyok-e benne, hogy tíz éves koromban is vallottam-e már a vágnak ezt a filozófiáját és hogy agyamban ez már akkor teljesen kialakult? Ezért nem tenném tűzbe a kezem. Arra sem esküdném meg, hogy később a vágyam nem égetett annyira, hogy fájdalmat okozott. Ma is boldog volnék, ha csak ezekre a cukrozott gyümölcsökre vágyom!

Bizalmas lábon álltam Justinenél. Én gyöngéd voltam, ő élénk; én szerettem őt anélkül, hogy ő viszont szeretett volna, ami, hogy őszinte legyek, nem volt a természetem.

Ezen a reggelen mindketten a kollégium felé vivő uton haladtunk úgy, hogy egyik jobbfelől, a másik balfelől fogta iskolatáskám szíját és rángattuk ide-oda. Rendszerint Justinének visszaadtam azokat a kellemetlen és sértő kifejezéseket, amikkel tanáraink illették a nap folyamán. Kikérdeztem Justinet azokról a nehéz dolgokról, amiket tőlem is kérdeztek. Justine vagy nem felelt, vagy rosszul felelt és én azt mondtam neki, amit a tanáraitól hallottam: Maga számár! Szekundát kap. Nem szégyeli magát a lustasága miatt?

Ezen a reggelen azt kérdeztem tőle, hogy ismeri-e Esthert és Athaliet?

- Urfi, - felelte Justine - Esther és Athalie, ezek női nevek.

- Justine, ezért a feleletért büntetési feladatot kapsz.

- Nevek ezek, kis urfim. Natalie a neve a tejtestvéremnek.

- Az lehet, de te nem olvastad el Esther és Athalie történetét. Bizony nem olvastad el. Hát én majd elmesélem neked.

És elmeséltem neki:

- Esther majorosnő volt Jouy-en-Josasban. Egy nap, mikor a mezőn sétált, találkozott egy kis leánnyal, aki a fáradtságtól leroskadt az ut szélére. Esther magához térítette, kenyeret és tejet adott neki és megkérdezte a nevét.

Igy meséltem, míg a kollégium kapuja elé nem értünk. És meg voltam győződve, hogy ez a történet igaz és hogy ugyanígy van megírva a könyvemben. Miért voltam erről meggyőződve? Magam sem tudom. De egészen biztos voltam benne.

Ez a nap egyébként nem volt emlékezetes. Latin dolgozatom nem keltett figyelmet és nyomtalanul eltűnt, mint a legtöbb emberi ténykedés, amely eluszik az emlékezés nélkül való éjszakába. Másnap hősiesen lelkesedtem Binet iránt. Binet kis, sovány, beesett szemű, nagy száju, éles hangú fiú volt. Csizmát viselt, fekete, fényezett, fehérrel szegett csizmát. Elkápráztatott. A világegyetem eltűnt a szemem elől, nem láttam mást, csak Binet-t. Ma nem tudom semmi-féle okát megtalálni a lelkesedésemnek, hacsak a csizmáját nem, amely annyi elmúlt dicsőségre és divatját mult eleganciára emlékeztetett. És ha önök azt hiszik, hogy ez kevés ok, akkor nem fognak soha megérteni egy szót sem a világ történetéből. A görögök alapjában véve nem a szép lábszárvédőjü, a szép knémisszel járó görögök-e? Másnap szerda volt, iskolai szünet. A gazdasági hivatalban csak csütörtökön adták ki a könyveinket. Nyugtát kellett aláírnunk, ami növelte polgári önérzetemet. Gyönyörűséggel szagolgattuk könyveinket, enyv és papír szaguk volt. Egészen új könyvek voltak. A nevünket beleírták a címlapra. Néhányan pocát ejtettek valamelyik nyelvtanra vagy szótárra és fölsóhajtottak. Pedig ezek a könyvek arra voltak rendelve, hogy több tintafolt essék rájuk, mint amennyi sár fröccsen télen a rue des Saints-Péresbeli fűszeres kirakatának üvegére. De az első folt kétségbe ejti a diákot, a többi magától jön. Én rögtön előkerestem a könyveim közül Esthert és Athaliet. De a balsors kegyetlen rendeléséből épp ez a két könyv hiányzott; a gazdasági hivatalban, ahol megrekalmáltam a könyvet, azt mondták, hogy megkapom a kellő időben és ne nyugtalankodjam.

Csak két hét múlva, halottak napján kaptam meg Esthert és Athaliet. Kis kék vászonfedelű könyv volt ez, amelyre a címe szürke papíron így volt nyomva: Racine: «Esther» és «Athalie», a szentírásból merített tragédiák, iskolai használatra való kiadás.

Ez a cím nem ígért semmi jót. Kinyitottam a könyvet és amit ott találtam, az rosszabb volt, mint amitől tartottam. «Esther» és «Athalie» versben voltak írva. Tudvalévó, hogy ami versben van írva, nehezen érthető és nem érdekes. «Esther» és «Athalie» két külön szindarab volt és versben. Hosszu versekben. Anyámnak borzasztón igaza volt. Tehát Esther nem majorosnő, Athalie pedig nem kis koldusleány, Esther nem találkozott Athalieval az országút szélén. Tehát csak álmodtam. Mily bájos álom volt! Milyen szomorú és unalmas a valóság a szép álmok után! Becsuktam a könyvet és megfogadtam, hogy soha többé nem nyitom ki. Szavamat nem tartottam meg.

Ó drága és nagy Racine! A legjobb, a legkedvesebb költő! Ez volt az első találkozásom önnel. Ön most a szerelmem, az örömem, a boldogságom, a legkedvesebb gyönyörűségem. Csak lassan-lassan, amint haladtam az életben és kitapasztaltam az embereket és a dolgokat, kezdtem önt megismerni és szeretni. Ön mellett Corneille csak ügyes deklamátor és nem tudom, hogy maga Molière is tud-e olyan igaz lenni, mint ön, mesterfejedelem, akiben benne van minden igazság, minden szépség! Fiatalkoromban megrontott az iskola, megrontottak a barbár romantikusok és nem értettem meg mindjárt, hogy ön a legmélyebb, a legtisztább tragikus; a szememnek nem volt elég ereje, hogy elviselje az ön fölényét. Sohase beszéltem önről elég csodálattal; sohase mondtam, hogy ön alkotta a legigazabb jellemeket, amiket

eddig költő alkotott; nem mondtam soha, hogy ön maga az élet, maga a természet. Csak ön vitt a színpadra igazi nőket. Szofoklesz és Shakespeare női mik az ön lélekkel teli női mellett? Bábuk! Csak az ön nőiben van meg az az érzék, az a benső melegség, amit léleknek nevezünk. Csak az ön női szeretnek és vágyakoznak; a többiek csak beszélnek; nem akarok meghalni addig, amíg néhány sort nem írok a szobra talapzatára, ó, Jean Racine, szeretetem és hálám jeléül. És ha nem lesz időm ennek a szent kötelességemnek teljesítésére, akkor ezek az odavetett, de őszinte sorok szolgáljanak végrendeletemül.

De még nem mondtam el, hogy nem akartam könyv nélkül megtanulni Esther könyörgését: «O mon souverain roi» (pedig ez a francia nyelv legszebb költeménye) és ezért nyolcadik osztályi tanárom büntetésül ötvenszer leíratta velem ezt a mondatot: «Nem tanultam meg a leckémet». Nyolcadik osztályi tanárom profán halandó volt. Nem így kell megbosszulni a költő dicsőségén esett sérelmet. Ma Racinet fejből tudom és mindig ujjnak tűnik föl. Ami pedig téged illet, öreg Richou, (ez volt a nyolcadik osztályi tanárom neve), gyűlölöm emlékedet. Megszentségtelenítetted Racine verseit, mikor a te sűrű, fekete szádba vetted őket. Nem volt érzéked a harmónia iránt. Megérdemelted volna Marsyas sorsát. És csak helyeselhetem, hogy nem akartam könyv nélkül megtanulni «Esther»-t addig, amíg te uralkodtál fölöttem. De önök, Maria Favart, Sarah Bernhardt, madame Bartet, madame Weber, legyenek áldottak, hogy isteni ajkukra vették «Esther», «Phédre», «Iphigénie» mézédés, ambróziaillatos verseit.

XXXV. A szobám.

Bellaguet ur élete utolsó pillanatáig élvezte azt a tiszteletet, ami annak a gazságnak jár ki, amely sikerült. Hálás családja nagyszerű temetésben részesítette. A pénzügyi világ notabilitásai tartották a gyászlepel zsinórjait. A halottaskocsi mögött a szertartás mestere vitte párnán a kitüntetések, keresztek, rendjelszalagokat és egyéb gomblyuk-fájdalomcsillapító szereket.

Amerre a menet elhaladt, a nők keresztet vetettek magukra, a nép emberei levették a kalapjukat és halkan mormolták a gazember, csalo, vén betyár szavakat és így egyeztették meg a halottnak kijáró tiszteletet az igazságosság érzésével.

Az elhunyt örökösei, miután a hagyatéka birtokába jutottak, a házon, amelyben laktunk, több változtatást eszközöltek és anyám elérte, hogy a lakásunkat átalakítsák és tatarozzák. Cél-szerűbb beosztással, sötét kamarák és falba épített szekrények megszüntetésével egy szobával nagyobb lett a lakásunk és ez a szoba az enyém lett. Addig vagy a szalónnal szomszédos szobában aludtam, amely oly szűk volt, hogy az ajtót éjjel nem lehetett betenni, vagy pedig a ruhatárul szolgáló szobában, amely amugy is meg volt rakva butorral és az ebédlő asztalán dolgoztam. Justine minden kimélet nélkül félbeszakította munkámat, ha teritenie kellett és a könyvek, füzetek, tintatartó elrakása, a tányérok, tálak, evőeszközök fölrakása sohase történt meg zavar nélkül. Mihelyt saját szobám volt, nem ismertem többé magamra. Gyermek voltam még az előző napon és egyszerre fiatalember lettem. Eszméim, izlésem egy perc alatt átalakultak. Már volt saját életmódom, saját külön létezésem.

Szobámból a kilátás nem volt sem szép, sem tágas; világító udvarra nyílt az ablaka. Tapétája krémszinű alapon kék virágcsokrokat mutatott. Ágy, asztal és két székhalkották butorzatát. Öntött vaságyam megérdemli, hogy leírjam. Olyan szinnel volt befestve, amit az ember csak úgy értett meg, ha tudta, hogy a paliszanderfát akarja utánózni. Az ágy renaissance-stilben volt tartva, ahogy ezt a stílt Lajos Fülöp korában alkalmazták; előrészen gyöngy médaillonban női fej volt festve feronniére-disszel a homlokán. Fejtől való részét és lábait lombok közt lévő madarak ékesítették. Nem kell szem elöl téveszteni, hogy ezek a női fejek, madarak, lombok öntött vasból voltak és a hegedübarna fát akarták utánózni. Hogy szegény édesanyám hogyan vásárolhatott ilyen dolgot, ez előttem kegyetlen rejtély, amelynek fölfedezésére nincs elég bátorságom. Az ágy lábánál lévő szőnyeg kutyával játszó kis gyermekeket mutatott. A falakon vízfestmények lógtak, amik svájci nőket ábrázoltak nemzeti viseletükben. A butor-zathoz hozzátartozott még a könyvvállványom, a diófából való ruhaszekrényem és egy kis XVI. Lajos stílus kis asztal rózsafából, amit szívesen kicseréltem volna a keresztapám mahagóni fából való, nagy, hengeres íróasztalával, amely - úgy éreztem - nagyobb tekintélyt szerezne nekem.

Mihelyt külön szobám volt, benső életem támadt. Képes voltam gondolkodni, elmélyedni. Szépnek nem tartottam a szobámat és egy percre sem gondoltam arra, hogy szépnek kellene lennie; de csúnyának se tartottam; egyetlennek, összehasonlíthatatlannak találtam. Elválasztott az egész világtól és mégis megtaláltam benne az egész világot.

Ebben a szobában alakult ki a szellemem, tágult ki látóköröm és megnépesedett fantómokkal. Szegény gyermekszoba, a te négy falad közt látogattak meg lassankint a tudomány színes árnyai és az illúziók, amik annál jobban eltakarták előlem a természetet, mennél inkább igyekeztem a nyitjára jutni; a te kékvirágos négy falad közt jelent meg előttem - eleinte bizonytalanul és messziről - a szerelem és a szépség két szörnyű bálványképe.

VÉGE.